

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏVƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 14

2018

№ 3

Sumqayıt – 2018

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	Baş redaktor <i>fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, professor, rektor</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	Baş redaktor müavini <i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, elm və innovasiyalar üzrə prorektor</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	Məsul katib <i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

Nizami Cəfərov	<i>AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Aslan Bayramov	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Buludxan Xəlilov	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Sayahı Sadıqova	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Böyükxanım Eminli	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)</i>

Ədəbiyyatşünaslıq

Avtandil Məmmədov	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (məsul redaktor)</i>
Fikrət Rzayev	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Rafiq Əliyev	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Məhərrəm Qasımlı	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Sevinc Həmzəyeva	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

Tarix

Adil Baxşəliyev	<i>tarix üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Əziz Məmmədov	<i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Həsən Sadıqov	<i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Şirxan Səlimov	<i>tarix üzrə elmlər doktoru, professor (məsul redaktor)</i>
Zabil Bayramov	<i>tarix üzrə elmlər doktoru, professor</i>

İqtisad elmləri üzrə

Ziyad Səmədzadə	<i>akademik</i>
Arif Şəkərəliyev	<i>iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Hacıağa Rüstəmbəyov	<i>iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Şəfa Əliyev	<i>iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Albert Tağıyev	<i>iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (məsul redaktor)</i>
Qalib Hüseynov	<i>iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
Aynurə Yəhyayeva	<i>iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Fərrux Rüstəmov	<i>pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Ramiz Əliyev	<i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Aytəkin Məmmədova	<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)</i>
Fuad Məmmədov	<i>fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
Sevər Mirzəyeva	<i>psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru</i>

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə SDU-nun rəsmi saytında www.sdu.edu.az tanış olmaq olar.

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте СГУ www.sdu.edu.az.

Please, see the website SSU www.sdu.edu.az in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018

UOT 81`353

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QARŞILIQ LARI OLMAYAN SAMİTLƏR

NƏCƏFOVA ŞƏFİQƏ YUSİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: müqayisəli, tələffüz, şivə, samit, xüsusiyyət

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də samitlər fəal danışıq üzvlərinin iştirakına, əmələ gəlmə yerinə və s. görə bir-birindən fərqlənir və müxtəlif qruplar təşkil edir. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis dili samitləri istər fizioloji, istərsə də akustik cəhətdən Azərbaycan dilində danışanlar üçün ciddi çətinliklər törədir. Belə ki, onların bəzisini tələffüz etmək üçün azərbaycanlılarda heç bir məxrəc vərdişi yoxdur. Bu səslər rus dilində də olmadığından akustik cəhətdən də azərbaycanlılar tərəfindən çox çətin qavranılır. Məhz buna görə də, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis samitləri bəhsi bir qədər spesifik xarakter daşıyır. Belə ki, bu samitlərin Azərbaycan dilində müqayisə obyektləri yoxdur.

Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis samitləri aşağıdakılardır:

[θ], [ð], [w], [ŋ],

Bunlardan [θ] və [ð] dişarası samitlərdir.

İngilis dilinin fonetik tərkibi üçün səciyyəvi olan bu səslər dünya dillərində az yayılmışdır. Bu cür samit səslərə ərəb dilindəki ث *sa* və ذ *zal* hərfələri ilə işarə edilən səslər uyğun gəlir. Türk dillərinin bəzilərində və Azərbaycan dili dialekt şivələrində də bunlara uyğun səslərə təsadüf olunur.

[θ], [ð] samitləri ingilis dilində “th” hərf birləşməsi ilə qeyd olunur. Göstərilən samitlər bir-birindən birincinin kar, ikincinin isə cingiltili olması ilə seçilir. [θ], [ð] dilucu, dişarası novlu samitlər olub dialektlərimizdəki bəzi istisnaları nəzərə almasaq, Azərbaycan ədəbi dilində heç bir samit səsə uyğun gəlmir.

Azərbaycanlı tələbələrin bu səslərin tələffüzündə buraxdıqları səhvlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Orta məktəbi bitirən bəzi şagirdlər [θ] səsini [t] kimi, [ð] səsini isə [d] kimi tələffüz edirlər: Məsələn: thank [θæŋk]- [tænk], three [θri:] – [tri:] kimi, the [ðə] – [de], this [ðis] – [dis] kimi, that [ðæt] – [dæt] kimi. Orta məktəbi qurtaranlar arasında [θ] səsini [s] kimi, [ð] səsini [z] kimi tələffüz edənlər də çoxdur. Məsələn, three [θri] – [sri], [θæŋk] – [sænk] kimi, the [ðə] – [ze], that [ðæt] – [zæt], those [ðouz] – [zouz] kimi və s.

Bundan başqa, bu səslərin tələffüzündə fərdi səhvlərə də yol verilir, yəni, həmin səslər bəzən [l] və [f] kimi də tələffüz edilir. Bu səsləri düzgün tələffüz etmək üçün birinci növbədə onların təsvirini vermək lazımdır. Bunun üçün isə həmin dilönu, apikal, novlu [θ] və [ð] samitlərinin dörd mərhələdən ibarət tələffüz qaydasını öyrənmək lazımdır. Bunun üçün:

a) dodaqlar azacıq kənara çəkilir və dişlər bir-birinə yaxınlaşır.

b) ağız bir qədər açılır

c) dilin ucu dişlərin arasından azca çölə çıxır

d) hava axını dil və diş arasında əmələ gəlmiş hamar novdan keçir

Bu mərhələdən sonra ingilis dilindəki [θ] və [ð] səsləri alınır. Çalışmaq lazımdır ki, bu səslərin tələffüzü zamanı [t], [d], [s], [z], [l], [f] səsləri alınmasın və onların tələffüzündə dodaqlar iştirak etməsin.

Azərbaycanlı tələbələr üçün çətinlik törədən ingilis dili samitlərindən biri də [w] səsidir. Bu samit səs də Azərbaycan ədəbi dilində olmadığından onu ya dodaq-diş, novlu, cingiltili [v] kimi, ya arxa sıra, dodaqlanan [y] saiti, yaxud da ön sıra, dodaqlanan [ɣ] saiti kimi tələffüz edirlər, məsələn:

what [wət] [vət] [yət] və ya [çət].

Hər uç halda bu, ciddi səhvdir və ingilis dilində olan [w] səsini əsla ifadə etmir. [w] samiti qoşadodaq, ikinci arxa keçidli orta sonat samitdir. Bu səsi düzgün tələffüz etmək üçün aşağıdakı qaydaları bilmək lazımdır:

1. Dodaqlar son dərəcədə gərgin dairəvi vəziyyət alır və azacıq irəli uzanır. Beləliklə, çox və ya az dərəcədə dairəvi dar nov əmələ gətirilir.

2. Eyni zamanda dilin arxa hissəsi yuxarı dartılaraq yumşaq damağa doğru qalxır.

Beləliklə, [w] samitinin başlanğıc məxrəci çox dodaqlanan qapalı [u] saitinin məxrəcinə oxşayır.

[w] səsinin tələffüzünü öyrənərkən çalışmaq lazımdır ki, alt dodaq yuxarı dişlərə dəyməsin. Çünki bu halda [w] səsi əvəzinə [v] samiti əmələ gələr ki, bu həm tələffüz, həm də fonoloji səhvə səbəb olar. Məsələn:

wheel [wi:l] (çarx) və veel [vi:l] (dana əti).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olmayan samitlərdən biri də [ŋ] səsidir. Bu səs dilarxası, kipləşən burun sonantıdır. “ng”, bəzən də “nk” hərf birləşməsi ilə qeyd olunur. Bu səs özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə dilönü-burun [n] samitinə oxşasa da, ondan tamamilə fərqli müstəqil bir fonemdir. [ŋ] səsinin [n] səsi ilə qarışdırılması ciddi mənə səhvinə səbəb ola bilər. Məsələn: win [win] “qələbə çalmaq”, wing [wiŋ] “qanad”, [θin] “nazik”, [θiŋ] “şey”, “əşya” və s.

Bundan başqa [ŋ] öz məxrəcinə görə də [n] səsindən ciddi surətdə fərqlənir. Bu səsi tələffüz edərkən dilin arxa hissəsi yuxarı qalxaraq aşağı enmiş yumşaq damağa möhkəm surətdə kipləşir. Hava axını burun boşluğundan keçməli olur, dilin ön hissəsi isə [n] səsindəki vəziyyətin əksinə olaraq aşağı enmiş halda olur və heç bir maneə yaratmır.

Bu səs düzgün tələffüzü üçün dilin ön hissəsinin vəziyyətinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, [ŋ] samitinin tərkibində [n] samiti aydın hiss olunduğu üçün dilin ön hissəsini səhvən çox vaxt yuvaqlara və yaxud dişlərə kipləşdirirlər. Şübhəsiz, bu vəziyyətdə əsl ingilis [ŋ] samitinin əmələ gəlməsi mümkün deyildir.

İngilis dilində qarşılığı olmayan Azərbaycan dili samitləri aşağıdakılardır: [k], [g], [x], [ğ].

Qeyd etmək lazımdır ki, [x] istisna olmaqla, bu samitlər Avropa dillərində yoxdur və ümumiyyətlə, dünya dillərində çox az yayılmışdır.

Fəal danışq üzlərinin iştirakına görə yuxarıda qeyd olunan samitlərin ikisi, [k] və [g] dilortası, sərt damaq, digər ikisi, [x] və [ğ] dilarxası, yumşaq damaq samitləridir. Əmələ gəlmə üsuluna görə birincilər kipləşən, ikincilər isə novlu samitlərdir. Beləliklə, biz onlar haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs edə bilərik:

a) Dilortası-sərt damaq, kipləşən Azərbaycan dili samitləri.

b) Dilarxası-yumşaq damaq, novlu Azərbaycan dili samitləri.

Səs tellərinin iştirakına görə dilortası-sərt damaq, kipləşən Azərbaycan dili samitləri olan [k] kar, [g] isə cingiltidir.

Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemində xüsusi yer tutan bu samitlər daha çox ön sıra saitləri ilə işlənir. Başqa sözlə, bunlar incə samitlərdir. Məhz buna görə də başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də geniş miqyasda fəaliyyət göstərən ahəng qanununun xüsusi bir növündən, saitlərlə samitlərin ahəngindən bəhs edərkən, bir qayda olaraq, birinci növbədə bu samitləri misal göstərirlər.

Azərbaycan dilində [k] səsi çox cəhətdən ingilis [k] səsinə oxşayır. [k] səsi ilə [k] səsi arasında olan fərq ancaq fəal danışq üzvünün iştirakına və əmələ gəlmə yerinə görədir. Bununla əlaqədar olaraq [k] səsinin Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemi üçün səciyyəvi olmadığını nəzərə aldıqda, həmin səs əvəzinə bəzən [k] səsinin işlədilməsinin təbii olduğu aydınlaşar.

Bəllidir ki, bir çox hallarda [k] Azərbaycan dilində [k] səsi ilə əvəz olunur. Saitlərlə samitlərin ahəngi qanununa görə bütün incə saitlərdən əvvəl gələn [k] səsi [k] səsi kimi tələffüz olunur.

[k] səsinin təhlilindən məlum olur ki, söz əvvəlində işlənərkən nəfəsliliyin davamlılığı çox olur və bir qədər qovuşuq (kipləşən-novlu) tələffüz edilir.

Söz ortasında, məsələn, “iki” sözündə [k] samitinin həm kipləşmə, həm də partlama mərhələsi qısalır. Bundan başqa, başlanğıcı cingiltili, son mərhələsi isə kardır.

Söz sonunda məsələn, [ətək] sözündə haqqında danışdığımız samit kipləşən samitdən çox novlu samit kimi tələffüz edilir.

[g] səsi Azərbaycan dilinin fonetik tərkibinə xas olan spesefik samitlərdən biridir. Özünün fizioloji və akustik xüsusiyyətlərinə görə [k] səmindən ancaq cingiltiliyinə görə fərqlənən bu səs haqqında prof. A.Axundov çox haqlı olaraq yazır: “Bu samit **k** samitinin cingiltili qarşılığı hesab olunur. Bu o deməkdir ki, **k** və **g** samitlərinin məxrəcində səs tellərinin iştirakı nəzərə alınmazsa, heç bir fərq yoxdur. Yalnız dodaqların iştirakı nisbətən zəifdir.

[k] səsi ilə [g] səsi arasında əmələ gəlmə üsuluna görə də yaxınlıq müşahidə edilir. **Gözəl, igid, rəng** sözlərinin kimoqramları göstərir ki, [g] səsi də [k] samiti kimi affrikatlaşmış samit kimi deyilir”. Söz əvvəlində, məsələn, “gülsüz” sözündə işlənən [g] samitinin əvvəli bir qədər kar, partlama hissəsi isə tamamilə cingiltilidir.

Söz ortasında işlənən [g] samiti isə tamamilə cingiltili tələffüz olunur və söz əvvəlində işlənəndən daha davamlıdır.

Söz axırında işlənərkən [k] səsinin yalnız başlanğıcı cingiltili olur. Partlama mərhələsi isə kardır. A.Axundov bu barədə yazır: “Azərbaycan dili samitləri karlaşma hadisəsinə uğradıqları zaman yalnız öz tələffüzlərinin müəyyən mərhələsində kar olur”

Məlumdur ki, qalın saitlərdən əvvəl Azərbaycan dilində [ğ] səmindən, incə saitlərdən əvvəl isə [g] səmindən istifadə olunur. Azərbaycanlılar öz ana dilinə xas olan bu qanunu bir çox hallarda səhv olaraq ingilis dilinə də tətbiq edirlər ki, bunun nəticəsində ciddi tələffüz nöqsanı əmələ gəlir. Məsələn azərbaycanlı tələbələrin, demək olar ki, əksəriyyəti ingilis dilindəki **girl** [gə:l] sözünü [göl] kimi, **get** [get] sözünü [get] kimi, **give** [giv] sözünü [giv] kimi tələffüz edirlər. Məhz buna görə də ingilis dilinin samit fonemlərini öyrənərkən, ingilis dilində olmayan bu spesifik Azərbaycan dili samitlərindən ayrıca bəhs etmək zəruri olur.

Dilarxası-yumşaq damaq, novlu Azərbaycan dili samitləri olan [x], [ğ] bir-birindən birincinin kar, digərinin cingiltili olması ilə fərqlənir.

[x] səsi haqqında prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “x” – novlu, dilçək-dildibi, saf, küylü kar samitdir. “x” səsinə tələffüz edərkən, dilin arxa hissəsi ilə dilçək-yumşaq damaq arasında bir arx əmələ gəlir və səs axını həmin arxdan keçərək dilçəyi də tərpedir və xəfif bir xırıltı eşidilir”. [x] səsinin məxrəci barəsində prof. A.Axundovun fikri isə belədir: “Bu samit dilimizdə ən arxada tələffüz olunan iki dil samitindən biridir. [x] samiti dilin arxası ilə dilçəklə yumşaq damağın əmələ gətirdiyi novdan keçən hava axınının təsiri ilə yaranır. Əslində [x] samitinin tələffüzündə hansı ağız üzvünün fəal olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, bəzi fonetik vəziyyətlərdə fəal danışmaq üzvü rolunu dilarxasının ön hissəsi, digər fonetik vəziyyətlərdə isə dilçək ifa edir. Məhz buna görə də fəal danışmaq üzvünə görə [x] samiti dil samiti hesab edildiyi kimi, dilçək samiti də hesab edilə bilər”

[x] samiti haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Söz əvvəlində işlənən [x] samiti düşdüüyü fonetik mövqedən asılı olaraq, həm novlu, həm də novlu və titrək samit kimi tələffüz edilir. Məsələn, [xalq] sözündə o yalnız novlu, [xoş] sözündə isə həm novlu, həm də novlu və titrək samit kimi özünü göstərir.

2. söz ortasında işlənən [x] samitində də eyni xüsusiyyəti görürük.

3. [bax] sözünə gəldikdə isə [x] samiti söz axırında yalnız novlu olur.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda “q” hərfi ilə işarə olunan [k] səsi bir qayda olaraq [x] kimi tələffüz olunur. Bu haqda prof. Ə. Dəmirçizadə belə yazır: “Çoxhecalı sözlərin sonunda yazılan “q” samiti Azərbaycan dilinin bir sıra

şivələrində “x” ilə işlənir və [d] saitlə başlayan “ir” şəkilçi bitişdirildiyi zaman bu “x” səsi cingiltilərdir; məsələn papaq, yarpaq sözləri papax, yarpax kimi tələffüz olunur və bu sözlərə saitlə başlayan bir şəkilçi artıranda, papaqa, yarpaqa yaxud papaxa, yarpaxa deyil, papağa, yarpağa şəkildə işlənir”.

Bu hadisə isə məktəb qrammatikalarında “cingiltilər” adlanır. Əslində isə bu cingiltilər hadisəsi deyil. Çünki söz sonunda karlaşan samit intervokal mövqedə yenidən öz əvvəlki vəziyyətini, yəni cingiltili xüsusiyyətini mühafizə edir. Məsələn, torpaq [torpax] – torpağa. Bu tip sözlərdə [q] hərfinin yazılışı tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanır.

Azərbaycan dili şivələrinə xas olan bu xüsusiyyətin nəzərdə tutulması ingilis dili təlimində də vacibdir. Belə ki, qeyd etdiyimiz dialekt xüsusiyyəti ingilis dili öyrənmələrə bəzi cəhətdən çətinlik törədir. Bu çətinlik onunla əlaqədardır ki, onlar sonu [g] ilə bitən ingilis dili sözlərini tələffüz edərkən, sözün sonundakı [g] səsini [x] ilə əvəz edirlər. Halbuki bu, ingilis dili üçün tamamilə yolverilməz haldır. Əvvələn, ingilis dilində [x] səsinə bənzər səs mövcud deyildir. Digər tərəfdən məlum fonetik qanuna əsasən söz sonundakı cingiltili ingilis samitləri heç vaxt karlaşmır. İngilis [g] səsinin söz sonunda [x] ilə əvəz edilməsi nəinki bu fonetik qanunun pozulmasına, hətta ciddi fizioloji səhvlərin meydana çıxmasına da səbəb olur.

[ğ] səsi Azərbaycan dilinə məxsus spesifik fonemlərdən biridir. Avropa dillərindən demək olar ki, heç birində bu səsə bənzər samit mövcud deyildir. Bu səs [x] səsindən özünün ancaq cingiltili olması ilə fərqlənir; bunların arasında olan akustik və fizioloji fərq yalnız bundan ibarətdir. Qeyd edək ki, [ğ] səsi novlu samitdən daha çox titrək samitdir. Yalnız söz axırında o, novlu samit kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, maneənin dərəcəsi prinsipinə görə, [ğ] samitinin geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Lakin [x] və [ğ] səsləri arasında işlənmə dairəsi nöqtəyi-nəzərindən çox böyük fərqlər vardır.

Belə ki, [x] səsi sözün hər yerində gələ bilər, [ğ] səsi yalnız sözün müəyyən yerində işləyə bilər. Bu səs söz ortasında və təkhecalı sözlərin axırında işlənir; məsələn: bağ, ağ, yağ, doğma, qarğa, lovğa və s. Dilimizdəki [ğ] səsinin ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o yalnız qalın saitlərin əhatəsində özünü göstərə bilər. Əlbəttə, başqa dillərdən keçmiş “məşğələ”, “rəğbət” və başqa bir neçə bu kimi sözlər müstəsna təşkil edir.

[ğ] səsindən danışarkən biz bir cəhəti də qeyd etməyi lazım bilir. Prof. Ə. Dəmirçizadə göstərir ki, “Başqa dillərdən keçmiş sözlərdə başda gələn [ğ] səsi [q] ilə əvəz edilir; məsələn **ğəzəb, gələbə, gürur** əvəzinə **qəzəb, qələbə, qürur** işlənir”. Bizcə, bu sözlərin birinci samitini qeydsiz-şərtsiz [ğ] hesab etmək olmaz. Ərəb dilində söz əvvəlində olan ځ (ğayın) hərfinin ifadə etdiyi səs Azərbaycan dilində [q] ilə əvəz olunur. Çoxhecalı sözlərin axırncı hecalarında isə [q] səsi [ğ] səsinə çevrilir.

Buna görə də, ingilis dilinin səs tərkibini Azərbaycan dili səs tərkibi ilə müqayisəli öyrənərkən, ana dilində olan bu xüsusiyyətlərin ingilis dilinə tətbiq edilməməsinə çalışmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Maarif, 1972, 250 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: API, 1960, 240 s.
4. Hüseyinov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: API, 1958, 317 s.

РЕЗЮМЕ
СОГЛАСНЫЕ, НЕ ИМЕЮЩИЕ ЭКВИВАЛЕНТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
Наджафова Ш.Ю.

Ключевые слова: *сравнительный, произношение, диалект, согласный, особенности*

В статье дается сравнительный анализ согласных азербайджанского и английского языков. На основе сравнительного анализа выявляются сходства и различия, отличительные особенности согласных этих двух языков. Также указывается на сложность в произношении некоторых английских согласных и влияние некоторых диалектных фонем на произношение английских согласных.

SUMMARY
CONSONANTS NOT HAVING EQUIVALENTS IN AZERBAIJANI AND
ENGLISH LANGUAGES
Najafova Sh.Yu.

Key words: *comparative, pronunciation, dialect, consonant, characteristics*

The study of the consonants not having equivalents in the Azerbaijani and English languages is stated in the paper. On the basis of the comparative analysis, the similarities and distinctions, distinguishing features of these two languages are revealed.

The complexity in the pronunciation of some English consonants and the influence of some dialectal phonemes on the pronunciation of English consonants are also investigated in the work.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.05.2018
	Son variant	28.09.2018

İNGİLİS DİLİNDƏ METAFOR VƏ SIMİLE (MÜQAYİSƏ): FUNKSIONAL FƏRQLƏR VƏ BƏNZƏRLİKLƏR

NƏSİRLİ ANARA AZƏR qızı

Naxçıvan Universiteti, dosent

anaracan@mail.ru

Açar sözlər: metafor, assosiativ bənzərlik, müqayisə, koqnitiv metafora, qeyri-real müqayisə, obrazlılığın gücləndirilməsi

Bir dildə mövcud olan metaforu və komparativ frazeoloji vahidlərin bir hissəsi olan müqayisəni (simile) anlamaq üçün onların təbiətini öyrənmək lazımdır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində metafora ilə müqayisənin fərqləndirilməsi zamanı çətinliklərin yaranması qaçınılmazdır. Dilin metafor qəbiristanlığı olduğu iddia edilmiş olsa da, polisemiyanın, yəni çoxmənalılığın təbiətini anlamaq üçün onlar hərtərəfli araşdırılmalıdır. Eyni şey koqnitiv metaforların milli xarakterinə də aid edilə bilər. Məlumdur ki, müqayisələr özünəməxsus milli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da, sözsüz ki, onların öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən məhz bu fakta əsaslanaraq müqayisəni müəyyənləşdirmək və onu metafordan ayırmaq mümkün olur. Məsələn: “Time is money” məşhur ifadəsi Azərbaycan dilinə ingilis dilindən gəlmişdir və o, özündə ingilis xalqının milli xüsusiyyətini daşıyır. Müqayisə və metaforun fərqli xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, müqayisələr sifətlərə və keyfiyyətə malik olan digər sözlərə əsaslanır. Metafor isə əsasən isim və feillər üzərində qurulur.

İngilis dilində metafor və müqayisə (simile) kimi ifadələrin bənzər və fərqli xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə tədqiq olunmasına baxmaraq, onlar haqqında vahid və konkret bir fikir hələ də yoxdur. Müqayisə, əsasən, fenomenlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edən mənalı və formal bir kateqoriya kimi başa düşülür [1, s.85-100]. Qeyd etməyimiz yerinə düşər ki, Metafora (metaforiya) Yunan sözü olub, mənası “köçürmək, dəyişmək” deməkdir. Metafor bir neçə ümumi cəhəti paylaşan iki fərqli hadisəni müqayisə edir. Bu, bir növ konkret müqayisədir, lakin onun mövzu markeri və ya bənzərliklər kimi bəzi hissələri, mənasını konnotativ şəkildə çatdırmaq üçün silinir. Metaforun ilk tərifini Aristotel tərəfindən “bir sözün normal istifadəsindən yeni bir istifadəyə keçməsi” [9, s.89] kimi verilmişdir. Məsələn: “Customer is king” cümləsində, təsir, əhəmiyyət, güc və s. kimi bir çox krala məxsus xüsusiyyətləri müştəriyə aid edildiyini görə bilərik. Kondensasiya edilmiş “State ship” (dövlət gəmisi) metaforunda, gəminin kapitanı hökuməti təmsil edir, dəniz bir zaman axını, pis hava böhranını göstərir, küləyin olmaması isə iqtisadi durğunluq deməkdir. Ədəbi tərcümədə metafor əsasən söz və ya söz birləşməsinin öz ilkin mənasını yeni, daha geniş mənaya dəyişməsinə vasitəçilik edən məcazi ifadə hesab olunur. Bu vəziyyətdə Şou metaforu aşağıdakı şəkildə təyin etmişdir: “...tərkibindəki söz və ya söz birləşməsinə məcazi mənada insana, düşüncəyə və ya obyektə tətbiq edilən bir nitq fiqurudur [8].

Bundan başqa, metafora elə bir vasitədir ki, onun sayəsində müəllif idadə etmək istədiyi sözün mənasını rahatlıqla dəyişə və ya çevirə bilər. Nyumark metaforu bu cür təyin etdi: “...hər hansı bir obrazlı ifadə; fiziki sözün çatdırdığı hiss; abstrakt mənanın təcəssümü; bir sözün və ya birləşmənin ədəbi cəhətdən ifadə etmədiyi bir şeyə tətbiq olunmasıdır” [7]. Metaforlar “tək” (bir sözdən ibarət olan) və ya “genişləndirilmiş” (birləşmə, idiom, cümlə, atalar sözü, allegoriya, tam

obrazlı mətn) ola bilər [7, s.104]. Nyumark bildirir ki, metaforanın əsas məqsədi mahiyyəti, hadisəni və ya keyfiyyəti hərtərəfli və yığcam şəkildə, lakin eyni zamanda da mümkün qədər mürəkkəb, ədəbi dildən istifadə edərək təsvir etməkdir [6]. Metafora müqayisədən daha yaradıcı və daha bədiidir, çünki o dili daha güclü edir və oxucuları emosional düşüncələrə yönəldir.

Müxtəlif dilçilər metaforu müxtəlif cür təsnif edirlər. Aristotel sadə və ikili metaforları, axıcı və ya qəribə metaforlar, ən çox istifadə olunan və ya istifadə edilməyən metaforları fərqləndirir. Black etafurun aşağıdakı təsnifatını təklif edir: 1) yatan metafor, cümlə müxtəsər olduğundan mənası dəqiq anlaşılmayan metafor; 2) aktiv metafor, yeni yaranmış və təzə metafor; 3) güclü metafor – güclü təzyiqlə malik olan metafor; və 4) zəif metafor, aşağı ifadəlilik gücü zəif olan metaforaya deyilir [2]. İngilis dilində metaforaların bölündüyü kateqoriyaların çeşidliliyini nəzərə alaraq, Nyumark təsnifatının başqalarına nisbətən daha geniş olduğunu qeyd etmək olar.

Black metaforu iki əsas kateqoriyaya: ölü və diri metaforalar kateqoriyasına ayırmağı təklif etmişdir [2]. Nyumark da daha sonra bu bölgüyə əsaslanaraq metaforu: ölü, klişə, ehtiyat, yeni və orijinal olaraq beş növə bölməyi təklif etmişdir [7]. Onlardan ilk üçünü o diri metafor, digər ikisini isə ölü metafor hesab edir. Ölü metafor öz obrazlı və konnotativ mənasını itirərək adi sözlər kimi istifadə olunur və məna danışan və ya dinləyən tərəfindən müəyyən edilə bilmir.

Lakin metaforlarla bağlı çətinlik sadəcə bundan ibarət deyil. Metaforalarla similes (müqayisələrin) İngilis dilində çox bənzər olması həm onların müəyyən edilməsində çətinliyə, həm də çox vaxt qarışdırılmasına səbəbə olur. Bu səbəbdən də metaforlarla yanaşı, similes (müqayisələrin) də təsnifat bölgüsünə nəzər salaraq onların fərqi dəqiqləşdirməyə çalışaq. Simile (müqayisə) sözü latın dilində “silile” sözündən götürülüb, mənası “oxşarlıq, müqayisə” deməkdir və texniki olaraq bənzər cəhətləri olan iki obyektin müqayisəsini bildirir. Müasir dilçilərdən Gibbs müqayisənin (simile) tərifini bu cür formalaşdırıb: “Simile əsasən ilkin və məqsədyönlü mənalara və onları birləşdirən quruluşlara açıq-aydın istinad tələb edən nitq vahididir” [5, 40]. İngilis dilində bu müqayisə üçün “like, “as” kimi markerlər istifadə olunur. Məsələn: Mr. Smith is as changeable as a weathercock. He eats like a horse.

Bədi mətnlərdə ifadənin təsir və gözəlliyini çoxaltmaq üçün müqayisə metafor şəklində işlənir. Metafor gizli müqayisədirsə, o zaman müqayisə aydın bir müqayisədir və obyektə başadüşülən şəkildə izah edir. Poeziyada, nəsrə və hətta adi söhbət zamanı verilən ismarıcın gözəlliyini çatdırmaq üçün bu ilk və asan bir yoldur. Simile(müqayisə) metafordan daha az tədqiq olunub. “Metafora kimi simile (müqayisə) də müxtəlif sahələri özündə birləşdirən dünya haqqında bizim düşüncə və danışq tərzimizdə əsas rol oynayan semantik fiqur, psixoloji bir prosesdir” [3, s.68]. Bu hal özünü həm müsbət həm də mənfi formada göstərə bilər: müsbət forma müqayisə olunan varlıqlar arasında mövcud olan bənzərliyi təsdiq edir: 'sun is like an orange' (günəş portağala bənzəyir), mənfi forma isə bənzərliyi inkar edir 'the sun is not like an orange' (günəş portağala bənzəmir). Fromilheyqə görə, simile(müqayisələr) müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: birincisi, onlar qısa və effektiv ünsiyyət üçün xidmət edir: onlar çoxsaylı linqvistik vasitələrdən biri olaraq mövcud olan linqvistik resursları genişləndirir [4]. İkincisi, onlar düşünmək üçün bir idrak vasitələri funksiyasını yerinə yrtirmək dünya haqqında yeni alternativ üsulda düşünməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, metafor və ya simile (müqayisə) sözlə ifadə olunan müqayisədir. Bunu daha da aydın şəkildə görə bilmək üçün iki nümunəni nəzərdən keçirək. Misalın biri müqayisə: “Mad as a wet cat”, digəri isə metaforadır “He’s a lion on the playing field”. Əgər bu ifadələr hərfi mənada hər hansı bir başqa dilə tərcümə olunarsa, onları yenə də anlamaq mümkün olacaq (o şərtlə ki, bu sözü dediyiniz şəxs təsəvvüründə islanmış pişik və ya qəzəbli şir haqqında anlayışa sahib olsun). Pişiklər islanmağı sevmir. İslanıda onlar aqressiv və təcavüzkar olurlar. Cümlədə «Harry was

mad as a wet cat» deyiləndə biz bunun nə demək olduğunu və bu vəziyyətin nəyə bənzədiyini dəqiq başa düşə bilirik. Və ya idman şərhçisi «Jamison is a lion on the playing field» dedikdə, biz başa düşürük ki, Ceymson təcrübəli, böyük (və qəddar) bir oyunçudur.

Metaforlar və müqayisələr bir təsvir ilə digərini müqayisə etdiklərindən, bu ifadələr, adətən, asanlıqla tərcümə olunur. She's like a flower – O, bir çiçəyə bənzəyir; He's as talented as can be (as possible) – O, ola biləcəyi qədər qabiliyyətlidir (mümkün olduğu qədər); He's like a hero! – O, bir qəhrəman kimidir!; It's hot as hell! - Cəhənnəm istisidir!

Smiles (müqayisələrə) aid də müxtəlif növlər və təsnifatları var. Bredin [4] bu miqyasın ən yaradıcı müqayisələrdən tutmuş, ən şablon müqayisələrə qədər genişlənmə biləcəyini qeyd edib. Bu genişlənmənin bir ucunda şərti və sabit müqayisələr, digər ucunda isə yaradıcı müqayisələr durur. Bu müqayisə kriteriyalar standart (adi) müqayisələrlə orijinal (yeni, lakin tamamilə gözlənilməz olmayan) müqayisələr arasında dəyişə bilər. Sonda onu vurğulamaq istədik ki, ingilis dilində müqayisələri (similes) birləşmələr və ya bağlayıcılar vasitəsi ilə obrazın çatdırılması mümkündürsə, metaforun tərcüməsi zamanı uyğun olan ekvivalenti daha diqqətlə seçmək lazımdır. Bəzən ilkin variantın əsasında duran mənadan uzaqlaşaraq ifadənin metafora dərəcəsinə daha da qüvvətləndirmək mümkündür. Bunun üçün daha çox sintaktik deyil, məntiqi ekvivalentlərin axtarışına diqqət yetirmək lazımdır. Beləliklə, aparılan araşdırmanın nəticəsi tərcümə zamanı praktik əhəmiyyət kəsb edərək, metafor və müqayisə kimi obrazlı ifadələrin bir dildən digər dilə keçməsi prosesində adekvat şəkildə istifadə olunma bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Collins H.C. English grammar. Harper Collins Publ., 1998, pp.486 .
2. Black M.S."A Cognitive Approach to Translating Metaphors". Longman, 1962.
3. Bredin H.T. Models and Metaphors: Cornell University Press, 1998.
4. Fromilhague C.D. Literature and Literary Criticism. Tehran press,1995.
5. Gibbs R.W. Les Figures de Style. Paris: Nathan, 1994.
6. Newmark P.M. Principles and Methodology of Translation. Tehran, 1988.
7. Newmark P.M. Approaches to Translation. London, 1988.
8. Shaw H. Animal Farm, Tehran: Raof Publication, 1972.
9. Richards I.A. Literature 1. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1965.

РЕЗЮМЕ

МЕТАФОРА И СРАВНЕНИЕ (SIMILES) В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ:

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Насирли А.А.

Ключевые слова: *метафора, ассоциативное сходство, сравнение, когнитивная метафора, нереальное сравнение, усиление образности*

В статье анализируются функциональные сходства и различия таких средств выразительности, как метафора и сравнение. Указаны особенности их использования в английском языке. Цель этой статьи – вернуться к ключевому вопросу о характере взаимосвязи между метафорой и сравнением, но с двумя целями: уточнить, что такое сравнение и какова его эффективность. В исследовании также определены критерии классификации и определения возможных границ между ними. Обоснована необходимость всестороннего изучения этого вопроса. Основное внимание уделяется процедуре определения методов дифференциации, поскольку это наиболее проблематичный фактор в процессе обучения и обучения.

SUMMARY

**METAPHOR AND SIMILES IN THE ENGLISH LANGUAGE:
FUNCTIONAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES**

Nasirli A.A.

Key words: *metaphor, associative similarity, comparison, cognitive metaphor, unreal comparison, enhancement of imagery*

In the scientific article, functional similarities and differences of such means of expressiveness as metaphors and similes are analyzed. Specific features of their use in the English language are indicated. The purpose of this article is to return to the key question about the nature of the relationship between metaphor and simile, but with two purposes: to clarify what is the comparison (simile); and what is its effectiveness. The study also identifies the criteria for classification and determination, the possible boundaries between them. The need for a comprehensive study of this issue is substantiated. The focus is on the procedure for identifying methods of differentiation, since this is the most problematic factor in learning and teaching process.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 81`272

SOSIOLİNGVİSTİKANIN BAŞQA ELMLƏRLƏ HƏMHÜDUD ANLAYIŞLARI

HƏMZƏYEVA LALƏ ƏLƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

www.rivares-79@rambler.ru

Açar sözlər: sosiolingvistik, bilinqvizm, diqlossiya, dil siyasəti

Dilin ictimailiyi onun cəmiyyəti öyrənən elm sahəsi olan sosiologiya ilə bağlılığına dəlalət edir. Çoxmillətli bir cəmiyyəti təsəvvür edək. Burada yalnız dilin cəmiyyətdən asılılığı deyil, dillərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi, hansının daha əsas, digərlərinin asılı vəziyyətdə olması məsələsi də problem olaraq qarşıya çıxır. Bu, dil və cəmiyyət məsələsinin problemlərindən biridir. Dilin çoxcəhətli olması çoxdan və hər kəsə məlumdur. İlk dəfə XVII-ci əsrin əvvəllərində İspaniyanın Salaman Universitetinin müəllimi Qonsalo de Korreas dilin sosial fərqlərini ayırd edə bilmişdi. O deyirdi ki, əyalətlərdə mövcud olan dialektlərdən başqa, bu əyalətlərdə yaşayanların yaşı, vəziyyəti və mülkiyyəti ilə əlaqədar olaraq dil müəyyən fərqlərə malikdir, kənd camaatının, sadə insanların, nüfuzlu şəxslərin, elm adamlarının, qocaların, rahibin, qadınların, kişilərin və hətta balaca uşaqların öz dili var. İ.A.Boduen de Kurtene bildirirdi ki, dil yalnız insan cəmiyyətində mövcud ola bildiyi üçün onun psixoloji tərəfindən başqa, sosial tərəfini də qeyd etməliyik. Müasir sosiolingvistika ideyaları XX əsrin görkəmli alimləri Fransada F. Bryuno, A. Meye, P. Lafarq, M. Koen, İsveçrədə Ş. Balli və A. Seşe, Rusiyada İ. A. Boduen de Kurtene, E. D. Polivanov, V. M. Jirmunskiy, V. V. Vinqradov, Belçikada J. Vandries, Çexiyada B. Qavranek və A. Mateziusa məxsusdur.

Məlumdur ki, sosiolingvistika əsas iki elmin: sosiologiya və dilçiliyin qovşağında yaranmışdır. Onun həmhüddud olması əksər alimlər tərəfindən qəbul edilir. Lakin bu, sosiolingvistikada dilçiliyin və ya sosiologiyanın hansının daha çox olması məsələsini izah etmir. Onunla professional sosioloqlar, ya dilçilər məşğul olurlar? Qeyd etmək lazımdır ki, sosiolingvistika terminini ilk dəfə işlətməmiş alim sosioloq olsa da, müasir sosiolingvistika dilçiliyin bir sahəsidir. Çünki XX əsrin sonlarına doğru sosiolingvistikanın obyektini, qarşısında duran məsələlər müəyyənləşir, bu elmin dilyönümlü təbiəti aşkar görünür. Sosiolingvistlər sosioloqlardan bir sıra metodlar götürürlər. Məsələn: kütləvi müayinə, anket yazmaq, şifahi sorğu, intervyü və s. Lakin sosiolingvistlər bu metodları dilin öyrənilməsi məsələlərinə tətbiq edərək istifadə edirlər və bu metodların əsasında məhz dil faktları və dil daşıyıcıları ilə iş üçün metodik üsullar hazırlanır. Müxtəlif ölkələrin alimlərin işlədikləri sosiolingvistik istiqamətlər fərqli metodoloji oriyentasiyası ilə səciyyələnir. Sosiolingvistikanın əcnəbi istiqamətlərindən bəzisi, məsələn, ABŞ-da nitq fəaliyyətinin biheviyrist modelinə, sosial təsirin simvolik-interaktiv nəzəriyyəsi, fenomenoloji sosiologiyaya yönəlir. Digər ölkələrdə işlənən sosiolingvistika, hər şeydən əvvəl, tarixi materializm, cəmiyyətin sosial strukturu, sosial sistemlər nəzəriyyəsi, şəxsiyyətin sosiologiyasına və s. əsaslanır.

Sosiolingvistlərin diqqəti dilin daxili quruluşuna deyil, onun insanlar tərəfindən necə istifadə olunmasına yönəlmişdir. Bu zaman dilə təsir edən hər bir faktor nəzərə alınır. İki və ya üç dilin işləndiyi cəmiyyətlərdə sosiolingvistlər bir neçə dilin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmini tədqiq etməlidir. Sosiolingvistikanın dil icması, dil situasiyası, sosial-kommunikativ sistem, bilinqvizm, diqlossiya, dil siyasəti kimi bir sıra əsas anlayışları vardır. Bundan başqa, bəzi anlayışlar dilçiliyin başqa-başqa sahələrindən, dil norması, nitq fəaliyyəti, nitq aktı, dillərin kontaktı, sosiologiyadan isə cəmiyyətin sosial quruluşu, sosial status, sosial faktor və s. alınmışdır.

Dil icması ümumi sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə birləşmiş və gündəlik həyatda bir-biri ilə bilavasitə, yaxud bilvasitə kontaktda olan insanların cəmidir. Dillərin yayılması sərhədləri çox vaxt siyasi sərhədlərlə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn: müasir Afrikada bir dildə müxtəlif dövlətlərin əhalisi danışa bilər (suxaili dili Tanzaniya, Keniya, Uqanda, qismən də Zair və Mozambikdə istifadə edilir), bir dövlətin tərkibində bir neçə dil işləyə bilər (Nigeriyada 200-dən çox dil var). Dil icması anlayışının müəyyənlişməsində linqvistik və sosial əlamətlərin hər ikisinin nəzərə alınması vacibdir. Belə ki əgər yalnız linqvistik əlamətləri götürsək, söhbət ancaq dildən, həm də istifadə olunduğu mühitdən asılı olmayan dildən söhbət getmiş olacaq. Yalnız sosial kriteriyalara əsaslanaraq, mövcud sosial icmada fəaliyyət göstərən dil diqqətdən kənar qalmış olar.

Dil icması olaraq tərkibinə fərqli sayda fərdlərin daxil olduğu insan qruplarını nəzərdən keçirmək olar: bu, bütöv bir ölkə, eləcə də, ailə, idman komandası kimi kiçik sosial qruplar da ola bilər. Hər bir halda sosial həyatın ümumiliyi və müntəzəm kommunikativ kontaktların mövcudluğu əsas kriteriya olmalıdır. Hər bir dil icması müəyyən ünsiyyət vasitələrindən istifadə edir: dillər, dialektlər, jarqonlar, dilin üslubi imkanları. İstənilən belə ünsiyyət vasitəsini kod adlandırmaq olar. Kod ən ümumi mənada kommunikasiya vasitəsidir: təbii dil (Azərbaycan dili, ingilis dili, ispan dili), süni dil (esperanto, Morze əlifbası, bayraq ünsiyyəti)

Sosial-kommunikativ sistem dildə bir-biri ilə funksional tamamlayan kodların cəmidir. Belə ki, ədəbi dilin hər bir üslubi-elmi, rəsmi-işgüzar, publisistik-özünəməxsus funksiyalara malikdir. Bu funksiyalar digər üslublara xas deyil, ancaq bir – birini tamamlayır, cəmiyyətin bütün kommunikativ tələbatlarını ödəyən sistem yaradır. Bu və ya digər dil ittifaqına xidmət edən sosial – kommunikativ sistemin komponentləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdədir. Dil ittifaqının mövcudluğunun hər mərhələsində bu münasibətlər bir qədər sabitdir. Ancaq bu, onların dəyişə bilməyəcəkləri anlamına gəlmir. Ölkədə siyasi şəraitin dəyişməsi, dövlət quruluşunun dəyişməsi, iqtisadi dirçəliş və s. sosial-kommunikativ vəziyyətinə az və ya çox dərəcədə təsir edə bilər. Dil ittifaqının fəaliyyətinin hər hansı mərhələsindəki sosial-kommunikativ sistemin komponentləri arasındakı funksional münasibətlər dil situasiyasını formalaşdırır.

“Dil situasiyası” anlayışı, adətən, böyük ittifaqlara – ölkə və respublikalara tətbiq olunur. Bu anlayış üçün zaman faktoru vacibdir. Dil situasiyası həyatın, varlığın formasıdır. Ərazi-sosial münasibətlər və funksional əlaqələr; coğrafi-regional, yaxud siyasi-administrativ əlamətlər dil situasiyasının aparıcı əlamətlərindəndir. Hər bir dövlətin özünəməxsus dil situasiyası və dil siyasəti mövcuddur. Dil siyasəti və situasiyasını aydınlaşdırmaq üçün tarixi dövr və mərhələ nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn: Sovet dövründə müttəfiq respublikalarda dil siyasəti daha çox xalqlar dostluğu və əməkdaşlığa yönəlmişdi, bu da cəmiyyətin dil situasiyasına müxtəlif üsullarla, vasitələrlə təsir göstərirdi. Sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra dil siyasəti müstəqillik uğrunda mübarizənin bir qolunu təşkil etmişdi. Dilin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alsaq, bunun təbii hal olduğunu qeyd etməliyik. Dil siyasəti cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə etdiyi halda, müvəffəqiyyətli hesab etmək olar.

Sosiolinqvistikanın başlıca problemlərindən olan sosial diferensiasiya dilin bütün səviyyələrində müşahidə olunur. Dilin sosial diferensiasiyasının strukturu çoxşaxəlidir və sosial təbəqələnmənin şərtləndirdiyi stratifikativ diferensiasiya, həmçinin sosial şəraitin çoxcəhətliliyinin şərtləndirdiyi situativ diferensiasiyaya əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “dil və millət” məsələsi problemlə sıx əlaqədardır. Müasir sosiolinqvistikada dilin mədəniyyətlə əlaqəsi məsələsinə çox diqqət yetirilir. Dillə mədəniyyətin komponentləri arasındakı əlaqələr ikitərəfli xarakter daşıyır. Müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişməsi prosesi öz əksini leksik alınmalarda tapır.

Sosial-kommunikativ sistemi təşkil edən dillər və dialektlər funksional olaraq paylanmışdır. Belə ki, cəmiyyət üzvləri olan insanlar müəyyən kommunikasiya vasitələrinə malik olurlar və bu vasitələrdən ünsiyyətin şərtlərini nəzərə alaraq istifadə edirlər. Yəni ədəbiyyatçılar bədii üsluba, elm adamları elmi üsluba və s. müraciət edirlər. Bundan başqa, çoxmillətli ölkələrdə ikidillilik də mövcuddur. İkidillilik termini dilçilik elmində *bilinqvizm* termini ilə yanaşı işlənilir. Bilinqvizm latın

mənşəli sözdür, bir ölkədə eyni zamanda iki dildən istifadə edilməsini ifadə edir. “ İkidilliliyin yaranmasının bəzi səbəbləri:

- a) qarışıq ailələrdə qeyri-millət nümayəndəsi olduğuna görə övladlar iki dildə danışirlar;
- b) əmək kollektivlərinin milli tərkibinin müxtəlifliyi əsasında ikidillilik meydana çıxır;
- c) təhsildə, ictimai təşkilatlarda başqa dildən istifadə etməklə bağlı ikidillilik yaranır;
- d) elmi və mədəni əlaqələr aparılarkən çoxdillilik formalaşır və s.” [2, s.246]

İkinci dilin mənimsənilməsi halına daha çox məktəbdə əcnəbi dilin öyrənilməsi ilə bağlı rast gəlinir, belə ki, əcnəbi dillər və milli azlıqların dilləri məktəb proqramına daxil olur. Bir çox ölkələrdə insanlar evdə dialekt və ya yerli dildə, rəsmi şəraitdə isə dövlət dilinin ədəbi dil variantında danışirlar. Bu dil situasiyası diqlossiya adlanır. Diqlossiya etnik cəhətdən yaxın olan dillərin paralel işlədilməsidir. Məsələn: almandilli İsveçrədə gündəlik ünsiyyətdə dialekt, məktəbin yuxarı siniflərində, rəsmi ünsiyyətdə və televiziya alman dili istifadə olunur. Əgər cəmiyyətdə diqlossiya mövcuddursa, əksəriyyət müxtəlif dərəcədə ikidilli olur. Diqlossiya hadisəsi sabit deyil, dillər müxtəlif səviyyələrdə qarışmaq ənənəsinə malikdir və dillər genetik baxımdan nə qədər yaxın olsalar, o qədər tez baş verir. “ Diqlossiya hadisəsinin bir neçə forması meydana gəlmişdir:

1) Bir xalqın tarixən iki ədəbi dildən istifadə etməsi. Yunanıstanda vaxtilə iki ədəbi dil formalaşmışdır. Bunlardan biri yeni eranın əvvəllərində yaranmış yunan ədəbi dilidir... ikincisi isə daha sonralar formalaşmış yeni yunan ədəbi dilidir.

2) Bir neçə xalqın öz ana dili ilə yanaşı, ümumi qohum dildən istifadə etməsi... Bütün ərəb xalqları elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, din, təhsil və sair sahələrdə bu ədəbi dildən istifadə edirlər. Lakin bununla bərabər, hər bir ərəb xalqının fərqlənən danışiq dili də mövcuddur.

3) İki müstəqil qohum dildən istifadə olunması... Litva respublikasında yaşayan latışlar ailədə latış dilində, ictimai yerlərdə isə litva dilində danışirlar. Bu qohum dillərin hər ikisi genetik cəhətdən Hind-Avropa dilləri ailəsinin baltik qrupuna daxildir.” [2, s.249]

Ünsiyyət qurduğumuz şəxsdən asılı olaraq, eyni mövzunu, eyni məsələni fərqli şəkildə ifadə edə bilirik. Bu, eyni şey haqqında müxtəlif cür danışmağa imkan verən ünsiyyət vasitələrinə malik olmaq, dilin variativliyi, dəyişkənliyidir. Variativlik dilin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir və danışana öz fikirlərini həm rahat şəkildə, həm də müxtəlif üsullarla ifadə etməyə imkan verir. Dili hərtərəfli yaxşı bilən insanlar dilin variativliyindən daha yaxşı faydalana bilirlər. Sosiolinqvistika nöqtəyi-nəzərindən dilin variativliyi ona görə diqqətəlayiq hadisədir ki, fərqli dil variantları dil daşıyıcılarının sosial fərqləri və nitq ünsiyyətinin fərqli şəraitlərindən asılı olaraq istifadə oluna bilər.

XX əsrin yarısında geniş yayılmış sosiolekt termini milli dilin hüdudları çərçivəsində hər hansı bir sosial qrupa məxsus olan dil özəlliklərinin cəmidir. Bu sosial qrup peşə, sinif, yaş və s. ilə əlaqədar ola bilər. Sosiolektə misal olaraq əsgər və ya məktəbli jarqonunu, hippilərin arqosunu və s. göstərə bilərik. Sosiolektlər kommunikasiyanın bütöv sistemini təşkil etmir. Bu sözlər, söz birləşmələri, sintaktik konstruksiyalar, vurğu şəklində özünü göstərən nitq xüsusiyyətləridir.

Arqo və jarqon sözləri fransız, slenq isə ingilis mənşəlidir. Bu terminlər bəzən sinonim kimi işlənə bilər. Ancaq bu anlayışları dəqiqləşdirmək daha məqsədəuyğun olar. Belə ki arqo hər hansı bir sosial qrupun öz nitqini digərləri üçün anlaşılmaz etmək üçün istifadə etdiyi gizli dildir. “Slenq” termini daha çox qərbin linqvistik ənənələri üçün səciyyəvidir. Jarqon termininə uyğun gəlir. Slenq və jarqon arqo kimi gizli xarakter daşımır. Arqo, jarqon və slenq sosiolektin müxtəlif formalarıdır. Onların hər birinin özəlliyi bu və ya digər qrupun professional xüsusiləşməsi, qalan cəmiyyətdən seçilməsi ola bilər. Kompüter jarqonu professional şəkildə seçilən dildir, oğru arqosu, tələbə slenqi – sosial baxımdan seçilən subkodlardır. Bəzən qrup həm professional, həm sosial baxımdan seçilən, hər ikisinin xüsusiyyətlərinə malik ola bilər. Buna əsgər jarqonunu misal göstərə bilərik. Belə ki, hərbi iş peşədir, bu peşə ilə məşğul olanlar qalan cəmiyyətdən kifayət qədər fərqlənən həyat yaşayırlar.

Yuxarıda sadalananlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sosiolinqvistika dilçilik, sosiologiya, sosial psixologiya və etnoqrafiyanın qovuşuğunda meydana çıxmış həmhüdüdü elm sahəsi olmaqla, dilin sosial təbiəti, ictimai funksiyaları, sosial faktorların dilə təsir mexanizmi, eləcə də dilin cəmiyyət həyatında oynadığı rol kimi problemlər kompleksini öyrənir. Sosiolinqvistika təbəqəli (cəmiyyətdə sosial təbəqələrin müxtəlifliyi) və situativ (sosial vəziyyətin coxcəhətliyi) diferensiasiyanı özündə birləşdirən və öz quruluşuna görə genişhüdüdü olan sosial diferensiasiya problemi diqqət mərkəzinə çıxarılır. Digər vacib sosial problemlərdən biri bilinqvizm (ikidillik) və diqlossiyanın (dilnin sosial cəhətdən qarşı-qarşıya qoyulmuş yarım sistemlərinin qarşılıqlı təsiri) sosial aspektləridir. Müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqəsinin şərtləndirdiyi leksik alınmalar və ümumi dillərin əlaqəsi prosesinin tədqiqinə diqqət ayrılır. Sosiolinqvistikanın problemləri içərisində dövlət, sinif, ictimai qruplaşma tərəfindən dillərin və dil variantlarının mövcud funksional bölgüsünü saxlamaq və ya dəyişmək üçün yenisini gətirmək, yaxud köhnə dil normalarını saxlamaq üçün qəbul edilmiş tədbirlərin cəmi kimi dil siyasəti problemi xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Беликов В. И, Крысин Л. П. Социолінгвистика: Учебник для вузов. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001, 315с.
2. Вахтин Н. Б, Головкин Е. В. Социолінгвистика и социология языка: учебное пособие. СПб.: Издательский центр “Гуманитарная академия”, 2004, 336 с.
3. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: [URL:http://ru.wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org)
4. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
5. Rəcəbov Ə. Ə. Dil, şüür, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.

РЕЗЮМЕ

ОБЩИЕ С ДРУГИМИ НАУКАМИ ПОНЯТИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ

Гамзаяева Л.А.

Ключевые слова: *социолінгвистика, билінгвизм, диглоссия, языковая политика*

Известно, что социолінгвистика появилась на стыке двух основных наук - социологии и лингвистики. В центре внимания социологических исследований лежит не внутренняя структура языка, а то, как он используется людьми. В этом случае учитывается каждый фактор, влияющий на язык.

SUMMARY

THE COMMON NOTIONS OF SOCIOLINGUISTICS WITH OTHER SCIENCES

Hamzayeva L.A.

Key words: *sociolinguistics, bilingualism, diglossia, language policy*

It is known that sociolinguistics is the basis of two major sciences - sociology and linguistics. The focus of the sociolinguistic studies is not on the internal structure of the language, but on how it is used by humans. In this case, each factor that affects the language is taken into account.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.09.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 81`1

KOQNİTİV LİŦVİSTİKANIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

BÜNYATOVA AYTƏN BƏXTİYAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

aytendavudova@gmail.com

Açar sözlər: koqnitiv linqvistika, dil və təfəkkür, diskurs, koqnisiya, konsept, dil və mədəniyyət.

Koqnitiv linqvistika müasir dilçilik elminin sürətlə inkişaf edən bir sahəsidir. Linqvistikanın bu qolu digərlərinə nisbətən daha gənc və yenidir. Elə buna görə də koqnitiv linqvistikanın həm nəzəri məsələlərində, həm də tədqiqat metodlarında mübahisəli məsələlər çoxdur. Bu səbəbdən koqnitivliyin nəzəri və təcrübi əsasları ilə bağlı olan dil məsələlərinə ciddi yanaşma tələb olunur. Koqnitiv dilçilik müasir dünya dilçiliyində öz yerini tutmuşdur. Belə ki, onun yaranması və sürətli inkişafı dilçiliyin müasir mərhələsi üçün xarakterikdir.

Baxmayaraq ki, koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir, onun predmetinə hələ XIX əsr dilçiliyinin ilkin nəzəri problemlərində rast gəlinir. Koqnitiv dilçiliyin predmeti haqqında İ.A.Boduen de Kurtenenin də fikirləri olmuşdur: "Dil təfəkkürünə əsaslanaraq dünyada mövcud olan və olmayan bütün varlıqlar haqqında dil biliklərini müəyyən etmək olar.

V.Z.Demyankovun və Y.S.Kubryakovanın nəzəriyyələrinə görə koqnitiv linqvistika dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında iştirak edən koqnitiv mexanizm baxımından öyrənir [4, s.15]. Koqnitiv linqvistikada dil və təfəkkür ilə bağlı mürəkkəb əlaqələr yeni mərhələdə öyrənilir. Y.S.Kubryakova qeyd edir ki, koqnitiv linqvistika dilçiliyin maraq doğurduğu dil və təfəkkür, dilin əsas funksiyaları, insanın dil üçün və dilin isə insan üçün oynadığı rol kimi məsələləri tədqiq edir [6, s.11]. Bu yanaşmanı ilkin olaraq neyrofizioloqlar irəli sürmüşdülər. Neyrofiziologiyanın əsasında neyrolinqvistika əmələ gəlmişdir (L.S.Vıqotskiy, A.R.Luriya). Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, dil fəaliyyəti insanın beyində formalaşır və nəticədə müxtəlif növ dil fəaliyyətləri əmələ gəlir. Dilin mənimsənilməsi, dinləmə, danışma, oxuma və s. kimi dil fəaliyyətləri beyin müxtəlif şöbələri ilə bağlıdır. Bundan başqa, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı problemlər psixolinqvistika elmində də tədqiq olunur.

V.Humboldtun milli mədəniyyət haqqında nəzəriyyəsini müşahidə edərkən A.A.Potebnya mənəvi həyatın varlığını, onun inkişaf qanunlarını və təsirlərini, bir sözlə, psixoloji məsələləri qeyd edir. A.A.Potebnya yeni bir məhfumu qavramaqda, dərk etmə prosesində və insanın psixoloji proseslərə əsaslanaraq ətraf aləm haqqında biliklərinin təkmilləşməsində dilin rolunu çox yaxşı anlayırdı [8, s.38].

Linqvokoqnitiv məsələlər öz həllini XX əsrin son onilliklərində tapmışdır. Koqnitiv dilçilik ilə bağlı nəşrlər də məhz bu dövrə təsadüf edir. Müasir koqnitiv linqvistika özünəməxsus metodları ilə böyük bir predmeti - koqnisiyanı tədqiq edir. Y.S.Kubryakovanın sözlərinə görə koqnitivlik koqnitiv dilçilik, koqnitiv psixologiya, fəlsəfi nəzəri koqnisiya, dilin məntiqi təhlili, neyrofiziologiya kimi bir sıra elmlərlə bağlıdır. Hətta koqnitiv antropologiya, koqnitiv sosiologiya və koqnitiv ədəbiyyat adlı yeni sahələr də meydana gəlmişdir. Başqa sözlə desək, hər bir humanitar elmdə koqnitiv yanaşma, koqnitiv təhlil ilə bağlı xüsusi sahə əmələ gəlmişdir. Koqnisiya dərk etmə prosesidir, insanın onu əhatə edənləri anlamasının əks etdirilməsidir.

Dilçilik tarixində koqnitiv linqvistikanın yaranması 1989-cu ilə aid edilir. Belə ki, həmin il Duysburqda keçirilən elmi konfransda koqnitiv linqvistika birliyinin yaradılması elan olunmuşdur. Bununla da, koqnitiv linqvistika dilçiliyin ayrıca bir sahəsi kimi meydana gəlmişdir. Müasir koqnitiv linqvistikanın yaradılması amerikan dilçiləri Corc Lakoff, Ronald Lanqaker, Reya Cakendoff və başqalarının adı ilə bağlıdır. Bu dilçilərin işləri daha sonralar Y.S.Kubryakova

tərəfindən davam etdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Y.S.Kubryakovanın tədqiqatları fundamental əsaslara malikdir. Amerikan alimlərinin tədqiqatları "Xarici linqvistikada yeniliklər" adı altında (1998) rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Amerikan koqnitiv linqvistikasının elmi əsasları, xüsusilə daha geniş formada isə Y.S.Kubryakovanın rəhbərliyi altında (Moskva, 1996) "Koqnitiv terminlərin qısa lüğəti" adlı kitabda öz əksini tapıb. Bundan başqa amerikan koqnitivist alimlərin işləri A.Çenki (1996) tərəfindən də təhlil edilmişdir. Digər rus dilçilərinin də koqnitiv dilçiliyin tədqiq edilməsində böyük əməyi olmuşdur. "Dildə biliyin əks etdirilməsinin strukturu" (Moskva, 1994) və N.N.Boldirevin "Koqnitiv semantika" adlı kitablarda koqnitiv linqvistikanın əsasları araşdırılmışdır [3, s.185]. Koqnitiv dilçiliyin predmeti və kateqoriyalarının tədqiqatı ilə məşğul olmuş bir çox başqa dilçi alimlər də mövcuddur. Onlara Rozina (1994), Demyankov (1994), Xudyakov (1996), Frumkina (1996), Ruzin (1996), Dobrovolskiy (1997), Boldirev (1998, 1999, 2000, 2001), Zalevskaya (1998, 2000), Şarandin (1998), Şaxovski (2000), Krasnıx (2000) və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Sözün mənasının onun komponentlərinin təhlilinə əsaslanan nəzəriyyə İ.A.Melçuk, A.K.Jolkovskinin araşdırmalarında öz əksini tapır. Məhz onların əməyi sayəsində semantik lüğətlərin tərtib olunması, ilkin semantik elementlərin axtarılması mümkün olmuşdur. Həmin ilkin elementlər insanın koqnitiv fəaliyyəti sahəsində mövcuddur və demək olar ki, amerikan alim-koqnitoloqların tədqiqatlarında göstərilən kateqoriyaları əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq, polyak tədqiqatçısı Anna Vejbitskoyun (1996) araşdırmalarını göstərmək olar.

Həm klassik amerikan koqnitivizmi, həm də rus struktur-semantik tədqiqatları bir-birindən asılı olmayaraq inkişaf etdirilmiş, müxtəlif terminologiyalarda istifadə olunmuşdur. Bir çox hallarda bu iki istiqamətin tədqiqat kateqoriyalarının üst-üstə düşməsi müşahidə olunur. Bu məsələ ilə daha çox Y.V.Raxilina məşğul olmuş, amerikan koqnitiv linqvistlərinin terminologiyası ilə rus semantik məktəbi arasında oxşarlıqları tapmağa cəhd etmişdir.

Koqnitiv linqvistika mental prosesləri, dərkətmə zamanı baş verənləri və dərkətmənin mental əksinin növ və formalarını tədqiq edir. Linqvokoqnitiv təhlilin obyektidir, məqsədi isə koqnitiv linqvistikanın müxtəlif məktəblərində fərqli ola bilər [1, s.151]. Buraya dilin koqnitiv terminoloji əsaslarla araşdırılmasından tutmuş ayrı-ayrı konseptlərin strukturunun və tərkibinin dəqiq müəyyən edilməsinə kimi bütün problemlər daxildir. Digər koqnitiv elmlər kimi koqnitiv linqvistikanın da vəzifəsi beynin fəaliyyəti nəticəsində verilənlərin qəbul edilməsidir. Bununla yanaşı, dərkətmənin tədqiq edilməsi digər koqnitiv elmlərin və koqnitiv linqvistikanın ümumi predmetini təşkil edir. Lakin koqnitiv linqvistikanı digər koqnitiv elmlərdən fərqləndirən cəhət məhz onun obyektidir. Koqnitiv linqvistika dərkətməni dil materialları əsasında, digər koqnitiv elmlər isə öz materialları əsasında tədqiq edir. İkinci fərqləndirici cəhət isə onun metodudur. Koqnitiv linqvistika koqnitiv prosesləri araşdırır və linqvistik təhlil metodlarından istifadə edərək insanın dərkətməsinin müxtəlif növləri haqqında nəticələr çıxardır [2, s.88].

Müasir koqnitiv linqvistikaya bir istiqamətdə yanaşılır. Koqnitiv araşdırmada müxtəlif istiqamətlər mövcuddur və koqnitiv linqvistikanın müxtəlif məktəblərində bu sahə ilə məşğul olan elm adamları, aparıcı qüvvələr müəyyən edilmişdir.

Müasir koqnitiv linqvistika dünyanın müxtəlif elm mərkəzlərində sürətlə inkişaf edir. Onların hər birinin özünəməxsus yanaşması, kateqoriyaları, terminologiyası, istifadə etdikləri metodları var. Müxtəlif əsərlərdə, elmi işlərdə alimlər müasir koqnitiv linqvistikada müxtəlif istiqamətlərin təsnifini verməyə çalışmışlar. Bu təsnifatların nisbiliyini nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, onların hər birinin öz mənalı var. Belə ki, hər bir istiqamət konseptin araşdırılmasında müxtəlif metod və üsullardan istifadə edir.

Y.Y.Balaşova koqnitiv linqvistikada elmi istiqamətləri nəzərə alaraq iki əsas yanaşmanı: linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmaları ayırd edir. Linqvokulturoloji yanaşma milli konseptosferanın xüsusiyyətlərini mədəniyyətdən dərkətməyə kimi öyrənir. Y.Y.Balaşova linqvokulturoloji istiqamətdə araşdırma aparən alimlərə V.İ.Karasiki, V.V.Krasnıx, V.A.Maslova, N.F.Alefirenko və başqalarını aid edir. Bu yanaşmada konsept mədəniyyətin əsas vahidi kimi qəbul edilir [5, s.68]. Y.Y.Balaşova linqvokoqnitiv yanaşmaya Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, V.N.Teliya və başqalarını aid edir. Bu istiqamətdə araşdırma aparən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki,

dünya haqqında biliklərin əsasında mental informasiya - konsept durur. Koqnitiv linqvistikada bu iki yanaşmadan əlavə, Y.Y.Balaşova həmçinin psixoloji, psixolinqvistik, neyropsixolinqvistik, semantik, məntiqi-dərketmə, mədəniyyət ilə bağlı konseptlərin məntiqi analizi və ənənəvi linqvistika çərçivəsində yanaşma kimi istiqamətləri də qeyd edir.

Koqnitiv linqvistikada linqvokulturoloji istiqamətdə A.V.Kostin də araşdırmalar aparmışdır. Onun sözlərinə görə, linqvokulturoloji yanaşma dilin kumulyativ (dil tərəfindən qorunan mənəvi zənginlik haqqında məlumatın əksi) funksiyasına əsaslanır. Məhz bu funksiya sayəsində bir xalqın ənənələri, onun dünyagörüşü və ətraf aləmə münasibəti qorunub saxlanılır və ötürülür. A.V.Kostin linqvokulturoloji istiqamətə S.Q.Vorkaçev, V.V.Vorobyev, V.N.Teliya, Q.S.Tokarev və başqalarının işlərini aid edir. Bundan başqa, A.V.Kostin müasir koqnitiv linqvistikada mental fəaliyyətə əsaslanan (S.A.Askoldov), individual nitqə əsaslanan (D.S.Lixaçev), semantik (İ.P.Mixalçuk, N.F.Alefirenko, V.P.Neroznak), kulturoloji (V.İ.Karasik), məntiqi (N.D.Arutyunova, Q.V.Makoviç, A.D.Şmelev), koqnitiv (Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A. Sternin, Q.V.Tokarev, Q.A.Voloxina), linqvokulturoloji (S.Q.Vorkaçev, V.N.Teliya, F.F.Farxutdinova) istiqamətləri təsnif edir.

V.V.Kolesov söz ilə əşya arasında əlaqəni tədqiq edən koqnitiv linqvistikada, semantik prototipləri - modallıq, temporallığı tədqiq edən kontensiv linqvistikanı, xüsusi konseptləri tədqiq edən konseptual linqvistikanı ayırd edir. S.V.Kuzlyakin koqnitiv linqvistikada psixoloji yanaşma (D.S.Lixaçev), məntiqi (N.D.Arutyunova və "Dilin məntiqi təhlili" adlı məktəb), fəlsəfi (V.V.Kolesov), integrativ (S.X.Lyapin, Q.Q.Slışkin) yanaşmanı qeyd edir.

Y.S.Kubryakova struktur bilikləri və onların növlərinin məntiqi metodlarla tədqiq edən klassik koqnitivizm və bütövlükdə müasir linqvistikanın məntiqi inkişafına səbəb olan koqnitiv-diskurs istiqamətləri haqqında məlumat verir. Hər bir dil məfhumu o halda öz adekvat təsiri və izahını tapır ki, onun təhlili koqnisiya və kommunikasiya ilə birgə aparılsın. Koqnitiv linqvistikanın məqsədi təkcə hər bir dil formasını onun koqnitiv analoquna, konseptual və koqnitiv strukturuna uyğunlaşdırmaq deyil, həm də bu uyğunlaşmanın səbəbini izah etməkdir.

N.N.Boldırev koqnitivizmin inkişafında iki mərhələni qeyd edir [3, s.102]. Birinci – erkən mərhələ məntiqi və ya obyektiv mərhələdir, ikinci – müasir mərhələ isə təcrübəyə əsaslanan eksperiensial mərhələ adlanır.

Müasir koqnitiv linqvistikada aşağıdakı istiqamətləri təsnif etmək olar [7, s. 28]:

1. Kulturoloji - müxtəlif elmlərin tərkibində konseptin mədəni element kimi tədqiq edilməsi ilə məşğul olur. Bu cür tədqiqatlar, adətən, yalnız linqvistika ilə bağlı olmur, bir sıra elmləri özündə birləşdirir. Bununla belə, bu araşdırmalar linqvistlər tərəfindən koqnitiv linqvistikanın çərçivəsində də aparıla bilər. Bu halda dil konsept haqqında biliyin bir mənbəyi kimi çıxış edir.

2. Linqvokulturoloji - dil vahidləri olan konseptin milli linqvokulturanın elementi kimi, onun milli dəyərləri və milli xüsusiyyətləri çərçivəsində araşdırılması ilə məşğuldur (V.İ.Karasik, S.Q.Vorkaçev, Q.Q.Slışkin, Q.V.Tokarev).

3. Məntiqi - konseptin dil formalarından asılı olmayaraq məntiqi metodlarla təhlili (N.D.Arutyunova, R.İ.Pavilyenis).

4. Semantik-koqnitiv - dilin leksik və qrammatik semantikasının konseptin tərkibində araşdırılması (Y.S.Kubryakova, N.N.Boldırev, Y.V.Raxilina, Z.D.Popova, İ.A.Sternin).

5. Fəlsəfi-semiotik - dil işarələrinin koqnitiv əsaslarını araşdırır (A.V.Kravçenko).

Bu istiqamətlərdən hər biri müasir linqvistikada öz yerini tutmuşdur və hər birinin öz metodik prinsipləri vardır. Bununla yanaşı, onların hamısını birləşdirən cəhət dərketmənin vahidi olan konseptin nəzəri cəhətdən təqdim edilməsidir. Bu istiqamətlərin hər birinin dilçi-koqnitoloqlar içərisində öz tərəfdarları var və məşhur elm mərkəzlərində təmsil olunur. Əlbəttə, təklif olunan istiqamətlər nisbi xarakter daşıyır və illərlə müxtəlif dilçi alimlər konseptə müxtəlif mövqedə yanaşmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Sabah, 2006. 228 s.
2. Cahangirli T. «Konsept» və «konseptosfer» koqnitiv dilçiliyin əsas vahidləri kimi // Filologiya məsələləri. № 6, АМЕА. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.136-140.
3. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: ТГУ, 2001, 236 с.
4. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интегрирующего подхода // Вопросы языкознания. №4. М.: МГУ, 1994, с.17-31.
5. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч.тр. / Под ред. И.А. Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001, с.75-80.
6. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. М.: 2004, № 1. с.6-17.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки, 2001, 191 с.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993, 192 с.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО И ФУНКЦИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Буньятова А.Б.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, язык и мышление, дискурс, когниция, концепт, язык и культура.

В статье даётся информация о самом молодом языковом подразделе - о когнитивной лингвистике. Рассматриваются мнения лингвистов, которые ведут исследования в области когнитивной лингвистики. Центр исследования когнитивной лингвистики и её основная тема – это язык и мышление, основные функции языка и процесс осознания человеком окружающего его мира. Проводится анализ связи когнитивной лингвистики с другими науками, их сходства и различия. Здесь идёт речь об истории создания лингвистики и роли лингвистов в создании фундамента этой науки. Исследования разных учёных-языковедов привели к созданию разных направлений. Учёные этих научно-исследовательских школ старались рассмотреть в своих исследованиях разные области современной когнитивной лингвистики. В исследованиях концепта разбирается каждый метод и путь этого подхода.

Кроме этого, в статье содержатся сведения о целях и ответственности когнитивной лингвистики. Широко исследуется её ведущая роль и место в современной лингвистике.

SUMMARY

THE PLACE AND FUNCTIONS OF COGNITIVE LINGUISTICS IN MODERN LINGUISTICS

Bunyatova A.B.

Key words: cognitive linguistics, language and mentality, discourse, cognition, concept, language and culture.

In the article the information is given about cognitive linguistics which is considered the new field of the linguistics. The opinions of the linguists studying cognitive linguistics are looked through. Language and mentality, the main functions of the language, the process of realising the surrounding world and etc. in the centre of attention of cognitive linguistics. The relations of cognitive linguistics with other fields of study, their identical and distinctive features are analysed in the article. The origins of cognitive linguistics and the role of linguists in fundamentals of this science are also mentioned. Investigation of different linguists caused the formation of different schools and courses. The scientists from these schools attempted to classify different courses of modern cognitive linguistics in their scientific works and writings. The methods and techniques of each course used in studying the concept are also analysed.

Moreover, the aims and functions of the cognitive linguistics are given in the article. The position and the role of this science in modern linguistics is deeply studied.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 29.05.2018

Son variant 28.09.2018

UOT 82-2

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİ TEATRININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

ADİŞİRİNOV KAMİL FİKRƏT oğlu

ADPU-nun Şəki filiali, fil.f.d., baş müəllim

kamil.adisirinov@mail.ru

Açar sözlər: Şəki teatri, aktyor, truppa, tamaşaçı, rejissor, səhnə əsəri, dramaturq

Azərbaycan teatrının tərkib hissələrindən biri kimi, Şəkinin mədəni həyatında mühüm rol oynayan Şəki teatrının zəngin inkişaf tarixi vardır. 1873-cü ildə Bakıda başlayan teatr hərəkatı bir müddət sonra ölkənin başqa mədəniyyət mərkəzlərinə də yayılaraq bir neçə teatrın yaranması ilə nəticələnmişdir ki, bunlardan biri də XX əsrin 30-cu illərində meydana çıxan Şəki teatri olmuşdur. Görkəmli teatrşünas C.Cəfərovun tədqiqatlarından aydın olur ki, “Bakı realını məktəbinin tamaşalarından sonra 1875-ci ildə Qubada, 1879-cu ildə isə Şəkiddə tamaşalar verildiyi məlumdur” [2, s.25]. Tədqiqatçının bu qeydlərini görkəmli maarifçi Rəşid bəy Əfəndiyevin ədəbi irsinin tədqiqatçısı, alim Ə.Abdullayev aşağıdakı kimi təsdiqləyir: “Rəşid eşitmişdi ki, Tiflisdə yaşayıb sərdar divanxanəsində yüksək rütbədə olan nuxalı Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük hörmət və nüfuzu vardır. Rəşid bəy Mirzə Fətəli Axundzadədən xahiş edir ki, onu hərbi məktəbə düzəltsin. Mirzə Fətəli isə R.Əfəndiyevin Qori Seminariyasına daxil olaraq öz xalqının mədəni tərəqqisinə kömək etməsini istəyir. Sonralar Rəşid bəy öz xatirələrində bu barədə yazmışdı ki, “O, mənə vayennaya şkolaya girməyi məsləhət görmədi: Ancaq dedi ki, qardaş oğlu! Gələn il Qoridə yalnız müsəlmanlardan ötrü tatarınə otdelenie açılır. O məktəb sənə çox münasibdir. Oraya mən səni indidən yazdıraram. Sonra mənə öz komediyalarından bir nüsxə verdi və dedi ki, onun hansı biri xoşunuza gəlsə, orada yığışib səhnəyi-tamaşaya qoyarsınız. Mən bunun tapşırıqlarına əməl etdim. 1879-cu ildə Nuxa şəhərində barama anbarlarından birində səhnə düzəldərək “Hacı Qara”-nı (“Sərgüzəşti-mərđi-xəsis”) oynadıq” [4, s.3-4]. Sonrakı illərdə Nuxada teatr tarixi maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Bu yazımızda məqsədimiz Şəki teatrının tarixini ardıcıl izləmək olmadığından teatrın şəhərin mədəni həyatında oynadığı rolu göstərərək əsas məqamları vurğulamaq fikrindəyik. İlk tamaşadan sonra 1882, 1895, 1898-ci illərdə Şəkiddə xüsusi teatr tamaşaları göstərilmişdir. XX əsrin əvvəllərində 1904-cü ilin sentyabr ayında Nəcəf bəy Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasının tamaşası böyük uğur qazanmış, Hacı Qənbər rolunu Lütfəli bəy Əmircanov oynamışdı.

1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı Rusiyanın digər ucaqlarında olduğu kimi, Şəkiddə də böyük canlanma yaratmışdı. İnqilabi hərəkat Şəkinin ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı, onun mədəni həyatına da müsbət təsir göstərmiş, şəhər ziyalıları teatr uğrunda mübarizəni genişləndirmişdilər. Onlar teatr tamaşaları göstərmək üçün ictimai müəssisələrin binalarından, şəxsi evlərdən, xüsusilə rus-tatar məktəbinin iclas zalından istifadə edirdilər. Şəhərdə ilk teatr təşkilatçılarından biri Qori Seminariyasının məzunu Rəşid bəy Əfəndiyev idi. 1906-cı ilin iyul ayında onun “Qan ocağı” pyesi Şəki teatrsevərləri tərəfindən tamaşaya qoyulmuş, tamaşa izləyicilər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdı. 1906-cı ilin avqustunda Məşədi Yusif Həsənovun evində göstərilən N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” əsərinin tamaşası daha böyük uğur qazanmışdı. Hər iki tamaşadan əldə olunan vəsait erməni soyqırımını zamanı ziyan çəkmiş azərbaycanlılara verilmişdi.

Sonrakı illərdə Şəkinin teatr həyatı ildən-ildə genişlənilib kütləvi hal almışdı. 1907-1908-ci illər Şəkinin teatr həyatında öz məzmunu etibarlı ilə əvvəlki illərdən fərqlənir. Bu illərdə teatr tamaşalarının say artımı və repertuar müxtəlifliyi özünü göstərir. Yeni yaranmış gənc dramatik

truppa M.F.Axundzadənin əsərlərinin təbliğini genişləndirərək, təkcə 1908-ci ilin payızında ədibin “Hacı Qara”, “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” və “Xırs quldurbasan” əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Məşhur aktyor Hüseynqulu Sarabskinin isə 1908-ci ildə Şəkiyə gəlişi müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdi. O, Qışlaq məktəbində Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” faciəsini və Sultan Məcid Qənizadənin “Axşamın səbri xeyir olar” komediyasını tamaşaya qoymuşdur. 1910-cu ilin əvvəlləri Şəki teatrında canlanma ilə müşayiət olunur. Lakin bu canlanma uzun sürmür. Şəhərin mədəni həyatında teatrın müsbət rolunu görənlər ruhanilər yüksəlişin qarşısını almağa qalxırlar. 1911-1912-ci illərdə yerli gənclərdən olan Rəcəb Əfəndiyev, Mabud Sərkərov, Ələsgər Nəcəfov, Həşim Məmmədov hazırladıqları teatr tamaşaları ilə bu boşluğu doldurmağa çalışırdılar.

1917-ci ildə Nuxada “Hürriyyət” Maarif Cəmiyyəti təsis edilir. Bu təşkilat şəhərin ədəbi-mədəni həyatında müsbət rol oynayır. 1920-ci ilə qədərki Nuxa teatrı həvəskar teatr olaraq qalmışdır. Onun yaranması, təkmilləşməsi və inkişafına qabaqcıl müasir və klassik milli dramaturgiya təkan vermişdi. Realist milli dramaturgiya 1920-ci ildə əvvəlki Nuxa teatrında realist oyunun əsasını qoyaraq yeni ictimai quruluşda inkişafı üçün şərait yaratmışdı.

1932-ci ildə isə Nuxa teatrı yerli və mərkəzi təşkilatların qərarı ilə rəsmi dövlət teatrına çevrilmişdi. “Gənc işçi” qəzetinin 1933-cü il 28 dekabr sayından teatrın açılışı ilə bağlı aşağıdakı məlumatları oxuyuruq: “Sentyabrın 20-də Xalq Maarif Komissarlığı və Həmkarlar İttifaqı Şurasının qərarına görə, Azərbaycan Türk Bədaiə Teatrosunun bir qrup aktyor heyəti buraya təhkim olunmuşdur. Belə ki, oktyabrın 3-də 27 işçi ilə birlikdə bədii briqada Nuxaya gəlmiş və köhnə klub Nuxa Dövlət Teatrı adını daşımağa başlamışdır” [6]. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan teatr sənəti yarandığı ilk gündən aktrisa problemi ilə üzləşmişdi. Azərbaycanda hökm sürən savadsızlıq, cəhalətpərəstlik uzun müddət “Azərbaycan qadını – teatr səhnəsi” kimi vacib bir məsələnin həllini ləngitmişdi. Lakin Şəki teatrı bu vacib və çətin məsələni uğurla həll etmiş, Firuzə, Maral və Səriyyə kimi qadınlar çadralarını ataraq şərəfli səhnə taleyi yaşamışlar. Sonralar Şəki teatrının səhnəsindən pərvazlanan Ərşad Talışlı, İsmayıl Dağıstanlı, Səməd Tağızadə və başqa aktyorlar Azərbaycan teatr sənətinin ulduzlarına çevrilmişlər.

Azərbaycanda 30-cu illərdə yeni mədəniyyəti təbliğ etmək sahəsində qarşıda çox böyük vəzifələr dururdu. Cəhalət yuxusunda yatanları silkələyib ayılmaq lazım idi. Məhz belə bir vaxtda teatr sənəti xalqa çox vacib idi. Səhnə xadimləri mədəni mühiti formalaşdırmaq yolu ilə teatrın nüfuzunu xalq arasında qaldırmalı idilər. Bu sahədə Nuxanın görkəmli ziyalısı Baxşəli Axundovun böyük xidmətləri olmuşdur. Bu fəzil şəxs Şəkinin ən nüfuzlu ziyalılardan olmuşdur. Azərbaycan səhnəsinin korifeyi olmuş İ.Dağıstanlı bu əvəzedilməz şəxsiyyətlə bağlı yazırdı: “1924-1925-ci illərdə “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərləri Nuxa səhnəsində böyük müvəffəqiyyətlə oynanırdı. Bu əsərlər Nuxanın mütərəqqi ziyalılardan görkəmli müəllim və teatr xadimi Baxşəli Axundov tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. B.Axundov həmin əsərləri əldə etmək üçün xüsusi olaraq Bakıya, dostu C.Cabbarlının yanına gəlmiş, onun evində bu pyeslərin üzünü köçürmüşdür. Baxşəli Axundov özü çox mahir aktyor idi. Mən şəxsən onun rəhbərliyi altında səhnəyə gəlmişəm. Məndən başqa, İsmayıl Osmanlı, Səməd Tağızadə, Əliövsət Sadiqov, Mustafa Sərkərov, Hacıoğlu kimi aktyorlarımız öz müvəffəqiyyətlərində Baxşəli Axundova borcludurlar”. [3, s.56-58]. Görkəmli aktyorun bu qeydləri təkcə teatr tariximiz üçün deyil, ədəbiyyat tariximiz üçün də əhəmiyyətlidir. Belə ki, Cəfər Cabbarlının həyatından bu vaxtadək yazan ədəbiyyatşünaslarımız onun Baxşəli Axundovla olan dostluq münasibətlərindən bəhs etməmişlər.

Şəki səhnəsinin ulduzlarından olmuş İsmayıl Osmanlının da yetişməsində Baxşəli Axundovun böyük xidmətləri olmuşdur. Professor Mehdi Məmmədovun qeydlərindən aldığımız məlumata görə, 1930-35-ci illərdə Səməd Tağızadə kimi istedadlı aktyor da bu teatrda (Şəki teatrı nəzərdə tutulur–K.A.) çalışmışdır [9]. Tədqiqatın gedişi göstərir ki, Şəki teatrının kütlələrə təsir gücünü görənlər siyasi rejim teatrın fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün maneələrdən istifadə etmişdir. O dövrün yazılı mənbələrindən aldığımız məlumata görə, “istisnasız olaraq rayonun bütün təşkilatları

teatro işinə barmaqarası baxmış və kimsə ona yardım etməmişdir. Teatro ən çox maddi cəhətdən çətinlik çəkmişdir. Təsdiq olunmuş smeta üzrə Şəhər Şurası teatrın inkişafı üçün 40 min manat əvəzinə, 25 min manat vermişdir” [7].

1933-cü ildə Nuxa teatrının fəaliyyətinə Xalq Maarif Komissarlığından 15.000 manat pul buraxılmasına baxmayaraq, teatro bu miqdarın ancaq 9.900 manatını ala bilmişdir. Bu illərdə Nuxa teatri ilə bağlı yazılmış yazılarda aktyorların məişəti, onlara dövlət tərəfindən heç bir qayğının göstərilməməsi ilə bağlı qeydlərə də rast gəlinir. Hətta Bakıdan Nuxaya gəlmiş aktyorlar mənzillə təmin olunmamış, bəziləri yer olmadığından teatrda gecələməyə məcbur olmuşlar.

Şəkiddə teatr həyatının coşğun inkişaf mərhələsi 1936-cı ildən başladı. Həmin ildə Azərbaycan teatr məktəbinin bir qrup tələbəsi: Böyükxanım Axundova, Yusif Vəliyev, Qafar Qafarov, Kamil Qubuşov, Məzahir Əmirov, Gülrux Zahidova, Zahid Zeynallı, Əlisəttar Yusifzadə, Məmməd Məmmədov, Xalidə Məmmədova, Sərxan Mustafayev, Əliməmməd Novruzov, Rza Sarabski, Hacıbaba Səlimov, Məmməd Xalıqov, Abbas Hüseynov, Həsən Hüseynov, Məhərrəm Cavanşirov, Fərəc Cavanşirov, Xeyransa Şabayeva və başqaları təhsillərini bitirib Şəkiyə teatr açmağa göndərildi. Şəki teatrında həyata vəsiqə qazanan bu sənətkarların hər biri sonralar Azərbaycanın sənət ulduzlarına çevrilmişlər.

Görkəmli teatrşünas İlham Rəhimli və Cəlil Xəlilov Azərbaycanın teatr tarixinə dair apardıqları araşdırmalarda Şəki teatrının tarixinə də diqqət yetirmişlər. Tədqiqatçıların “Şəki səhnəsinin ulduzları” adlı məqaləsi konkret olaraq 1936-1949-cu illərdə Şəkiddə teatr tarixini öyrənmək üçün əlimizə açar verir. Məqalədə Şəkiddə yeni teatrın şəhərin mədəni həyatındakı rolu aşağıdakı kimi təsvir olunur: “Yeni teatrın yaradılması ilə şəhərin mədəni həyatında əsl canlanma başladı. Açılışa hazırlıq dövründə aktyorlar rayonun müəssisələri, təsərrüfatları, məktəbləri, uşaq evləri ilə sıx əlaqə saxlayır, burada zəngin proqramla konsertlər verir, şəhər miqyaslı kütləvi tədbirləri öz maraqlı çıxışları ilə rəngarəngləndirirdilər. Onlar şəhər pioner evinə hamilik edir, məktəblərdə, texnikumlarda təşkil olunan dram dərnəklərində tamaşalar hazırlayırdılar” [8].

Kollektiv böyük məsuliyyət hissi ilə teatrın rəsmi açılışına hazırlaşdı. Rəsmi açılışa hazırlıq bir il çəkdi. “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” pyesi ilə Şəki Dövlət Dram Teatri öz tarixinin ilk səhifəsini yazdı.

1939-cu ilin mart ayının 31-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri Komitəsinin xüsusi qeydiyyatı ilə Sabir adına Azərbaycan Dövlət Dramatik Teatri kimi pasportlaşdırılmışdır. Teatr Nuxanın Lenin küçəsində yerləşən 2 mərtəbəli, 1902-ci ildə inşa edilmiş klubda yerləşmişdir. Teatrın ərazisi 4275 m² olmuşdur.

Şəhərin mədəni həyatında teatrın rolundan bəhs edən yazıların birində göstərilirdi ki, “Nuxa Dövlət Dram Teatri İpək fabrikalarında çalışan fəhlələrə və rayonumuzun bütün kolxozçularına kultur-bədii xidmət etməyə borcludur. Lakin çox təəssüf ki, hələ indiyədək bu məsələ teatrın başçılarını maraqlandırmamışdır. Ona görədir ki, əsil kolxoz həyatını göstərən “Həyat” pyesasını, daha sonra “Arşın mal alan”, “Xasay” və s. tamaşaları teatr ancaq şəhərin mərkəzində göstərməklə kifayətlənir. Halbuki bu tamaşaları fabrikalara, kolxozlara da köçürmək lazımdır” [1]. 1941-ci ilin avqust ayından Şəki Dövlət Dram Teatrına tanınmış aktyor Məmmədkəbir Hacıoğlu direktor təyin edildi. Səhnədə böyük yaradıcılıq yolu keçmiş istedadlı və təcrübəli bir insanın Şəki Teatrına rəhbər təyin edilməsi işdə mühüm dönüş yaratdı. Hacıoğlunun səhnə fəaliyyəti 1940-cı ildə dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 1940-cı il 23 aprel tarixli fərmanı ilə ona Azərbaycan SSR Əməkdar artisti fəxri adı verilmişdir. Məmmədkəbir Hacıoğlunun Şəki Dövlət Dram Teatrına direktor təyin olunduğu il həyatın ən ağır sınaq ili idi. 1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum etdi. Azərbaycan zəhmətkeşləri bütün sovet xalqı ilə birlikdə sosialist vətəninin müdafiəsinə qalxdı. Respublikanın digər teatrları kimi, Şəki Dövlət Teatri da müharibənin ilk günlərindən öz işini

faşizm üzərində qələbəyə həsr etmişdi. 1941-45-ci illər Şəki Dövlət Dram Teatrının tarixinə humanizm və vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi ilə zəngin və gərgin yaradıcılıq dövrü kimi daxil olmuşdur. Müharibə Şəki teatrını yeni mövzularla, obrazlarla zənginləşdirdi. Bu illərdə teatr ideya cəhətdən, realizm və müasirlik mövqeyindən daha da yüksəldi.

Tədqiq etdiyimiz XX əsrin birinci yarısında Şəki teatrının bir çox tamaşaları çatışmazlıq və nöqsanlara baxmayaraq, uğurlu aktyor oyunları ilə yadda qalmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Arif Şəki teatrının tamaşaları ilə bağlı yazmışdı: “Bu teatrda üç şey diqqəti cəlb edir: səhnə vəhdəti, oyunun ciddiliyi və dil təmizliyi. Aktyorların oyununa tamaşa edərkən bütün səhnələrin, hətta bütün əsərin vahid bir tam təşkil etdiyini görürsən. Parçalar, səhnələr, əda və hərəkətlər, mükəllimələr arasında bədii bir uyğunluq, bir intizam mövcuddur. Nuxa teatrında aktyorların olduqca düzgün ədəbi bir dillə danışması, azacıq belə olsa sivə və ləhcə qarışıqlığına yol verməməsi teatrın böyük qələbələrindəndir” [5].

40-cı illərin ikinci yarısında Şəki Dövlət Dram Teatrını kütlələrə sevdiren və teatra axınını təmin edən səbəblərdən biri teatrın nəzdində xalq çalğı alətləri orkestrinin fəaliyyəti olmuşdur. Orkestrin çalğıçıları və solistləri nəinki Şəkidə, həmçinin respublikada tanınan tarzənlər və müğənnilər olmuşdur. Şəkinin məşhur tarzəni olmuş Fərrux Abdurəhimov teatrın məşhur solistləri Ələvsət Sadıqovu və Yunis Məmmədovu aşağıdakı kimi xatırlamışdır: “Respublikamızın xalq artisti, görkəmli opera artisti və xanəndə Ələvsət Sadıqovu 1946-cı ildən tanımışam. Həmin illərdə mən Sabir adına Şəki Dövlət Dram Teatrının xalq çalğı alətləri orkestrində işləyirdim. Teatrımızın repertuarında opera əsərləri xüsusi yer tuturdu. Odur ki, mən Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” əsərini əzbər bilirdim. Ələvsət Sadıqov həmin illərdə müntəzəm olaraq Şəki teatrı ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Xüsusilə, teatrımızda Məcnun rolunun əvəzsiz ifaçısı Yunis Məmmədovla dostluq edirdi. Yunis dayı əslən Ağdamlı olduğu üçün Şəkidə ona Qarabağlı Yunis deyirdilər” [8]. 1948-ci ilin avqust ayında Nuxa Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifəsinə Məmmədiyyə Cabbarov təyin olunmuşdur. Teatr ağır müharibə illərini arxada qoyub fəaliyyətini genişləndirdiyi bir vaxtda dövlət yardımından məhrum edilərək 1949-cu ildə işıqlarını söndürmüşdür. Hələ 1948-ci ildə İncəsənət İşləri Üzrə Respublika Komitəsinin göstərişi ilə həmin ilin mart ayında teatrın direktorluğunun xüsusi əmri ilə 18 nəfər ixtisar yolu ilə işdən azad edilmişdir. Teatrın bu acınacaqlı taleyi bir sıra istedadlı aktyor qrupunun da teatrdan uzaqlaşması ilə nəticələndi. Görkəmli aktyor Yusif Vəliyev Nuxa teatrı bağlandıqdan sonra səhnə taleyini əvvəlcə Rus Dram Teatrı, sonra isə Gənc Tamaşaçılar Teatrı ilə bağladı. Nuxa Dövlət Teatrının bağlanması Şəkidə teatr həyatını tamamilə yox etmədi. 1959-cu ilin mart ayında Nuxa Xalq Teatrı yaradıldı. Əməkdar artist, istedadlı səhnə ustası Məmmədkəbir Hacıoğlu bu teatra rejissor təyin edildi. Xalq teatrı C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” tamaşası ilə fəaliyyətə başladı.

Tədqiqatın məzmunundan görüldüyü kimi, Şəkidə teatr həyatı keşməkeşli inkişaf yolu keçərək şəhərin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, bugünkü səviyyəyə çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Cabbarov M. “Toy” hazırlanır. “Nuxa fəhləsi”qəz., Nuxa, 1939, 4 iyul.
- 2.Cəfərov C. Azərbaycan Dram Teatrı (1873-1941). Bakı: Azərnəşr, 1960, 416 s.
- 3.Dağıstanlı İ. Cəfər Cabbarlı və teatr. Bakı: Azərnəşr, 1960, 80 s.
- 4.ƏfəndiyevR. Dram əsərləri (toplayanı və tərtib edəni Ə.Abdullayev). Bakı: ADU, 1961, 167 s.
- 5.Məmməd Arif. İntizar. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1970.
- 6.Nəsir. Nuxa teatrı. “Gənc işçi”, qəz., Bakı, 1933,28 dekabr.
- 7.Nuxa teatrosunun yaşamağa haqqı var. “Yeni yol” qəz., Bakı, 1933,6 sentyabr.
- 8.Rəhimli İ. Şəki teatrı qonağımızdır. “Kommunist” qəz., Bakı, 1977, 15 yanvar.
- 9.Səfərov S.O. teatrdan ayrılımayıb. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1972,15 iyul.

РЕЗЮМЕ
ВЛИЯНИЕ ШЕКИНСКОГО ТЕАТРА НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТАНОВЛЕНИЕ
ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ

Адъширинов К.Ф.

Ключевые слова: *Шекинский театр, актер, труппа, зритель, режиссёр, сценические произведения, драматург.*

В статье говорится о становлении театрального искусства в Шеки и его развитии в конце 50-х годов XX века. Рассматривается вопрос развития театральной жизни города, отмечаются трудности, встречающиеся на этом пути. Автор также говорит об успехах театра и проводит интересные факты из его репертуара.

SUMMARY
THE INFLUENCE OF THE SHAKI THEATER OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY ON
THE FORMATION OF LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT

Adishirinov K.F.

Key words: *Shaki theatre, actor, troop, audience, regisseur, state play, dramatist.*

The article talks about the formation of theatrical art in Shaki and its development in the late 50s of the twentieth century. In the development of the theatrical life of the city, the difficulties and successes encountered on this path, the repertoire of the theater is explained by interesting facts.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.06.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 82-342

MAARİFÇİ-REALİST UŞAQ NƏSRİMİZDƏ “GÜLMƏLİ NAĞILLAR” SİLSİLƏSİ

RƏSULOVA SEVİNC HƏMİD qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fil.f.d., doktorant

rasulova.s@mail.ru

Açar sözlər: maarifçilik, realizm, uşaq nəsr, gülməli nağıllar, dərsliklər, uşaq mətbuatı

XIX-XX yüzilliklərin hədədlərində uşaq nasirlərimiz kiçik vətəndaşların mütaliəsi üçün yalnız ciddi ədəbiyyat nümunələri yaratmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar gülməli, əyləncəli, məzəli məzmun və əhvalatlara malik şən ruhlu, zarafatlarla müşayiət olunan ədəbi təfəkkür məhsulları da ərsəyə gətirirdilər. Əlbəttə, belə əsərlər yaratmaqda istedad sahiblərinin məqsədi yalnız millət balalarını əyləndirmək, onların zövqünü oxşamaq, estetik hissələrinə təsir göstərmək deyildi. Belə bir fənd həm də ideyanı, mətləbi oxuculara daha münasib, yaddaqalan şəkildə çatdırmaq üçün təsirli bir vasitə idi. Yəni nasirlər yumordan, əyləncəli süjet və hadisələrdən istifadə edərək həm oxucuları əyləndirir, həm də təlqin etmək istədikləri qayə və məramları əyləncəli, yumorlu, gülüş doğuran hadisələrin fonunda elə verirdilər ki, bu, istər-istəməz oxucunun diqqət və marağına səbəb olur, onu güldürməklə yanaşı, həm də düşündürürdü. Bunun üçün qələm sahibləri lətifəvari, məzəli, yumorlu süjet və epizodlara əl atırdılar. Bunlar əslində lətifələr və ya lətifə tipli hekayələr, nağıllar idi. İstər məktəb dərsliklərində, istərsə də uşaq mətbuatında belə əsərlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Belə əsərlərdə həyatın bədii təəcəssümü, varlıqdakı, ictimai və məişət gerçəkliyindəki hadisələrin inikası mətnaltı mənada öz statusunu saxlayırdı. Yəni bu bədii örnəklər əslində həyat həqiqətlərinin ifadəsinə xidmət edir, ictimai, məişət və milli gerçəkliklərin müəyyən reallıqlarını təhlil edərək oxucuya çatdırırdı. Bir sözlə, bunlar əslində həyatın “gülməli nağılları” idi. Sadəcə olaraq ətraf aləmdə baş verənləri ciddi planda deyil, yumorlu, əyləncəli şəkildə auditoriyaya çatdırırdı. Əslində isə bu süjet və əhvalatların mahiyyətində müəyyən ibrətamiz, düşündürücü, insanı mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşdıran, ona həyatı və insanları tanıdan mətləblər dayanırdı.

Təsədüfi deyil ki, “Məktəb” jurnalında belə əsərlərdən ibarət ayrıca “Gülməli nağıllar” rubrikası açılmış, həmin rubrikada Əliməmməd Mustafayev, Əli Fəhmi, Abdulla Şaiq, Ağahəsən Mirzəzadə, Şəfiqə Əfəndizadə, Əbdürrəhman Dai, Abid Rəhimzadə, Əlisəttar İbrahimov, Abid Mətləbzadə, M.Rəhimzadə, Ağası bəy, Əlağa Qafarzadə, Salman Həsənzadə, Zakir bəy kimi müəlliflərin nəsr əsərləri dərc olunmuşdu. Göründüyü kimi, imza sahiblərinin sayı kifayət qədər çoxdur. Belə bir əlamət rubrikaya göstərilən maraqlardan irəli gəlirdi.

Gülməli nağıllar tipində yazılan əsərlərdə üç janrın: lətifələrin, nağılların və hekayələrin əlamətləri vəhdət şəkildə təzahür edirdi. Janr baxımından bunları həm hekayə, həm də nağıl adlandırmaq mümkündür.

Gülməli nağıllar tipində nağıl və hekayələr yazan müəlliflər cərgəsində pedaqoq nasir Ə.Mustafayev daha məhsuldar idi. Onun “Hiyləgər tülkü” [6, 107-108], “Qorxan göz böyük olar” [3, 1913, №4], “Yedici tülkü” [3, 1913, №11], “Molla və kəndli” [3, 1913, №20], “Tülkünün qurd evində diriliyi” [3, 1914, №3], “Kar və naxoş” [3, 1914, №6], “Şah Abbas və fərraş” [3, 1914, №9], “Rüşvətخور qazı” [3, 1914, №12] və s. nağıl və hekayələri forma-məzmun baxımından deyilən tələblər əsasında qələmə alınmışdır. Birinci təmsil-hekayəni çıxmaq şərtilə sonrakı bədii örnəklər “Məktəb” jurnalındakı “Gülməli nağıllar” rubrikasında işıq üzünə görmüşdür. Adı çəkilən əsərlər maraqlı, əyləncəli məzmunla, ibrətamiz, düşündürücü ideya yükünə malikdir. “Hiyləgər tülkü”də lovğalığın, təkəbbürün, yekəxanlığın faciəli aqibəti gülüş dolu bir əhvalatın fonunda oxucuya

çatdırılır. Təmsildəki pişik sadəliyi, təvazökarlığı, tülkü isə lovğalığı, təkəbbürü təmsil edir. Pişik arxayın olduğu, bildiyi yeganə fəndini işə salıb itlərin əlindən xilas olur. Tülkü isə özünəarxayınlığın, ədabazlığın, yekəxanalığın qurbanına çevrilir.

“Molla və kəndli”, “Yedici tülkü”, “Tülkünün qurd evində diriliyi” hekayələrində hiyləgərliklə sadələvhlük üzlaşdırılır. “Molla və kəndli”də avamlıqla, sadələvhlük qarşılaşdırılır. “Molla və kəndli”də avam, sadələvh, safniyyətli, təmiz qəlbə malik kəndli hiyləgər, kələkbaz mollanın məkrinə tuş gəlir və məğlub olur. “Yedici tülkü”də də tülkü öz fəndgirliyi, hiyləgirliyi ilə avam, sadələvh qoca kişini və onun qarısını aldadır. Özünü mahir ağıçı, yas tutub ağı deməyi bacaran qabiliyyətli şəxs kimi qələmə verib müqabil tərəfi aldadır. “Tülkünün qurd evində diriliyi” hekayəsində isə o, eyni oyunu qurdun başına açır. Onu da qeyd edək ki, bu hekayələrin hər ikisində tülkü klassik mənada simvollaşmış hiyləgərlik statusunu hiyfz edir. “Hiyləgər tülkü”də isə bu statusu doğrulda bilmir. Çünki burada onun hiylə işlətməsinə imkan və şərait yoxdur. Onun əvəzində təkəbbür, yekəxanalıq vardır. Bu keyfiyyətlər isə onu uçuruma aparır.

Ə.Mustafayevin “Şah Abbas və fərraş” nağılının süjeti xalq nağıllarına söykənir. Əslində müəllif xalq arasında Şah Abbas haqqında dolaşan nağıllar silsiləsinə daxil olan bu əhvalatı kiçik dəyişikliklərlə qələmə alıb oxuculara təqdim etmişdir. Burada həm Şah Abbas, həm də rəiyyət içərisindən çıxmış fərraş müsbət obraz kimi diqqəti cəlb edirlər. Şah Abbas səbirli, rəiyyətsevər, xəlvətcə ölkəni gəzib baş verən işlərlə tanış olan bir hökmdar, ölkəsindəki insanların taleyi, əməli ilə şəxsən maraqlanan ağıllı, ədalətli bir şah kimi diqqəti cəlb edir. Hekayədə Şah Abbasın sonradan fərraş təyin etdiyi pinəçi də ağıllı, həyata nikbin gözlə baxan, Allahın verdiyi hər cür nemətə şükr oxuyan, zirək bir şəxsdir. Şah Abbas onun bu cür insani keyfiyyətlərini görüb qiymətləndirir. Ona həmişəlik maaş təyin edir.

Ə.Mustafayevin “Rüşvətxor qazı” hekayəsində qazıların rüşvətxorluğu yumor dolu bir əhvalatın hədəfinə çevrilir. Bu yolla qazı rüşvətxor, acgöz, ədalətsiz hakimlərin tipik bir nümayəndəsi kimi tənqid edilir.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşər. Ə.Mustafayevin xatirələrindən və “Məktəb” jurnalı barədə söylədikləri mülahizələrdən bəlli olur ki, onu “Gülməli nağıllar” yazmağa təşviq edən, əsasən, A.Şaiq və S.S.Axundov olmuşlar [6, 94]. S.S.Axundov jurnalda “Qorxulu nağıllar”, onun bu iki məslək və pedaqoq həmkarı isə “Gülməli nağıllar” rubrikasında hekayələr nəşr etdirmişlər. A.Şaiqin həmin silsilədən “Cümənin qəzəbi” adlı hekayəsi də həmin məcmuədə [1912, №20, 21] işıq üzə görmüşdür.

“Cümənin qəzəbi” məzmun, ideya və motiv etibarı ilə S.Ə.Şirvaninin “Allaha rüşvət” satirası ilə oxşardır. Burada da hadisələr “quraqlıqdan əziyyət çəkən nadan kütlənin yağış yağdırmaq istəyi ilə tədbir görməsi” motivi əsasında qurulmuşdur. Hər iki cəmiyyətdə etiqadsızlıq, həqiqi din və şəriətdən uzaq düşüb mövhumata qapılmaq, sağlam dini əqidəni atıb xurafata qapılmaq və onun gülməli sonluğu təsvir edilir.

“Cümənin qəzəbi” hekayəsində yumorla kəskin satira vəhdət şəklində verilir. Yumor üzdə, nadan camaatın hərəkət və rəftarındadır. Zahirən bu hərəkət və rəftar məzəli, əyləncəli görünür, oxucunu güldürür. Arxa planda, mətnarxası anlamda isə kəskin istehza və rişxənd vardır. Müəllif bu istehzanı mətnin ümumi ovqatında gizlətməmişdir. Yəni onu birbaşa, çılpaq şəkildə bəyan etməyi lazım bilməmiş, mətnin semantik qatında yerləşdirmişdir. Uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə qələm sahibinin belə bir bədiü üslub və fəndinə üstünlük verən V.Q.Belinski yazırdı: “Sizin əxlaqi fikriniz var – çox gözəl; bunu uşaqlara açıqdan-açığa söyləməyin, qoy özləri duysunlar, əsərlərinizin sonunda bunu bir nəticə kimi verməyin, qoy bu nəticəni uşaqlar özləri çıxartsınlar” [8, s.87].

“Cümənin qəzəbi”ndə yağış yağdırmaq istəyində olan kütlə nadan, cahil və gülməli hərəkətlər edərək sağlam din və şəriətdən, Allahın buyurduqlarından da uzaq düşmüş, büsbütün mövhumata qapılmışlar. Mövhumat, xurafat isə onları cəhalət, nadanlıq girdabına yuvarlamışdır. Əsərin satirik hədəfində dayanan da məhz bu ictimai faciədir.

"Gülməli nağıllar" mövzu və ideya etibarını ilə rəngarəng səciyyə daşıyır. Doğrudan da, bu əsərlərdə "Uşaqların təfəkkürünü genişləndirmək, duyma və qavrama bacarıqlarını inkişaf etdirmək, zövq və idraklarını düzgün istiqamətə yönəltmək və s. məsələlər" qoyulurdu [4, s.51].

Yumoristik nağıl-lətifələr yazan uşaq nasirlərimizdən biri də Ə.Fəhmi idi. Onun "Sərsəm kişi, yaxud bir ovuc yarım ovuc" [3, 1912, №18-19], "Kəndlilərin baltaları" [3, 1914, №8], "Qaçaq və kəndlilər" [3, 1915, №4], "Dəvə zəmidə" [3, 1915, №5], "Taya və kəndlilər" [3, 1915, №9] və s. əsərləri zikr olunan tipdə qələmə alınmışdır. Bunlardan bəzilərinin süjetini müəllif xalq ədəbiyyatından əxz etmişdir. Yiğcam həcmə malik nağıl-lətifələr mövzu-məzmun etibarını ilə rəngarəng olsa da, bunların hamısının ideya axarı oxşardır. Yəni Ə.Fəhminin adı çəkilən "gülmalı nağıllar"ının əksəriyyətində axmaqlıq, düşüncəsizlik, əqli naqislik, sərsəmlik məsxərə obyektinə çevrilir. Həm də bu mənfi xüsusiyyətlər həm fərdi, həm də qrup, toplum səviyyəsində təqdim edilir, fərddən ictimai varlığa doğru uzanır. Müəllif demək istəyir ki, axmaqlıq, ağılsızlıq, sərsəmlik fərdi çərçivəni aşıb toplum səviyyəsinə qalxdıqda daha təhlükəli xarakter alır, sosial fəlakətə çevrilir.

"Cocuq dünyası" məcmuəsindən əxz edilmiş "Karlər" [3, 1913, №13], Zakir bəyin "Qorxaq kişi" [3, 1914, №9], Ağası bəyin "Qəzəbin nəticəsi" [3, 1914, №14], Əlağa Qafarzadənin "Hiyləgər Əhməd" [3, 1914, №16], imzası göstərilməyən "Dəvəquşu və meymun" [3, 1915, №11], Salman Həsənzadənin "Şəhər görməmiş bir çoban" [3, 1915, №12] və s. duzlu-məzəli hekayələr də "gülmalı nağıllar" silsiləsinə daxil olan nəsr nümunələri sırasında idi. Çəşidli məzmunu malik hekayələrdə zərif yumor hakimdir. Hekayələrin arxitekturasında uşaqların fəhminə, zövqünə, estetik duyum imkanlarına ciddi uyğunluq vardır.

Eyni sözləri biz "gülmalı nağıllar" silsiləsinə daxil olan aşağıdakı uşaq nəsr nümunələri barədə də deyə bilərik: Ağahəsən Mirzəzadə – "Qorxaq adamın gözü doğru görməz" [3, 1914, №5]; Şəfiqə Əfəndizadə – "Tülkü, qurd və ayı" [3, 1914, №20]; Abid Rəhimzadə – "Çömçənin başı" [3, 1915, №3]; Əlisəttar İbrahimov – "Yaxşı hesabdar" [3, 1915, №1]; Abid Mətləbzadə – "Əhməq" [3, 1915, №7] və s. Bu əsərlərdən sonuncusu, yəni A.Mətləbzadənin "Əhməq" hekayə-lətifəsi ruscadan tərcümə, qalanları isə orijinaldır.

"Gülməli nağıllar"da müəlliflər təmsil janrının imkanlarından da uğurla yararlanırdılar. Ş.Əfəndizadənin "Tülkü, qurd və ayı", yaxud Ə.Mustafayevin yuxarıda adını çəkdiyimiz lətifə-nağıllarının bəziləri həmz təmsil janrında qələmə alınmışdır. Ş.Əfəndizadənin lətifə-təmsili həcmə yığcamdır, həm də oynaq, şirin, balaca oxucuların zövqünə oxşayacaq bir dilə malikdir. Məsələn: "Biri var imiş, biri yox imiş... Bir qurt, bir tülkü, bir də ayı var imiş. Günlərin bir günündə bunlar ova çıxdılar. Az getdilər, çox getdilər, bir sərçə və bir alabaxta quşu tutdular. Bir az da getdilər, bir ördək və bir qaz da tutdular. Bunları götürüb bir qayanın başına çıxdılar və ovlarını bölmək istədilər.

Bir az fikirdən sonra bunları təqsim üçün tülkünü vəkil etdilər. Tülkü razı olub dedi:

Sərçə – yağı əldən sürçə! Bu ayı qardaşın.

Ördək – yağı bordaq! Bu da qurt qardaşın.

Qaldı qaz ilə alabaxta.

Qaz – əti hamısından az! Alabaxtanı da üstünə yaz! Bu da yazıq tülkünün".

Göründüyü kimi, burada hiyləgərlik, ədalətsizlik və yoldaşlıqda sədaqətsizlik kiçik bir epizodda zərif dillə oxucuya çatdırılır.

Məhəmmədrəhim Rəhimzadənin yumorla bəzənmiş "Hiyləgər tülkü" [3, 1915, №4] nağılında da hiyləyə aldanış motivi cazibədar bir ovqatda verilir. Əbdürrəhman Dainin "Şah Abbas və kəndli" [3, 1914, №18] lətifə-rəvayətində isə "ağıl yaşda deyil, başdadır" xalq məsələsinin məntiqinə uyğun bir əhvalat verilir. Eyni zamanda insanın xoşniyyətli sözlər danışmaq xoşməramlı işlər görməsinin fərəhli nəticəsi ortalığa qoyulur. Burada üç obraz təsvir edilir: oğul, ata və Şah Abbas. Oğulun yaşı az olsa da, öz ağılı, kamalı, xoşniyyətli olması, qəlbəyatan sözlər danışması ilə atasından üstün görünür. Elə buna görə də Şah Abbas tərəfindən mükafatlandırılır. Ata isə əqli cəhətdən naqis olduğundan cəzaya məruz qalır.

Adı çəkilən dönəmin dərsliklərində, qiraət kitabları və uşaq mətbuatında “gülməli nağıllar” silsiləsinə daxil edilməyən çoxlu sayda müstəqil lətifələrə də rast gələ bilərik. Bu lətifələrdən bir çoxu ayrı-ayrı xalqlara məxsusdur və ya folklordan, ya da müxtəlif yazılı mənbələrdən götürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. (Tərtib edənlər: Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y.) Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. (XIX-XX əsrlər) (tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.). II cild. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2002, 769 s.
3. Məktəb jurnalı. (1911-1920).
4. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
5. Məmmədov X., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 287 s.
6. Mustafayev Ə. Xatirələri, hekayə və felyetonları. Bakı: Gənclik, 1985, 423 s.
7. Şaiq A. Gülzar qiraət kitabı. Bakı: Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1912, 34 s.
8. Белинский В.Г., Чернышевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. II-е изд. М.: Детская литература, 1983, 430 с.

РЕЗЮМЕ

СЕРИЯ «СМЕШНЫХ РАССКАЗОВ» В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО РЕАЛИЗМА

Расулова С.Г.

Ключевые слова: просвещение, реализм, детская проза, смешные рассказы, учебники, детская пресса

Во второй половине XIX – начале XX в. в учебниках по родному языку и в детской прессе были опубликованы несколько анекдотов, юмористических рассказов и сказок. Также в журнале «Школа» (1911-1920) имелся раздел «Смешные истории». Некоторые из опубликованных работ этого типа были перепечатаны из разных источников, но некоторые – были оригинальными.

В этой статье автор рассказывает об оригинальной детской прозе с интересными, забавными, юмористическими контентом того периода, пытается проанализировать эти произведения с точки зрения темы, содержания, идей и мастерства.

SUMMARY

THE SERIES OF "FUNNY TALES" IN THE EDUCATIONAL REALIST CHILD PROSE

Rasulova S.H.

Key words: enlightenment, realism, child prose, funny tales, textbooks, children's press

In the second half of the XIX - early XX century in textbooks and the children's press in native language were published several anecdotes, humorous stories and fairy tales. Also in the journal "School" (1911-1920) there was a section "Funny stories". Some of the works of this type were printed from different sources, but some of them were original. In this article, we talked about original children's prose with interesting, funny, humorous content of that period. We tried to analyze these works from the point of view of the topic, content, ideas and skill.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.07.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 821.111

ŞARLOTTA BRONTENİN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ TƏSVİRİ

SƏFƏROVA SEVDA QABİL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim
seferova@mail.ru

Açar sözlər: yazıçı, istedadlı, roman, nağıl, əfsanəvi, kədər, təxəllüs, proza

Realistik bioqrafiyada, şəxsin həyat detallarını olduğu kimi təsvir etmək əsas və müqəddəs bir iş sayılır. Yazarların şəxsi həyatında baş verən hadisələrin işıqlandırılmasında, ictimaiyyətə çatdırılmasında realistik bioqrafiyanın nə qədər önəmli olması diqqətə çəkilir.

N. Muravyovanın məşhur fransız yazıçısı Viktor Hüqonun həyat və yaradıcılığında bəhs edən kitabını - "Hüqo" bioqrafik əsərini oxuyanda ilk dəfə şahidi oldum ki, dünyada şəxsi həyatı, məşhur əsərlərindən də maraqlı olan müəlliflər varmış. Sonralar bunun təkrar-təkrar şahidi oldum. Bu müəllifləri sadalamaq fikrində deyiləm, amma indi bəhs edəcəyim istedadlı ingilis yazıçısı Şarlotta Bronte də bu sırada olan yazıçılardan biridir. Həqiqətən də bu gənc qadın yazıçının həyatını, hətta yalnız faktları belə həyəcənsiz, kədərsiz, heyrətsiz oxumaq mümkün deyil. Həyatı itkilərlə, mənəvi və psixoloji, hətta deyərdim ki, fiziki sarsıntılarla keçən bu zərif qadın hər şeyə rəğmən istedadına layiq bir ömür sürüb. Əsərlərində həyatda gördüklərini, yaşadıklarını, təsəvvüründə yaşatdıqlarını, yazıçı təxəyyülünü ustalıqla qələmə almağı bacarıb. Məhz elə buna görə də dünya ədəbiyyatı müəlliflərinin sırasında adı var.

Şarlotta Bronte 1816-cı il aprelin 21-də Yorkşir qraflığının Xauorte şəhərçiyində keşiş ailəsində anadan olub. Onun özündən başqa dörd bacısı və bir qardaşı var idi. Uşaqlıqdan özünə qapılan bu balaca qızcığazın beş yaşı olanda anası Meri xəstələnərək vəfat etdi və bundan sonra bu kasıb ailənin güzəranı daha da ağırlaşdı. Uşaqlarının qayğıları, tərbiyəsi ilə onsuz da yaxından maraqlana bilməyən atası Patrik Bronte tez-tez qəbiristanlıqdakı hücrəsinə çəkilərək özünü hər kəsdən təcrid etdi. Uşaqların və təxminən başsız qalan kasıb ailənin bütün qayğıları böyük bacı olan Mariyanın üzərinə düşdü. Bu qayğı onun üçün çox çətin idi. Uşaqların heç biri demək olar ki, özlərinin uşaqlıq həyatını yaşaya bilmədilər. Onların hər biri cansıxıcı, kədərli, yeknəsək ətraf mühitin təsirindən qaradınməz uşaqlara çevrilmiş, hər birinin qəlbində kölgələrlə əhatələnmiş həyat özünə yer etmişdi. Bronte ailəsi kasıb və qapalı həyat keçirirdi [1].

Erkən uşaqlıq vaxtlarından balaca Şarlottanın ən sevimli məşğuliyyətlərindən biri özündən əfsanəvi nağıllar uydurmaq, hansısa real fikirləri nağılvari formada quraşdırmaq idi. Əslində bu prosesdə ailənin digər uşaqları da iştirak edərdi. Atası 1824-cü ildə həm kasıblıq, həm də qızlarının təhsil alması ehtiyacından onları Koun-Bricdə yetimlər üçün pansionata verdi. Amma bunun nəticəsi faciə ilə bitdi. Böyük bacıları Mari (Mariya) və Elizabet məktəbdə uzun müddət təhsil ala bilmədilər. Bütövlükdə ailənin acı taleyi sanki ananın ölümü ilə başladı və uzun müddət beləcə davam etdi. Mariyanın zəif orqanizmi onun xəstələnməsinə səbəb oldu, təxminən bir ildən sonra qızcığaz dünyasını dəyişdi. Analıq etmək qayğıları üzərinə düşmüş Mariya vəfat etdikdən bir neçə ay keçəndən sonra Elizabet xəstələndi və çox çəkmədi ki, o da öldü. Qorxuya düşən atası Şarlotta ilə Emiliyanı pansionatdan çıxartdı. Amma sıxıntılar bitmədi. Belə demək mümkündürsə, böyük bacılarının bir-birinin ardınca vəfat etməsi bu dəfə balaca Şarlottanın çiyinlərinə böyük yük qoydu. Çünki indi hamıdan yaşca böyük olduğu üçün hər bir işin öhdəsindən o gəlməli idi.

Bacılar bir-birlərinə oxşamırdı. Emiliya ciddi və təkminli idi, öz hisslərini asanlıqla büruzə vermirdi. Anna təvazökarlığı ilə seçilir, dindarlığa meyl edirdi. Şarlotta bacıların ən qətiyyətli idi.

Xarakterləri fərqli olan bacıları tənhalıq birləşdirirdi. Qızlar yetkinlik yaşına çatanda Vuler bacılarının açdığı nüfuzlu pansionata yazılırlar. Bu ələdüşməz səadət idi. Pansionatda keçirdiyi günləri Şarlotta həyatının ən xoşbəxt çağları adlandırır. Pansionatı uğurla başa vurandan sonra bacılar mürəbbiyə kimi işləyə, hətta müəllimlik edə bilərdilər. Şarlotta 19 yaşında artıq mürəbbiyə işləməyə başladı. Lakin çox çəkmədi ki, işdən onu uzaqlaşdırdılar. Bundan sonra kiçik bacısı Emili ilə məktəb açmaq fikrinə düşdülər və bunun üçün fransız ədəbiyyatı ilə məşğul oldular. Bir müddət sonra isə xalasının maddi köməyi ilə onlar Brüsselə Eqerin pansionatına getdilər və iki il orada qaldılar. Bu uzunmüddətli səyahətdən sonra bacıların dünyagörüşündə böyük dəyişikliklər yarandı. Vətənə qayıtdıqdan sonra bacılar öz ədəbi düşüncələrini oxucularla bölüşməyə qərar verdilər. Onların ilk kiçikhəcmli kitabı 1846-cı ildə çap olundu. Onda Şarlottanın təxəllüsü Korrer, Emilininki Ellis Bell, Annaninsa Akton Bell oldu. Amma bu kitab geniş oxucu auditoriyasının diqqətini özünə cəlb edə bilmədi

İlk kitabda şeirləri çap olunan bacılar bu dəfə özlərini prozada sınamaq qərina gəldilər. Şarlotta "Müəllim", Emiliya "İldırımçı uçuşum", Anna isə "Aqnes Qrey" povestlərini nəşirlərə təqdim etdilər. Amma maraqlıdır ki, "Müəllim"dən başqa digər iki povest nəşri üçün nəşir tapıldı. İlk sarsıdıcı uğursuzluqdan sonra qəti ruhdan düşməyən gənc Şarlotta öz bədii yaradıcılığını durdurmadı, və çox çəkmədi ki, Şarlottanın zəhməti nəticəsiz qalmadı. 1849-cu ildə onun məşhur "Ceyn Eyr" romanı işıq üzü gördü. Bu əsər Şarlotta Brontenin ilk çapdan çıxmış romanıdır. "Ceyn Eyr" avtobioqrafik bir əsərdir və gerçək hadisələr əsasında yazılı. [2].

Bütün əsərlərində olduğu kimi bu əsərdə də Şarlotta Bronte şəxsi həyat təcrübəsi ilə xəyalında olduğu romantik duyğuları birləşdirir. Onun qəhrəmanı ağıllı, mülayim, səxavətli və təhsillidir. Əsərin əsas sujet xətti qadın, tərbiyəçi və müəllimin hissləri, qəlbi və öz arzularına çatmaq üçün apardığı mübarizədir. Ceyn Eyr cəmiyyətdə insanların qeyri- bərabər hüquqlu olmasına, məhkumiyətə qarşı kortəbii etiraz edən bir qızıdır. O, həqiqət aşığıdır, zülmün, yalanın, ədalətsizliyin düşmənidir. Heç kəsdən asılı olmaq istəmir, üsyankardır, müstəqil yaşamağa çalışır. Onun fikrincə, bu sərbəstliyi var- dövlət yox, namuslu əmək təmin edə bilər. Bu insani keyfiyyətlər Ceyni cazibədar edir.

Əsər heç kimin, heç Şarlottanın özünün də gözləmədiyi bir müvəffəqiyyət qazandı. Çapından qısa müddət sonra roman Avropanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunaraq nəşr edildi. Şübhəsiz ki, müəllifinə böyük şöhrət qazandıran bu əsər həm də ailəyə maddi dəstək də gətirdi. Şarlotta Bronte əsərlərini təxəllüslə yazıb çap etdirdiyi üçün həmin imzanın arxasında kimin dayandığını bilməmək də insanlarda daha böyük marağın yaranmasına səbəb oldu. Amma həm kitab həvəskarları, həm də ədəbi mühit artıq hiss edirdi ki, ədəbi üfüqdə yeni bir istedad doğulmaqdadır. Bir vaxtlar onun yazılarını çap etməkdən imtina edən nəşirlər belə ondan yeni əsərlər gözləyirdilər [3, s.167].

Ailənin kədərli həyatı davam edirdi. Növbəti faciə "özünü yetirdi". Qardaşı Brenuell 1848-ci ilin sentyabrında vəfat elədi. İki gənc bacısını erkən yaşlarında itirən Şarlotta bu itkidən dərin sarsıntı keçirdi. Tədqiqatçıların yazdıqlarından məlum olur ki, gənc yazıçı tez-tez qardaşının qəbri üstünə gedər, uzun müddət oradan ayrılmazdı. Amma heç bu da son deyildi. Ailəni yeni itkilər gözləyirdi. Qardaşının ölümündən dörd ay ötməmiş bacısı Emiliya lap cavan yaşında dünyasını dəyişdi. Sevimli bacısının itkisindən özünə gəlməyə macal tapmamış yazıçı növbəti zərbəni aldı. O, 1849-cu ildə kiçik bacısı Annanı da torpağa tapşırırdı. Sanki həyat eyni acıları ona yaşatmaq üçün inad edirdi. Onun itirməyə kimisə qalmışdımı?

Bu solğun bənizli, zəif qızın bu qədər itkilərdən sonra həyatda dura biləcəyinə o vaxt çoxları inanmırdı. Amma Şarlotta Bronte hərtərəfli sarsılma da bütün olanlara tab gətirdi. Bəlkə də yazıb-yaratmasaydı, özünü əsərlərinə həsr etməsəydi, bu, onun üçün mümkün olmayacaqdı. Şarlotta özünü bütünlüklə yazı-pozunun içərisində qərq etmək istəyirdi və bunu edirdi. Bronte növbəti əsərini tamamladı. Bölgənin fəhlələrinin həyatından bəhs edən ikinci roman - "Şerli" çap olunandan sonra oxucular artıq məlum təxəllüsün arxasında özünü saxlayan müəllifin ədəbi istedadını bir daha

təsdiqlədilər. Şarlotta "Şerli" əsərində Şerli və Kerolayn obrazlarında sevimli bacılarının Emiliya və Annanın surətlərini yaratmışdı. Onun maraqlı, özünəməxsus üslubu çoxlarının ürəyinə yatırdı. Əslində Şarlotta Bronte "Ceyn Eyr"lə sözün əsl mənasında yazıçı karyerasına başlamışdı. Ədəbi mühit, oxucular hər yerdə bu sirli, gənc müəllif haqqında danışırdı [4].

Bu arada Şarlotta Brontenin təxəllüsü də müəllif tərəfindən aşkarlıq qazanmışdı və bu onun ətrafında yaranmış söhbətlərə yeni stimül vermiş oldu. Artıq onun naşir problemi yox idi. O dövrün ən imkanlı naşirləri Şarlotta Brontenin əsərlərini çap etməyə hazır idi. Bu arada aldığı qonorarlarla maddi durumu da xeyli yaxşılaşmışdı. O isə təəssüf ki, bütünlüklə tənha idi. Tənhalığın ən son nöqtəsini ən kiçik bacısı qoymuşdu. Bronte bacı-qardaşlarından həyatda kimsə qalmamışdı. Onların hamısı gənc yaşlarında bu dünya ilə vidalaşmışdılar. Yalnız xəstə və qoca atası Patrik qalmışdı, o da demək olar ki, çox pis vəziyyətdə idi .

Digər tərəfdən Şarlotta Brontenin öz şəxsi həyatında da problemlər baş alıb gedirdi. Yaşadığı köhnə və yeni stresslər onu həyatdan küsdürmüşdü. Əvvəlki illərdəki sevgisindən ayrılan Şarlotta ürəyini verdiyi naşir Smitlə xeyli müddət birlikdə olsa da bu yaxınlıq daimi ola bilmədi. Hətta onlar nişanlanmağa qədər gəlib çatmışdılar. Son dövrlər Şarlotta Bronte özü də gücünün bitib tükəndiyini hiss edirdi. O vaxtının çox hissəsini Harvortdakı evində tənhalıqda keçirirdi. Mənəvi əzablardan əziyyət çəkən yazıçı bütün acı sıxıntılılarına baxmayaraq, 1853-cü ildə özünün yeni romanını - "Vilett"i üzə çıxardı. Bu romanı da oxucular tərəfindən maraqla qarşılandı. O isə özünü kimsəsiz və lazımsız hiss edirdi. Bütün varlığı ilə bağlı olduğu sevdiyi insanların çoxu ondan uzaqlarda, əlçatmaz yerdə idilər. Smitlə də yolları ayrılmışdı. Belə deyirlər ki, Şarlotta sonuncu əsərindən sonra itirdiyi qardaş və bacılarının qəbrini daha tez-tez, daha uzun-uzadı ziyarət etməyə başlamışdı [5].

Yazıçı 1854-cü ildə keşiş Nikolass Bellə ərə getdi. Amma bu izdivac, ailə həyatı da onun həyat tərzində ciddi dəyişikliyə səbəb olmadı. Şarlotta Bronte həm də fiziki cəhətdən çox zəifləmişdi. Tez-tez xəstələnir, halı pisləşirdi. Nigahdan heç bir il ötməmişdi ki, istedadlı yazıçı, əsərləri qısa zaman içərisində dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş, lakin kədərli bir həyat keçirmiş Şarlotta Bronte 1855-ci il mart ayının 31-də 39 yaşında vəfat etdi. Onun parlaq istedadı, inanılmaz təsvir qabiliyyəti, duyğuları gözə çarpdırmaq xüsusiyyəti bu gün də oxucuların, elə naşirlərin də diqqətindədir. Vaxtilə onun rədd edilmiş ilk əsəri "Müəllim" də Brontenin ölümündən sonra çap edildi.

Qısa ömür yaşamış Şarlotta Bronte Avropanın ən tanınmış müəlliflərindən olmaqla yanaşı, özündən sonrakı nəhənglərin də diqqətini özünə cəlb eləmişdi. Onun haqqında yazan İ.V. Höte Şarlotta Brontenin özünəməxsus xarakterini onun məhz yaradıcılıq sirri adlandırmış, yazıçının əsərlərini yüksək dəyərləndirmişdi. İstedadlı yazıçının yaradıcılığında möhtəşəm yer tutan məşhur "Ceyn Eyr" romanı dünyanın demək olar ki, əksər dillərinə tərcümə olunub və bu gün də maraqla oxunur [6].

Elmi yeniliyi: Məqalədə XIX əsrdə qısa ömür yaşayıb dahi əsərlər yaradan Ş. Brontenin yaradıcılığı araşdırılır, yaradıcılığında onu mübariz yazıçı kimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərə və onun məşhur "Ceyn Eyr" əsərində gedən proseslərə münasibət bildirilir .

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə araşdırılmış material tədris prosesində, mühazirə mətnlərində və tədqiqat materiallarında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Gaskell Elizabeth The life of Charlotte Bronte Smith Elder &Co Oxford University Press 2013
2. Natiq G. İngilis ədəbiyyatının əfsanələri – Bronte bacıları. Bakı, 2017.
3. Утевская, Н.Л. English & American Literature (Английская и американская литература) / Н.Л. Утевская. 2-е изд. СПб.: Антология, 2012, 400 с.
4. Smith M. The letters of Charlotte Bronte, with a selection of letters by family and friends. Oxford Clarendon Press, 1995, 316 p.

5. Bronte Ch. Jane Eyre. Oxford Book Worms Series Editor . Tricia Hedge Oxford University Press. 1996.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Jane_Eyre

РЕЗЮМЕ
ОПИСАНИЕ ЖЕНСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАРЛОТТЫ БРОНТЕ
Сафарова С.Г.

Ключевые слова: *писатель, талантливый, роман, новелла, фантастик, печаль, прозвище, проза*

Известная представительница английской литературы, талантливая писательница Шарлотта Бронте – одна из величайших писательниц в истории мировой литературы. В статье повествуется о ее жизни и творчестве, также исследуются работы известной писательницы, особенно “Джейн Эйр”, играющая важную роль в ее деятельности. В статье также обсуждается описание женских персонажей в произведениях Шарлотты Бронте, особенно в романе “Джейн Эйр”.

Новелла “Джейн Эйр” была опубликована 16 октября 1847 года в Лондоне, под псевдонимом “Корер Белл”. Первое американское издание было опубликовано в следующем году компанией “Харпер и братья” из Нью-Йорка.

SUMMARY
A DESCRIPTION OF FEMALE CHARACTERS IN CHARLOTTA BRONTE’S WORKS
Safarova S.Q.

Key words: *writer, talented, novel, tale, fantastic, sadness, nickname, prose*

The prominent representative of English literature, talented writer Charlotta Bronte is one of the greatest writers in the history of the world literature. This article deals with her life and creativity. The prominent writer’s works, especially “Jane Eyre “ which plays an important role in her activity, are also studied in this article. A description of female characters in Charlotta Bronte’s works, especially in the novel “Jane Eyre” is also discussed in this article.

“Jane Eyre” was published on 16 October 1847, by “Smith, Elder & Co.” of London, England, under the pen name "Currer Bell". The first American edition was published the following year by “Harper & Brothers” of New York.

Daxilolma tarixi:	Ilkin variant	31.05.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 82.0

YENİ DRAMATURJİ STRUKTURDA FORMA-MƏZMUN MƏSƏLƏLƏRİ**ALLAHVERDİYEVA LEYLA NƏSİB qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**leyla2017@gmail.com**Açar sözlər: müasir dövr, milli, dramaturgiya, yeni məzmun, yeni forma*

Teatr incəsənətin elə bir növüdür ki, o, digərlərindən fərqli olaraq, daha çox yenilik və müasirlik tələbi ilə çıxış edir. Müasir tamaşaçı həyat mənzərələrinə açılmayan, aktualıq kəsb etməyən tamaşalara maraq göstərmir. Tamaşaçının tamaşadan olan gözləntiləri teatrın dramaturgiyaya verdiyi tələbə çevrilir, onu yeni məzmun axtarışlarına sövq edir. Yeni məzmun axtarışları isə sonda yeni forma axtarışlarına gətirib çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin iyirminci və doxsanıncı illərində yeni ictimai-iqtisadi formasıyaya keçid dramaturgiyaya yeni məzmun gətirdiyi kimi, həm də yeni formanın yaranmasını da şərtləndirmişdir. Nəticədə, bu janrdə struktural dəyişikliklər getmişdir. Dramın ictimai-siyasi hadisələrə aktiv reaksiyası bu dəyişiklikləri daha intensiv edir.

Müasir dramaturgiyanın məzmununda intellektuallığın, mistizmin, irreallığın, mücərrədliyin güclənməsi emosional-psixoloji ovqatı zəiflətdiyi kimi, formanı da sxematikləşdirir. Elə bunun məntiqi nəticəsində müasir dramaturgiyada personajlar məndə daha sxematik formada ümumi cizgilərlə: Qız, Oğlan, Kişi, Qadın və s. kimi təqdim olunurlar. İntellektual dramın yaranması, elmi-bədii, elmi-fəlsəfi qatın məzmununda güclənməsi həm də mənzum dramaturgiyanın yerini olduqca daraltdı. Müstəqillik dönməndə ya mənzum dram yaranmır, ya da yaranan barmaqla sayılacaq qədər nümunələr ədəbi prosesin aktiv fazasına daxil ola bilmir. Keçən əsrin doxsanıncı illərində Nəriman Həsənzadə yaradıcılığında "Pompeyin Qafqaza yürüşü" pyesi mənzum şəkildə yarandı. Ancaq məlumdur ki, bu əsər ənənəvi dram estetikasında yazılmışdı. Ümumiyyətlə, bu dönmədə mənzum şəkildə yaranan pyeslərin ənənəvi dram estetikasında yazıldığını görürük. Sanki modernist dram estetikası mənzum şəkildən tamamilə imtina edir.

Ümumiyyətlə, müasir dramaturji prosesdə nəsrəşməyə doğru güclü bir meyil sabitləşməyə başlayır. Onu da qeyd edək ki, nəsrəşmə də müasir Azərbaycan dramaturgiyasında özünü iki cür göstərir. Birincisi, o, qeyri-peşəkarlığın, dram sənətində naşılığın nəticəsi kimi meydana çıxır. İkincisi isə peşəkarcasına, əsərin dramatik sütununu zədələmədən həyata keçirilir. Birinciləri, əsasən, dram sənətinə yeni gələn gənclər təmsil edirlərsə, ikinciləri artıq bu sənətdə bir imza qoymuş dramaturqlar təmsil edirlər. Nəsrəşmədə ikinci tendensiya özünü çox güclü şəkildə Firuz Mustafanın pyeslərində, Kamal Abdullanın doxsanıncı illər pyeslərində göstərir.

Ancaq bir məqama xüsusi diqqət etmək və onu ayırd etmək lazımdır ki, peşəkar dramaturgiyamızın özündə də nəsrəşmə iki yolla gedir: pyesin texniki düzümündə və məzmun quruluşunda. İrihəcmli remarkalar, remarkalarda yalnız təsvirlərin deyil, həm də təfərrüatların, baş verənlərin yer alması pyesi texniki cəhətdən nəsrə yaxınlaşdırır. Bu cür pyeslərdə remarkaların dil-üslub xüsusiyyətlərində də qəti dönüşlər yaranır, belə ki, remarkalar üçün çox xarakterik olan adlıq cümlə tipinə ya heç rast gəlmirik, ya da çox nadir hallarda rast gəlirik, əvəzində müəyyən şəxsi cümlə tipləri, xüsusilə də informativ bir funksiya daşıyan, nəsr üçün xarakterik olan nəqli cümlələr tez-tez müşahidə olunur. Pyeslərdə hadisələr şəkildə verilmir, əsər nəsr nümunələrində olduğu kimi, hissəyə, özü də bir qayda olaraq, iki hissəyə bölünür. Firuz Mustafanın, Əli Əmirlinin, demək olar ki, bütün pyeslərində, Xeyrəddin Qocanın komediyalarında, Hüseynbala Mirələmovun isə son iki komediyasında: “Miras” və “Axirətdən zəng”də hadisələr hissələr üzrə verilir. O cümlədən

müasir Azərbaycan dramaturgiyasında, adətən, nəsrin detalları hesab olunan proloq və epiloqdan istifadə olunur. Hüseynbala Mirələmovun "Ləyaqət" pyesinin kompozisiyasının elementlərinə proloq və epiloq da daxildir. Yeri gəlmişkən, onu qeyd edək ki, Elçin müasir dramaturji prosesdə əsərin texniki düzümündə klassik dram kanonlarından ən çox istifadə edən dramaturqdur.

Pyeslərin məzmununda nəsrləşmənin getməsi müasir Azərbaycan dramaturgiyası ilə səhnə arasında bir anlaşılmazlığın yaranmasına ən çox səbəb olan vasitələrdəndir. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, məzmun nəsrləşməsi dedikdə hadisələrin hərəkətdə deyil, daha çox təhkiyədə verilməsini, ağır təfərrüatları, çoxobrazlılığı dinamikanın zəifləməsini, ümumiyyətlə, süjetin ağır yükünü, ləng hərəkətini nəzərdə tutmaq lazımdır. Pyeslərdə bu xüsusiyyətlərin yer almasının səbəblərindən biri yazarların nəsr əsərlərini səhnə variantında işləməsi və onları pyes adı ilə ədəbi prosesə ötürməsidir. Bu tip pyeslərə Hüseynbala Mirələmovun, Əli Əmirlinin, Elçinin, İlqar Fəhminin yaradıcılığında rast gəlinir. Kamal Abdullanın "Şah İsmayıl, yaxud hamı səni sevənlər burdadı..." pyesi də "Yarımqıç əlyazma" romanına istinadən yazılmış, ancaq müəllif bu pyesin səhnə üslubu üzərində kifayət qədər işlədiyindən o, nəsr əsərinin bir variantı təsirini bağışlamır və son dövrün nəsrləşmə xüsusiyyətləri bu əsərdə özünü göstərmir [2, s.199].

Müasir dramaturgiyada güclü nəsrləşmə meylinin yaranma səbəblərindən biri də odur ki, müəllif öz əsərini yalnız səhnəyə deyil, həm də oxucuya ünvanlayır, o, yalnız səhnədə deyil, həm də oxucu kütləsi arasında görünmək istəyir. Hətta elə pyeslər var ki, onlarda ikinci istəyin birinci istəyi üstələdiyi açıq-aşkar hiss olunur. Çünki bəzən yazarı geniş kütlə marağında özünə yer tapmayan teatrın dar müstəvisi qane etmir. Odur ki, müasir dramaturgiyada gedən bu proseslərdən sonra "pyes yalnız səhnə üçün yaranır" fikri tərəddüdü görünür.

Müasir dramaturgiyanın bədii strukturunda yeni forma-məzmun paradigmasında bədii sonluq da yeni xarakter daşıyır. Əski dramaturji strukturdakı bitmiş bədii sonluğu, modernizm dalğasının Azərbaycan dramaturgiyasına gətirdiyi davamlı bədii sonluq əvəz etməyə başladı. Amma bu, dramaturgiyamızda tədricən baş verən, öz təbii axarında gedən proses oldu. Belə ki, müstəqillik dönəmi dramaturgiyasının ilkin çağlarında pyeslər hələ əski struktur qəliblərə meyil etdiyindən dramaturgiyamız üçün bitmiş bədii sonluqlar daha xarakterikdir. Keçən əsrin doxsanıncı illərində yaranan Əli Əmirlinin "Meydan", İlyas Əfəndiyevin "Ağıllılar və dəlilər", Bəxtiyar Vahabzadənin "Özümüzü kəsən qılınc", "Atamın kitabı", "Rəqabət", Nəriman Həsənzadənin "Pompeyin Qafqaza yürüşü" pyeslərində bitmiş bir bədii sonluqla rastlaşırıq. Bu əsərlərin hər birinin bədii sonluğu qəhrəmanların gələcək taleyini birmənalı şəkildə müəyyənləşdirir, bədii problemi sona qədər həll edir. Belə ki, "Meydan" pyesi şərəfsizliyin məğlubiyyətini birmənalı şəkildə vurğulayırsa, "Ağıllılar və dəlilər" pyesi haqqın, ədalətin təntənəsi ilə başa çatır. Göründüyü kimi, əski dramaturji struktur üçün müsbət sonluq daha xarakterikdir. "Ağıllılar və dəlilər" pyesində şərəf və namusu əldə rəhbər tutan Şahmar və onun dostları: Südəbə, Kərəm, Rövşən cəmiyyətin yararsız üzvlərinə çevrilmiş, şərəf və namusu ilə alver edən Ədhəm Tağıyev, onun həyat yoldaşı Azadə xanım, qohumu Ağamusa, Nazilə, Nəcəfov kimilərinə qarşı mübarizə aparırlar. Əsərin sonluğunda bu mübarizə yekunlaşır, oxucu ikincilərin öz mövqelərini tamamilə itirməsinin və ifşasının şahidi olur. Sonluq həyat mübarizəsində yaxşılığın qalibiyyətini, pisliyin məğlubiyyətini qəti şəkildə vurğulayır.

Yeni dramaturji strukturda əsərin bədii sonluğu oxucu düşüncəsində yeni suallara və düşüncələrə yol açır. Məsələn: Elçinin "Ah, Paris! Paris!..." pyesinin ekspozisiyasında qəhrəmanlar çaxnaşma və vurnuxma içərisindədirlər. Əsərin finalında isə bu çaxnaşma və vurnuxma nəinki azalan, əksinə, artan tempdədir. Elçinin digər komediyaları da belədir. Bədii sonluq oxucunun qəhrəmanların taleyi ilə bağlı suallarının cavabı deyildir. "Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim" pyesinin sonluğu ruhi-əqli sarsıntılar içərisində çırpınan obrazların: özünü insan yox, qırqovul olduğunu zənn edən Katibənin, Venera planetinə uçduğuna inanən, ordan gələcək bir xilasa ümidini bağlayan Şöbə müdirinin, ömrünü "Simuzər" poemasını yazmağa və bədheybət qayınanası ilə mübarizəyə həsr edən, qayınanasının kişi olduğunu iddia edən Ədəbi işçinin, XX

əsrə rus kimi, XVIII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərində isə Təbrizdə azərbaycanlı kimi yaşadığına inanan və başqalarını da inandırmağa çalışan, indiki ömrünün ağırlarını əvvəlki ömrünün xatirələri ilə ovudan Panteleymon Polikarpoviçin, Cərculistan adlı dövlətin varlığını və bütün dünya dövlətlərinin taleyinin orada həll olunduğunu iddia edən Siyasi icmalçının, bütün bu eşitdiklərindən dəhşətə gəlib sonunda da “bəlkə, elə bunlar normal adamlardır, sən özün birtəhərsən?” qənaətinə gələn Baş redaktorun taleyi ilə bağlı narahatlığa, suallara son qoymur. Əksinə, sonluq daha yeni suallar ortaya qoyur, oxucu düşüncələrini davam etdirir [3, s.8-177].

Elçinin “Şekspir” komediyasında oxucu bu qapıdan keçərək Ruhi xəstəliklər klinikasına gəlir. Burda hər birinin özünəməxsus xəyali yaşamı olan müxtəlif obrazlı fərdlərlə qarşılaşır. Yad planetlinin – Drob 13-ün bu klinikanın sakinlərindən birinə çevrilməsi isə oxucunu bədii problemin daha yeni qatlarına aparır. Əsl mahiyyət onda üzə çıxır, problemin iti ucu onda görünür ki, Ruhi xəstəliklər klinikasının personalının hər bir üzvündən tutmuş pasientlərinə qədər hər kəs Drob-13-ün vətəni Vanderprandura uçmaq istəyir, öz xilasını orda görür. Bədii sonluğu Yer kürəsini tərk etmək istəyən bu insanların Vanderprandura uçan Drob-13-ə dikilən ümid, həsrət, yalvarış dolu baxışları müşayiət edir. Bu sonluq problemi həll etmir, əksinə, onun kəskinliyini daha da qabardır. Sonluq “Ruhi xəstəliklər klinikasının sakinlərinin sonrakı taleyi necə olacaq? onlar Vanderprandura uçmaq ümidi və Yer üzünün dözülməzliyi arasında necə yaşayacaqlar?” sualları yaradırsa da, cavabını vermir. Həqiqət Abdiyeva “Azərbaycan səhnəsinin yeni Şekspiri” məqaləsində yazır: “Əsərdə baş verənlər oxucunu düşüncələrə sövq edir. Burda tamaşaçı yalnız hadisələrin passiv müşahidəçisi olaraq qalmır. Çünki müəllif oxucusunun qarşısına hazır nəticələrlə çıxmamışdır. Dramaturq burda özünəməxsus bir ədəbi manevr etmiş: situasiya qurmuş, hadisələri inkişaf etdirmiş, müəyyən bir axara yönəlmiş, ancaq onlara nöqtə qoymağı oxucuya həvalə etmişdir” [1, s.98]. Tədqiqatçı gəldiyi qənaətdə haqlıdır, dramaturqun sanki bu əsərdə işi “yarımçıq qalmışdır” və bu yarımçıqlığı tamamlamaq oxucunun öhdəsinə düşür.

Milli ədəbi prosesə yeni daxil olan bu dramaturji strukturda bədii problemin qoyuluşu, şaxələnməsi məqsəddir, həlli isə məqsədə daxil deyildir. Müəllif problemi tapmaq, müxtəlif bədii priyomlarla onu açmaq, onun sosial rüşələrinə enmək istəyir. Sanki bu əsərlər oxucu qarşısında yaşadığı, bir zərrəsi olduğu cəmiyyətlə tanışlıq üçün qapıdır. Oxucu bu qapıdan keçir, onun arxasında baş verənləri seyr edir, seyr etdikcə də mahiyyəti daha dərindən dərk edir, dərk etdikcə də bu təəssüratlar onun içinə dolur və nəhayət, o, çıxışa-bədii sonluğa gəlib çatır, buranı tərk edir, ancaq aramsız düşüncələr onu tərk etmir.

Yeni dramaturji strukturda məhz bitmiş bədii sonluq yoxdur. Əsrin bədii sonluğu bütün suallara nöqtə qoymur, əksinə, oxucu düşüncəsində yeni suallara və düşüncələrə yol açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdiyeva H. Azərbaycan səhnəsinin yeni Şekspiri // Filologiyanın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı: Təhsil, 2013, s.7-14.
2. Abdulla K. Şah İsmayıl, yaxud hamı səni sevənlər burdadı //Azərbaycan Jurnalı, 2010, № 8, s. 199.
3. Elçin. Dəlixanadan dəli qaçıb. Bakı: Gənclik, 1996, 196 s.
4. İsrailov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı.: Elm, 1988, 228 s.
5. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı: Azər nəşr, 2004, 211 s.
6. Mirələmov H. Pyeslər. Bakı: Nurlan, 2015, 246 s.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМЫ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ В НОВОЙ ДРАМАТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ
Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: *современная эпоха, национальная драматургия, новое содержание, новая форма*

В статье затрагиваются проблемы формы и содержания в новой драматической структуре. Раскрывая данный вопрос с помощью различных художественных приемов, автор статьи, пытается выявить ее социальные корни. В конце статьи делается вывод, что поиски нового содержания согласно требованиям современного зрителя в конечном итоге приводят к поиску новой формы.

SUMMARY
NEW CONTENT CAUSES NEW FORM IN DRAMATURGY
Allahverdiyeva L.N.

Key words: *modern epoch, national, drama, new content, new form*

The article touches on the problems of the form and the content in a new dramatic structure. Revealing this question with the help of various artistic techniques, the author of the article tries to reveal its social roots. At the end of the article, it is concluded that the search for a new content ultimately leads to the search for a new form according to the requirements of the modern audience.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.10.2017
	Son variant	28.09.2018

UOT 82-3.512.162

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MULTİKULTURAL MEYİLLƏR**QULİYEVA SEVİNC BƏBİR qızı***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant*sevinc0610@mail.ru*Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, bəşəriyyət, mədəniyyət, ədəbiyyat*

Danılmaz həqiqətdir ki, həyatın ən dərin və ilk baxışda görünməz olan qatlarına nüfuz etməyi bacaran ədəbiyyatın başlıca predmeti cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərinin geniş və hərtərəfli təhlili olduğundan bütün zamanlarda söz sənətindən ən müxtəlif səviyyələrdə yararlanmış, onun təsir gücünə böyük dəyər və önəm verilmişdir. İctimai-siyasi vəziyyətin ən kəskin və böhranlı dövrlərində də insanların şüuruna bilavasitə təsir vasitəsi hesab olunan ədəbiyyat həmişə öz funksiyasını uğurla yerinə yetirmişdir. Çünki bədii ədəbiyyat hər şeydən əvvəl bir məfkurədir, nə qədər danılsa da, ideoloji təbliğatın ən təsirli vasitəsidir. Odur ki, bütün zamanların ən kəsərli və iti təfəkkür, düşüncə qılıncı olan ədəbiyyat xalqın, millətin genetik yaddaşının köklərini aydınlatmaqla onun müasir dünyaya inteqrasiyası yoluna işıq tutmalıdır.

Çoxəsrlik qədim tarixə malik Azərbaycan daim müxtəlifdinli, çoxmillətli xalqların əhatəsində olmuşdur. Bu gün daha çox aktual səslənən multikultural münasibətlər tarixən ölkəmizdə bərqərar olmuş, ədəbiyyatımızdan da təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki multikultural dəyərlər ümumbəşəri xarakter daşıyır və bu dəyərlər xalqımızın özünəməxsus xüsusiyyətləridir. Onların ən bariz təəcəssüm olduğu mənbə isə Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii söz xəzinəmizdir. Ümumiyyətlə, ümumbəşəri dəyərlərin yayılmasında və insanların həyat fəaliyyətinə təsir etməsində bədii söz sənətinin, daha geniş mənada isə bütövlükdə mədəniyyətin rolu və əhəmiyyəti bütün zamanlarda dünya tədqiqatçıları və nəzəriyyəçiləri tərəfindən qəbul və təqdir edilmişdir. Dialoq problemi bəşəriyyətin bütün tarix boyu inkişaf mərhələlərində qarşılaşdığı ədəbi problemlərdən biridir. Müasir müəlliflərdən Q.E.Orconikidzenin fikirləri də bu baxımdan dediklərimizi təsdiqləyir: “Qloballaşan dünyamızda mədəniyyət - sözün geniş mənasında bəşəriyyət qarşısında duran ən mürəkkəb və aktual problemlərin həllinə səmərəli yardım edə bilən güclü bir qaynaqdır. Əslində dünyanın mədəni və sivilizasiya müxtəlifliyi qlobal idarəetmənin müasir polisentrik sisteminin inkişaf vektorunu müəyyən edir. Mədəniyyətlər və dini adət-ənənələr yanaşı olmadan, inkişaf modellərinin çoxluğu və müxtəlif dəyər sistemləri üçün bərabər tanınma olmadan zamanın imperativinə çevrilən sivilizasiyalararası anlaşma mümkün deyildir. Başqa sözlə, qloballaşma "tolerantlıq və sivilizasiya uyğunluğu, dövlətlərarası münasibətlərin deideologizasiyası xeyrinə seçim diktə edir” [3, s.88].

Cəmiyyətin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində multikultural dəyərlərə əsaslanan ədəbi-bədii söz xəzinəmiz humanizm mövqeyində dayanmış, insanpərvərlik, ədalət carçısı, birlik və bərabərlik kimi insani dəyərlərin təbliğinə çox böyük önəm verilmişdir. Bu dəyərlərin bədii təqdim üsullarından biri də multikultural dünyagörüşüdür. Xüsusilə, islamın qəbul edilməsindən sonra bu kontekstdə Azərbaycan ədəbiyyatında daha fundamental əsərlərin yarandığının şahidiyik. Bu ənənə ədəbiyyatımızda davamlı olaraq yaşamış və bu günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda multikultural düşüncə sistemindən qaynaqlanaraq mənəvi dəyərlərə əsərlərində geniş yer vermiş və onları yaymış, oxucularına təlqin etmiş xeyli sayda şair və yazıçıların olduğunu görürük. Akademik Kamal Abdullanın da yazdığı kimi, “multikultural əhvalın, tolerant durumun klassik ədəbiyyatımızda əsrlər boyu formalaşan və konkret bədii nümunələrdə yaşayan təzahürü çoxşaxəli və çoxistiqamətlidir” [1, s.3].

Qeyd olunanlara ən gözəl sübut isə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığıdır. Doqquz əsr bundan əvvəl yaşayıb-yaratmış, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda multikultural ənənələrin nə qədər dərin və qədim tarixə malik olduğunu göstərən ən parlaq nümunədir. Onun ədəbi irsi bəşəri ideyalar, humanizm, təkcə millət və xalqa deyil, bütövlükdə dünyaya və insanlığa sevgi hisləri ilə zəngindir. Dahi şair sözün gücü ilə bütün sərhədləri - zaman və məkan, millət və xalq, din və dil sədlərini aşmağın mümkünlüyünü göstərdi. Bu isə, ilk növbədə, hər cür irqçilik və millətçiliyin fəvqündə dayanan yüksək mədəniyyətin təəcəssümü idi. O mədəniyyət ki, bu gün hətta siyasət də ona möhtacdır. Şair xüsusilə “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”, “Xosrov və Şirin” poemalarında bir sıra xalqların nümayəndələrinin parlaq surətlərini yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, Nizaminin bu əsərlərini dünya xalqlarının mədəniyyətlərini bir araya gətirən əsərlər adlandırırlar. Bütün bunlar qüdrətli sənətkarın böyük ideallar carçısı və yüksək multikultural düşüncə sahibi olmasını açıq-aşkar şəkildə ortaya qoyur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqı hər zaman öz dəyərlərini qiymətləndirmək və uca tutmaqla yanaşı, başqasının milli-mədəni və dini örnəklərinə də daim hörmət və ehtiramla yanaşmış, tarixin bütün dövrlərində qarşılıqlı ünsiyyət, qarşılıqlı faydalanma şəraitində mövcud olmağa üstünlük vermişdir. Bu gün Azərbaycan dövlətinin prioritet siyasi kursu kimi özünü göstərən multikulturalizm əsrlər boyu xalqımızın təfəkküründə iz salmış düşüncə tərzinin bir ifadə forması olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixinin hər səhifəsi ümumbəşəri dəyərlərlə zəngin olan, bütün kainatı bütöv bir vahid kimi dərk edən və onu düşündürən bədii örnəklərlə zəngindir.

Xalqımızın qəhrəmanlıq dastanları sırasında xüsusi yer tutan ən qədim yazılı abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının obrazlarının həyatında da multikulturalizm yaşantılarının necə yer aldığı şahidiyik.

Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nümunələrində başqa dinlərin müqəddəslərinə doğma münasibətin də şahidi oluruq. Məsələn, xristianların ilahiləşdirdiyi İsa Məsihi azərbaycanlılara doğmalaşdıran qaynaqlardan biri Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasıdır.

İsa Məsihin xatırlanmasına İmadəddin Nəsiminin şeirlərində də rast gəlirik. Səbəb isə onun hürufilik əqidəsi ilə bağlıdır. Məsələ bundadır ki, Quranda “Tanrının Məryəmə atdığı kəlmə” kimi tanıtılan İsa Məsihə İncildə də Tanrı sözü kimi tərif verilir. Nəsimi özünün haqq sözünü Tanrıdan gələn haqq kəlməsi kimi car çəkdiyindən İsanın biri digərinə uyğun bu islam və xristian teoloji təqdimatından yararlanmışdır.

Digər bir klassik Azərbaycan şairi, hökmdar, Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərində də İsa Məsihə müraciətlər var. Sevgili qadına “Məsiha” müraciəti ilə edilən xitab tanrı-bəndə münasibətləri silsiləsindən, İsa Məsihin sevgi təlimi kontekstində dini anlamda bir assosiasiya da yaradır, İsanın mübarək və məhrəm obrazını azərbaycanlı oxucuya sevdirə bilir.

Azərbaycanlıların multikultural şüuraltısında İsa Məsihin peyğəmbər yeri o qədər böyükdür ki, bunun bir nümunəsini on yeddinci əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Rükəddin Məsud Məsihinin ləqəbində də görürük. Dövrünün tanınmış şairi və həkiminin bizə gəlib çatan əsəri ana dilində yazdığı “Vərqa və Gülşə” poemasıdır.

Azərbaycanlıların multikulturalizmi sonrakı dövrlərin, Rusiya işğalına məruz qaldıqları zamanların da sınağından uğurla çıxdı. Çar Rusiyasının dini ədavət yayan imperiya siyasəti Azərbaycan ərazisində çoxkonfessiyalı mühitdə problemlər yaratsa da, bunlar cəmiyyətdə dərin kök sala və əhalinin şüuraltısına əsrlər uzununu möhürünü vurmuş multikulturalizm dəyərlərini xələldar edə bilmədi. İsa Məsih şəxsiyyəti Azərbaycanın görkəmli sənət adamlarının şüurunda əzəlki doğmalığını saxladı və əsərlərində təbliğ edildi. Bunun ədəbi irsimizdə əksini tapan gözəl nümunələri var. Onlardan biri də Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” dramıdır.

Bu ənənələri ədəbiyyatımızın bütün mərhələ və dövrlərində görə bilirik. XX əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən olan Abdulla Şaiq şeirlərindən birini “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik” adlandırmışdır. Onun üçün dünyada xeyir (insan) və şər (insan) vardır,

bunun xaricində insanlar heç nə ilə fərqlənmirlər: Yer kürəsi bir, Günəş, Ay birdir, hər kəsə onlardan eyni dərəcədə pay düşür. Şair ürək ağrından etiraz səsinə ucaldaraq bu gerçəkliyi unudan, qəlblərini bəd niyyətlər, rəhmsizliklərlə daşa döndərən insanlara səslənərək bəşəriyyətin unudulduğunu və artıq bu ədavətlərdən əl çəkməyin zamanı gəldiyini söyləyir.

Azərbaycanda multikultural mühiti təhdid edən illərdə bu ağır imtahan dövrünün reallıqlarını əks etdirən əsərlər içində dünyada bestsellerə çevrilmiş məşhur bir Azərbaycan romanı da var: “Əli və Nino”. Müsəlman Əli ilə xristian Ninonun sevgi macərası üzərində qurulan romanda Azərbaycan paytaxtı Bakıda yaranan multikultural bir mühitin maraqlı təsvirləri vardır. Bu mühitin qəhrəmanları arasında hətta etnik azərbaycanlıların da hamısı müsəlman deyil. Onlardan biri bəhailik dinini qəbul etmiş məşhur Bakı milyonçusu, neft maqnatı Ağa Musa Nağıyevdir.

Bu kimi bədii nümunələrdə ən müxtəlif formalarda təzahürünü tapan tolerant əhval-ruhiyyə, multikultural dünyagörüşü, həqiqətən də, xalqımızın əxlaqi keyfiyyətinə çevrilərək milli kimliyimizin göstəricisi olan dəyərlərimizlə birgə bugünkü nəsə də ötürülmüşdür. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşan bəşəri ideyalar, sosial ədalət prinsiplərinin təbliği müasir söz sənətkarlarımızın: Anarın, Elçinin, Kamal Abdullanın, Ramiz Rövşənin, Aqil Abbasın, Mustafa Çəmənlinin, Elçin Hüseynbəylinin, Şəmil Sadiqin və imzasını ədəbiyyatda təsdiqləmiş onlarla qələm sahibinin əsərlərində uğurla davam etdirilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarının, həm milli identik keyfiyyətlərimizin qorunub saxlanması, həm də eyni zamanda dünyaya inteqrasiya, multikulturalizm, tolerantlıq kimi aktual problemlərə münasibəti maraq doğurur.

Tolerantlığın, fərqli düşüncə və əqidələrə qarşı dözümlü münasibətin müasir dünyamızda ən çox müzakirə edilən mövzulardan olduğunu desək, yanılmazıq. Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü mütərəqqi siyasətin ən prioritet yönlərindən olan tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlərin dialoqunun bədii ifadəsini müstəqillik dövründə yaranmış ədəbi-bədii örnəklərimizdə də aydın şəkildə görə bilirik. Tolerant əhval-ruhiyyənin ta qədimdən Azərbaycan mühitində mövcudluğunun bədii əksini müstəqillik illərində Babək haqqında yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biri olan Akif Əlinin “Azman” və ya “Sən mənim dözümlümü görə bilərsən” romanında görürük [2].

Tarixi sənədlər üzərində araşdırma apararaq, uzaq dövrün hadisələrini yaradıcı bədii təxəyyülün süzgəcindən keçirən müəllif Babəkin mübarizəsinə bugünkü azad, müstəqil Azərbaycan Respublikasında bərqərar olan demokratik dünyagörüşü, multikulturalizm və tolerantlıq prizmasından baxaraq həqiqətlərin bir daha ucadan deyilməsinə çalışmışdır. “Azman” romanı və orada təbliğ olunan yeni, tolerant cəmiyyət quruluşu sistemi, Babəkin uğrunda mübarizə apardığı azadlıq, müstəqillik, sosial ədalət ideyaları, demokratik cəmiyyət arzuları romanın tarixi hadisələrin günümüzə transformasiyası baxımından da öyrənilməyə, təqdim və təqdir edilməyə layiq əsər olduğunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan cəmiyyətinin ta keçmiş dövrlərdən tolerant, demokratik və qadına sayğı aşılaman mühitinin təsvirinə, İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanında da geniş süjetli hadisələr fonunda şahid oluruq.

Azərbaycanın multikulturalizm modeli təkə Cənubi Qafqazda, postsovet məkanında deyil, Qərbdə də diqqəti cəlb edən modellərdən biri hesab olunur. XX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərdə münaqişələr, millətçilik tüğyan etməyə başladı. Azərbaycan öz tolerant ənənələrinə sadıq qalaraq mədəniyyətlərarası və millətlərarası gərginliyi aradan qaldırdı və multikultural dəyərlərə malik demokratik, hüquqi dövlətə çevrildi. Qərbdə multikulturalizmdən, demokratiyadan millətçiliyə keçidin baş verdiyi, ksenofobiya, islamofobiyadan bəhs edildiyi bir zamanda Azərbaycanın multikulturalizm modeli dünyaya örnək sayılır. Ölkəmizdə multikulturalizm milli və ümumbəşəri dəyərləri, mədəni bərabərliyi, ədalət və mərhəməti, tolerantlığı, mədəni müxtəlifliyi və plüralizmi, birgəyaşayışı özündə əks etdirir. Ulu Öndər Heydər Əliyev “qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa “bağlayan müxtəlif millətləri

respublikamızın ən başlıca sərvəti kimi səciyyələndirərək deyirdi: “Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar” [4].

Özünəməxsus multikultural dəyərlərə malik qədim Azərbaycan özünü Şərqlə Qərbin mənəvi-mədəni sərvətlərin müxtəlif sivilizasiyaları və mədəniyyətləri ilə birləşdirir. Buna görə də Azərbaycanın spesifik multikulturalizmi mahiyyət etibarilə xalqımızın tarixi “yol yoldaşı” olmuş, müasir dövrdə ölkəmizdə praktiki əhəmiyyət kəsb etmiş, demək olar ki, artıq həyat tərzinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin qazanılmasında və yaşadılmasında ədəbi-bədii əsərlərimizin, Azərbaycan şair və yazıçılarının da payı az olmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. I kitab. Bakı: Mütərcim, 2016, s.3.
2. Əli A. “Azman” və ya “Sən mənim dözüümümü görəcəksən”. Bakı: Renessans, 2013, 226 s.
3. Орджоникидзе Г.Э. Межкультурный диалог как фактор устойчивого развития: роль ЮНЕСКО / Диалог культур: социальные, политические и ценностные аспекты. Материалы Московского форума, посвященного памяти Гейдара Алиева. Под общей редакцией Н.М.Мамедова, А.Н.Чумакова. Отв. ред. А.А.Гезалов, И.Р.Мамед-заде. М.: Канон⁺ РООИ Реабилитация, 2015, с. 88-91.
4. Nəcəfov E. Müxtəlif Ölkələrdə Multikulturalizm Siyasətinin Müqayisəli Təhlili // Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>

РЕЗЮМЕ

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Кулиева С.Б.

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, гуманность, культура, литература

Во все исторические периоды развития цивилизации пропаганда человеческих ценностей занимала основное место в художественной литературе. К этим ценностям всегда относили гуманизм, справедливость, единство и равенство. В статье автор на примере литературно-художественных произведений показывает, что поэты и писатели Азербайджана всегда пропагандировали в своем творчестве гуманистические идеи, основанные на мультикультуральных ценностях.

SUMMARY

THE MULTICULTURAL TENDENCIES IN AZERBAIJANI LITERATURE

Guliyeva S.B.

Key words: multiculturalism, tolerance, humanity, culture, literature

In this article in all historical development stages of society based on multicultural values standing in its humanist position of our literary-artistic word treasure, being as the propaganda of human values, such as humanity, justice, unity and equality have been reflected. Samples from different literary works have been brought up, in gaining and preserving these qualities, undeniable roles of Azerbaijani poets and writers have been shown.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.08.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 140.8

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ QƏRB MÜTƏRƏQQİ DƏYƏRLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

CƏBRAYİLOVA FƏRİDƏ SƏYƏDULLA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, fəl.f.d., kitabxanaçı

cebrayilova_fira@mail.ru

Açar sözlər: qərb dəyərləri, millətçilik, milli mədəniyyət, mədəni müxtəliflik, eynilik, fərdilik.

Dünya xalqlarının mədəniyyətləri əsrlər boyu qarşılıqlı əlaqə və təsir əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Hər hansı bir xalqın sırf milli özünəməxsus mədəniyyəti nisbi xarakter daşıyır. Hər bir mədəniyyətdə milli və ümumbəşəri dəyərlər vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyəti də istisna deyildir.

Azərbaycan mədəniyyətinə Şərqlə yanaşı, Qərbin də ideya və dəyərlərinin təsiri olmuş, indi də bu proses davam etməkdədir. Qarşılıqlı təsirsiz mədəniyyətin inkişafından söhbət gedə bilməz. “Ümumdünya mədəni əlaqələr şəbəkəsində ayrılan ölkələr durğunluğa və tənəzzülə məhkumdurlar. Hər bir milli mədəniyyət üçün başqa mədəniyyətlə tanışlıq geniş inkişaf imkanları açır. Başqa xalqların mədəni nailiyyətləri- maddi istehsal məhsulları və texnologiyası, ixtira və kəşflər, bədii və estetik dəyərlər fəlsəfi, əxlaqi, hüquqi, siyasi ideyalar-milli mədəniyyət tərəfindən mənimsənilir və onun xüsusi sərvətinə çevrilir” [1, s.11].

Ümumdünya mədəni prosesdə Qərb dəyərlərinin nüfuzu artdı və özünün liberal demokratik dəyərləri ilə bəşər həyatına güclü sirayət etdi. Ənənəvi Şərq dəyərlərini, türkçülüüyü və islamçılığı özündə əks etdirən Azərbaycan mədəniyyəti XIX əsrin birinci yarısında Rusiya vasitəsilə Qərb dəyərlərini, müasirliyi də əxz etməyə başladı. “Rusiya amili iki istiqamətə ayrılabilir. Birincisi, imperiya siyasətindən gələn neqativ təsir; anti -milli, anti-türk siyasəti. İkincisi, ümumbəşəri dəyərlər baxımından pozitiv məqamlar,.. Qərb sivilizasiyası ilə tanışlıq” [2, s.118].

Müəllifin fikri ilə razılaşmaq olar. Rusiyanın bütün mənfi xarakterli siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan məhz bu ölkə vasitəsilə Avropa liberal-demokratik dəyərlərinə qovuşdu.

Hələ XVIII əsrdə Qərbdə təşəkkül tapan bu ideya və dəyərlər ümumdünya mədəniyyət tarixində xüsusi bir mərhələ oldu. Dünyəvi və praktiki maraqlara, elmə və təcrübəyə əsaslanan dəyərlər, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq humanizm ideyaları dünya mədəniyyətinin inkişafına təsir edən güclü amil oldu. Yeni keyfiyyətli bu dəyərlər “insan azadlığına və hüquq bərabərliyinə nail olmaq kimi çox böyük və şərəfli vəzifələrin həllini öz qarşısına məqsəd qoymuşdu” [3, s.9].

Hələ orta əsrlərdən başlayaraq Avropanın bütün tərəqqipərvər mütəfəkkirlərinin, sonralar baş vermiş demokratik inqilabların əsas məqsədi mütərəqqi ideyaların- təbii insan hüquqları və azadlıqlarının bütün dünyada bərqərar olmasını təmin etmək idi.

Qərbdə fərdiyyəçilik, insan ləyaqətinin qiymətləndirilməsi, onun yüksək humanist əxlaq daşıyıcısı hesab edilməsi, insanın özünü reallaşdırmaq hüququ, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti, qanunun aliliyi, qanunlar çərçivəsində azad, ədalətli cəmiyyətin təşəkkülü, insan maraqlarının təbii harmoniyası, vətəndaş həmrəyliyi, tolerantlıq, milli azlıqların dilinin, dininin, adət-ənənələrinin, mədəniyyətlərinin qorunması mütərəqqi ideya və dəyərlərdir. XX əsrin sonlarında liberal dəyərlər keçmiş postsosialist ölkələrinə də yayıldı. Məşhur Amerika politoloqu Frensiz Fukuyama «Tarixin sonu» əsərində yazır: «Qərbin, qərbçiliyin qələbəsi ona görə təsirlidir ki, liberalizmin yaşamağa qabil heç bir alternativini qalmamışdır» [4, s.379]. Bununla da, Qərb liberal-demokratik dəyərlərinin “universal xarakter alması” başa çatmış oldu. Bölünmüş dünya bütövləşdi, bir-birinə qovuşdu, siyasi-iqtisadi, sosial, mədəni-mənəvi vəhdət bərpa edildi. Tarixin sonunu

bəşəriyyətin kədəri hesab edən F.Fukuyama tarixdən sonrakı dövrdə mədəniyyətin, incəsənətin, fəlsəfənin varlığına şübhə ilə yanaşır: "Tarixdən sonrakı dünyanın labüdlüyünü qəbul etməklə mən Avropada 1945-ci ildən sonra özünün Şimali Atlantika və Asiya qolları ilə yaranmış sivilizasiyadan ötrü "ən ziddiyyətli hislər keçirirəm". [4, s.392]. Lakin bu bədbin notlar nikbinliklə sona çatır, bu çoxəsrlik süstlük və üzüntü tarixi yenidən start götürməyə məcbur edəcəkdir.

Dünyanın ən ənənəvi, özünəməxsus mədəniyyətləri belə Qərbin liberal-demokratik dəyərlərinin təsirindən yan qaça bilməmişdir. Bu baxımdan əsrlər boyu türk-müsəlman mədəniyyəti kimi formalaşan və inkişaf edən Azərbaycan mədəniyyəti XIX əsrdə Rusiya vasitəsilə qərbləşməyə, avropalaşmağa, müasirliyə qovuşdu.

Nəticədə, türk, ərəb, Qafqaz, rus, Avropa, İran mədəniyyətinin, bir sözlə, Qərblə Şərqiñ vəhdətindən sintezindən ibarət Azərbaycan türk-müsəlman milli mədəniyyəti daha da inkişaf etdi, zənginləşdi. Bu təsirlərin tarixi orta əsrlərə gedib çıxır. "Orta əsrlərdə Azərbaycanda mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın möhkəmlənməsində Azərbaycanla Orta və Kiçik Asiya, İran, Suriya, Misir və Kiçik Asiya, Zaqafqaziya, Rusiya və Uzaq Şərqlə aparılan iqtisadi əlaqələr xüsusi rol oynayırdı. Azərbaycan, Avropa və Yaxın Şərq arasındakı böyük karvan yolunun üstündə idi" [5, s.225].

Məhz iqtisadi əlaqələr mədəni qarşılıqlı təsirlərə şərait yaradan bir amil olmuşdur. Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli, geosiyasi, coğrafi mövqe dünyanın müxtəlif xalqlarının mənəvi dəyərlərini əxz etməyə, öz mədəniyyətini zənginləşdirməyə imkan yaratmaqdır. Tədqiqatçılar bu cəhətə xüsusi diqqət yetirərək vurğulayırlar ki, "Azərbaycanın yerləşdiyi Qərb və Şərqiñ kəsişdiyi geosiyasi mövqe tarixən Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünün formalaşmasında, onun siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bir Şərq məkanı olmaqla, Azərbaycan ictimai həyatı və mədəniyyəti Qərbin mütərəqqi ideya və dəyərlərini özündə yaşatmağa çalışmışdır" [1, s.12].

Bu proses bir tərəfdən Qərbin ideya və dəyərlərinin mənimsənilməsi və milli mədəniyyətimizin zənginləşməsi, digər tərəfdən milli-mədəni dəyərlərimizi Qərbə aşılamaq və təqdim etmək kimi özünü göstərmişdir.

XIX–XX əsrlərdə müstəqilliyə qədər "bir çox elm və mədəniyyət xadimimiz rus mədəniyyəti və rus dili vasitəsilə Qərbin ideoloji çərçivəyə salınmış müəyyən ideyalarını mənimsəməklə yanaşı, yüksək təfəkkürləri, Qərb və Şərq dillərinə dərinlən yiyələnmələri və bir fikir adamı olaraq milli şüurun oyanışı və yüksəlişi üçün hiss etdikləri tarixi məsuliyyətlə müxtəlif qadağa və ideoloji buxovlardan azad olaraq Azərbaycan mədəniyyətini, ictimai fikrini müasir dünya mədəniyyəti və düşüncə səviyyəsi ilə qovuşdurmağa çalışmışlar" [1, s.12]. XXI əsrdə qloballaşma, siyasi, iqtisadi, mədəni inteqrasiya ümumdünya prosesinə çevrilmişdir.

Tədqiqatçılar mədəni inteqrasiyanın, mədəni qloballaşmanın, daha doğrusu, qlobal mədəniyyətin formalaşmasının önə çıxdığını xüsusi diqqətə çatdırırlar. Rus tədqiqatçısı A.Turen "Biz birlikdə yaşamağa qabilikmi?" əsərində göstərir ki, Avropanın gələcəyi və bəşəriyyəti təhdid edən təhlükələrdən xilas olmaq üçün "mədəni yanaşma» önə çəkilməlidir" [5, s.84].

Dünya xalqları təkə Qərbi ideya və dəyərlərini deyil, bir-birlərinin mədəniyyətlərini tanıyıb mənimsəməklə qlobal mədəni inteqrasiyanı və qlobal dialoqu möhkəmləndirmək olar. Bu mənada Azərbaycan tədqiqatçısı, fəlsəfə elmləri doktoru R.Aslanovanın fikirləri maraq doğurur: "Avropada mədəni müxtəlifliyin və mənəvi irsin qorunması dialoqun məzmununu təşkil edir. İstər Avropa Birliyinə, Avropa Şurasına üzv olan ölkələr, istərsə də bütün dünya xalqları öz mədəniyyəti və ədəbiyyatlarını bu dialoqda səsləndirməlidir. Son nəticədə, Avropanın mədəniyyətlərarası dialoq məkanı kimi bərqərar olmalıdır" [6, s.27].

Müəllifin təkə Qərbə, Avropaya üstünlük verməməsilə razılaşmaq olar. O, haqlı olaraq xalqların qarşılıqlı təsirini, mədəniyyətlərarası dialoqu yüksək qiymətləndirir, lakin son məqamda inteqrasiyanın ən qədim "modeli" kimi "Avropa modelinin", "Vahid Avropa" ideyasının həyatiliyi və yaşarlığından bəhs edir.

“Avropa ruhunun”, Avropa mədəni dəyərlərinin bəzi daşıyıcılarının Avropa sentrizm mövqeyi ilə Avropa tədqiqatçıları tərəfindən də kəskin tənqid edilir. Qərb tədqiqatçısı Temi Braq “Avropa Roma yolu” əsərində yazır: «Avropa ruhu, yaxud “Ruhun Avropası” o yerdədir ki, orada insanların əziz saydığı dəyərlərə hörmət edirlər, əxlaqi-etik normalara riayət edirlər, Avropa ruhu - ən yaxşı təhsil imkanlarının verildiyi, sülh nümunələrinin yazıldığı məkanlardadır” [7, s.156].

Şübhəsiz ki, burada söhbət qarşılıqlı əlaqələrə, qarşılıqlı hörmətə, əmin-amanlığa, sülhə tolerantlığa və dialoqa əsaslanan mədəni inteqrasiyadan gedir.

Müasir Azərbaycanın universal inteqrasiya modeli və milli praktikasında qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı mənimsəmə və qarşılıqlı zəngiləşmə prinsipləri əsas yer tutur. “Azərbaycan iyirmi birinci əsrə Avropa ailəsi kimi qədəm qoymuşdur. Mədəniyyətimizin üfüqlərini bu geniş məkana qədər yaymaq, onu tanıtmmaq, qarşılıqlı bəhrələnmək və zənginləşmək üçün dövlətimiz və cəmiyyətimiz qarşısında mühüm vəzifələr durur” [6, s.106].

Bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yeni tipli əməkdaşlıq formalarından istifadə edilməli, qlobal mədəni inteqrasiyaya dünya səviyyəli milli-mədəni dəyərlərlə daxil olunmalıdır. Mütəxəssislər “qlobal mədəni məkana güclü mədəni potensiala və mənəvi enerjiyə malik olan, regionda və dünyada mədəni şəraitin nizamlanmasına qabil olan bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi daxil olmaq üçün məqsədyönlü konsepsiyaya əsaslanan mədəni siyasət hazırlanmasını” tövsiyə edirlər. Bu cür mədəni siyasət aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- mədəni inkişafın və onun prinsiplərinin müxtəlifliyin vəhdəti üzərində qurulması;
- bəşəriyyətin gələcəyini həll edən problemlərin çözülməsində mədəniyyətlərin birliyinə əsaslanan yeni dünya düzəninə formalaşması;
- müasir texnoloji inqilabın gətirdiyi təsirlər nəticəsində mədəni identiklikdə baş verən proseslərin təşkili və həlli, elektron vasitələrin mədəni ekspansiyaya deyil, inteqrasiyaya xidmət etməsi” [6, s.109].

Qlobal mədəni inteqrasiyada hər hansı bir dəyəərə deyil, mədəniyyətlərin birliyinə əsaslanan bərabərhüquqlu tərəfdaşlığa üstünlük verilməlidir: “Müasir dövrdə Şərqə üstünlük verilməsi heç bir müsbət nəticəyə gətirə bilməz. Müasir təfəkkür hətta müxtəlif sivilizasiyaların bir-birindən köklü surətdə fərqli olan düşüncə tərzlərini “barışdırmağı” onların mütərəqqi cəhətlərini birləşdirməyi nəzərdə tutur” [8, s.160].

Beləliklə, Qərb ideya və dəyərləri Azərbaycan mədəniyyətinə hələ orta əsrlərdən siyasi və iqtisadi əlaqələr nəticəsində nüfuz etməyə başlamışdır. Bu proses XIX-XX əsrlərdə Rusiyanın Azərbaycanı işğal etdiyi dövrdən başlayaraq və Sovet dövründə daha da güclənmişdir. XX əsrin sonlarında Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra və XXI əsrin əvvəllərindən ölkəmiz qlobal mədəni inteqrasiyaya bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi daxil olmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova A. Qərbin və Şərğin mərkəzində yerləşən Azərbaycan modeli // Şərq və Qərb: Ortaq mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr. Bakı: Elm, 2004, s. 9-23
2. Xəlilov S. Lider, Dövlət, Cəmiyyət. Bakı: AYN, 2001, 358 s.
3. XVIII siecle. Les grands auteurs francais du programme // Anthologie et histoire littéraire. Bordas, Paris, 1995, 156 p.
4. Fukuyamo Frenses. Tarixin sonu? // Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. 2-ci nəşr, Bakı: İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi, 2002, s. 379-392
5. Турен А. Способны ли мы жить вместе? М.: Наука, 1999, 251 с.
6. Aslanova R.N. XXI əsr: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. Bakı: Nurlan, 2007, 440 s.
7. Браг Теми. Римский путь. М.: Мысль, 1995, 256 с.
8. Xəlilov S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Bakı: AYN, 2004, 624 s.

**РЕЗЮМЕ
ВЗАИМОСВЯЗЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
С ПРОГРЕССИВНЫМИ ЗАПАДНЫМИ ЦЕННОСТЯМИ**

Джабраилова Ф.С.

Ключевые слова: *западные ценности, национализм, национальная культура, культурное разнообразие, идентичность, своеобразие*

Автор исследовал особенности прогрессивных западных идей и ценностей средних и XIX - XX веков, а также периода современной глобализации. Отмечается, что азербайджанская национальная культура сформировалась под влиянием как западно-европейской культуры, так и культуры Ближнего Востока и Азии. Она воплощает в себе лучшие культурные ценности и традиции Востока и Запада.

**SUMMARY
INTERCONNECTION OF AZERBAIJANI NATIONAL CULTURE WITH PROGRESSIVE
WESTERN VALUES**

Jabrayilova F.S.

Key words: *Western values, nationalism, national culture, cultural diversity, identity, originality*

The author studied the features of progressive Western ideas and values of the middle and XIX - XX centuries, as well as the period of modern globalization. It is noted that the Azerbaijani national culture was formed under the influence of both Western European culture and the culture of the Middle East and Asia. It embodies the best cultural values and traditions of the East and West.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.02.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 364.4

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞSİZLİYİN SOSIAL MAHIYYƏTİ
VƏ ONUN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ****RZAQULİYEVƏ SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı****ADIGÖZƏLOVA GÜNEL RÜSTƏM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-müəllim*bunyadov82@mail.ru*Açar sözlər: büdcə, mübadilə, məzənnə, proqram, inflyasiya, iqtisadiyyat, əmək*

Bütün ölkələrdə müşahidə olunan ən kəskin və həlli vacib olan problemlərdən biri də işsizlikdir. İşsizlik – iş qüvvəsinin əmtəə və xidmətlərinin istehsalı ilə məşğul olmayan hissəsini göstərən sosial-iqtisadi göstəricidir. Məşğul və məşğul olmayan əhali ölkənin iş qüvvəsini yaradır. İşsizlik həm də iş qüvvəsinə olan tələbin təklifdən arxada qalmasını göstərir. İşsizlər deyiləndə bunlar başa düşülür: işləməyənlər, iş axtaranlar, işə başlamağa hazır olanlar.

Bununla belə, işsizliyi xarakterizə edən kateqoriyalar var; işdən çıxarılma nəticəsində iş yerlərini itirənlər, işdən könüllü çıxıb gedənlər, müəyyən fasilədən sonra əmək bazarına müraciət edənlər, əmək bazarına ilk dəfə gələnlər. İşsizliyin səbəblərinə dair müxtəlif baxışlar, nəzəriyyələr mövcuddur: əhali artıqlığı – maltusçuluq, texniki tərəqqi – texnoloji nəzəriyyə, kapital yığıcı – marksist məktəb, bazar tələbinin kifayət qədər olmaması – Keynts nəzəriyyəsi, əməkhaqqının səviyyəsinin yüksək olması – azad sahibkarlıq məktəbi [1, s.78].

Dünyada ən geniş yayılmış işsizlik növlərindən biri friksion işsizlikdir. Friksion işsizlik həm müəyyən dərəcədə qaçılmaz, həm də müəyyən dərəcədə arzuolunandır, çünki işçilərin çoxu, demək olar ki, hamısı az maaş verilən çox maaş verilən yerə, az məhsuldar işdən yüksək məhsuldarlıqlı işə keçməyə çalışır. "Bu yerdəyişməyə təbii ki, son qoymaq mümkün olmadığına görə friksion işsizliyi də tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Friksion işsizlik hiss olunmadan struktur işsizliyə də keçə bilər. Struktur işsizlərin friksionlardan fərqi ondadır ki, friksionların əmək vərdisləri, təcrübələri var, onlar əməklərini sata bilirlər. Struktur işsizlik əvvəlkindən fərqli daha uzunmüddətli, həllolunmaz hala gətirib çıxarda bilər" [2, s.87].

İşsizlik mürəkkəb və dinamik proses olmaqla yanaşı, onun tam təsviri bir sıra nisbi və mütləq göstəricilərlə xarakterizə olunur. İşsizliyin hərəkət dinamikası əmək bazarının, eləcə də ümumilikdə iqtisadiyyatın vəziyyətinin, istehsalın inkişafı və məşğulluq problemlərinin, əmək bazarının tənzimlənməsi tədbirlərinin əsaslı formada səciyyələndirilməsi üçün çox vacib amildir. Bazar münasibətləri şəraitində işsizlik əmsalı işsizlərin sayının əməkqabiliyyətli yaşda olan əməkqabiliyyətli əhalinin sayına nisbəti kimi müəyyən edilməsi üsulu özünü doğrultmadı. Ona görə ki, bu əmsalın hesablanması zamanı tələb və təklifin dəyişməsinin təsiri nəticəsində iş qüvvəsinin hərəkətinin bazar xarakteri nəzərə alınmır. Bu da bəzən onunla bağlı olur ki, əmək qabiliyyətli əhalinin heç də hamısı ödənişli işlərə müraciət etmirlər.

"Bu da o deməkdir ki, əməkqabiliyyətli əhalinin müəyyən bir hissəsi obyektiv və subyektiv səbəblərə görə fəal əmək bazarına çıxmır və beləliklə, ödənişli iş yerlərinə olan tələb artmır. Bunlara evdar qadınlar, gənclərin bir qrupu, qeyri-əmək gəlir mənbələrinə malik vətəndaşlar və bir sıra əhali kateqoriyaları daxildir. Bir sözlə, əmək qabiliyyətli əhalidən “məşğul əhali” və “işsizlər” vakant iş yerlərinə sorğu göndərilir. Bununla da, əmək bazarının dinamikasının təhlili adını çəkdiyim bu iki göstəriciyə əsaslanır. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, işsizlik əmsalı – iş yerlərində iddiaçıların ümumi sayında işsizlərin sayının xüsusi çəkisidir. İş qüvvəsinin ehtiyatı göstəricisindən fərqli olaraq, işsizlik əmsalı ödənişli işlərə olan tələbatın ödənilməsi səviyyəsini və ya iş qüvvəsinə təklifin tələbdən artıqlığı səviyyəsini əks etdirir." [3, s.90]

Öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial problemlərlə üzləşən ölkəmiz üçün ən ağır zərbələr kimi Ermənistanın hərbi təcavüzü, ümumittifaq əmək bölgüsü prinsipi əsasında sovet hakimiyyəti dövründə illər boyu yaradılmış respublika iqtisadi potensialının xeyli hissəsinin istifadəsiz qalması, ifrat dağıdıcı büdcə, pul-kredit və xarici-iqtisadi siyasətin aparılması, inflyasiyanın təsirinin nəticələrinin sona qədər düşünülməməsi, ölkəni xarici sərmayədarlar üçün açıq bazara çevirən qeyri-stabil iqtisadi siyasət və s. düşünülməmiş hərəkətlər əsl maneələrə çevrilmişdir.

Azərbaycanın inkişafının ilkin mərhələsində ən vacib sosial problem əhalinin böyük əksəriyyətinin maddi vəziyyətinin çox aşağı olması, maddi vəziyyəti eyni olan orta təbəqənin demək olar ki, mövcud olmaması artıq ciddi əngəllərə səbəb olurdu. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 80-85% təşkil edir ki, bu da vətəndaş cəmiyyətinin təməl daşını müəyyən edir. Bu da əsasən onunla izah edilir ki, normal inkişaf səviyyəsi olan ölkələrdə siyasi iqlimi gəlirləri orta səviyyədə olan insanlar müəyyən edir. "Bu cəhətdən yoxsulluğun tərifini bu cür izahla vermək olar: "Yoxsulluq əhalinin və ailələrin pul, əmlak və başqa sərvətlərlə təminatının nisbətən daha aşağı səviyyəsində duran, müvafiq olaraq, öz maddi və mənəvi tələbatlarını aşağı səviyyədə ödəyən hissəsinin iqtisadi vəziyyətidir. Yoxsul əhalinin miqdarı və həyat səviyyəsi ictimai istehsalın inkişaf mərhələsindən asılıdır və bir sıra ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi şərtlərlə müəyyən edilir. İctimai istehsalın daha yüksək səviyyəsi yoxsulluq astanasının da yuxarı olmasının potensial imkanlarını təmin edir"[4, s.23].

Söhbət yaranmış obyektiv şəraitdə yoxsulluq və işsizliyin ləğvindən gedirsə, burada mütləq sosial-iqtisadi və qurum islahatlarını kompleks formada həllindən gedir. Bunun üçün də dövlətin qarşısında ən mühüm vəzifə kimi, iqtisadiyyatın bütün real bölməsinin və infrastrukturun yenidən formalaşdırılması olmalıdır. Bu məsələ yoxsulluğun aradan qaldırılmasında ən böyük amildir. "Azərbaycan Respublikasının 1994-2004-cü illərdə Neft Strategiyasına uyğun olaraq, müasir texnika, texnologiyalar, idarə formalarının tətbiq olunması ilə neft-qaz yataqlarının yenidən işlənilməsinə birbaşa investisiya kimi 3,1 milyard dollar sərf olunmuşdur. Dünyanın bir çox şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr nəticəsində neft-qaz hasilatı, onların ixracı və valyuta daxil olmaları küllü miqdarda artacaq, əhalinin həyat səviyyəsi yüksələcək və iqtisadi təhlükəsizlik təmin olunacaqdır" [5, s.86].

Kənd təsərrüfatına servis xidməti göstərən şaxələnməmiş qeyri-hökumət müəssisələri, fəaliyyətini lizinq üzərində quran təsərrüfatlar, torpaq bazarlarının, kredit ittifaqlarının yaradılması üçün şəraitin yaradılmasını zəruri edir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf proqramı çərçivəsində bu prosesə hökumət dəstəyi son dərəcə lazımlı bir amildir. İqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin dərinə inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni meyarlar əsasında qurulması, vergi-büdcə, pul-kredit, investisiya və xarici iqtisadi əlaqələrin müasir sistem əsasında yenidən işlənilməsi bu yolda atılan ən vacib amillərdir.

Ölkədə hesablanmış və təsdiq olunmuş yaşayış minimumu əhalinin həyat şəraitini şərtləndirdiyindən onun hesablanması mexanizmlərinin yenidən işlənməsinə ehtiyac vardır. Yaşayış minimumu hesablanarkən Minimum İstehlak Səbəti və ona daxil olan ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qruplarının tələbatları, əhalinin milli adət-ənənələri, coğrafi şərait, həmçinin iqtisadiyyatda baş verən inflyasiya nəzərə alınmalıdır.

Yoxsulluğun və işsizliyin gəlir imkanları ilə xarakterizə edərkən ilk olaraq insanların onu əldə etməsi üçün hansı vasitələrdən yararlanmasını öyrənmək vacibdir. Bu zaman əhalinin səhiyyə, təhsil və digər zəruri xidmətlərindən istifadə imkanları araşdırılmalıdır. Fikrimizə, dövlət yoxsulluğun uzaq perspektivdə azaldılması üçün əhalinin təhsil və səhiyyə imkanlarını genişləndirməlidir. Məlumat üçün bildirək ki, Dünya Bankının 1990-cı il Dünya inkişafı haqqında hesabatında yoxsulluqla mübarizədə fiziki kapitaldan əlavə təhsil və səhiyyəyə diqqətin artırılmasının zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki,

təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yuxarı həddə olması gəlirlərin də yüksək olmasına zəmin yaradır.

Bir çoxları təhsilin dərəcəsinin artmasını məşğulluğun təmin olunması imkanlarının genişlənməsinə, pul gəlirlərinin çoxalmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və yoxsulluğun azalmasına xidmət etdiyini bildirir və təhsilin yoxsulluq riskinin azaldılmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Təbii ki, bununla razılaşmayanlar da var.

Təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinin yoxsulluğun azaldılmasında rolunu nəzərə alaraq, Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrə 1963-cü ildən başlayaraq bu sahədə maliyyə dəstəyi göstərir. Onu da qeyd edək ki, hazırda dünyada 115 milyondan da çox uşaq məktəbə getmir ki, onların da üçdə ikisi qızlardır. Məktəbdə təhsil alanların üçdə biri bu və ya digər səbəbdən tam təhsilə nail olmadan məktəbdən ayrılırlar. "Dünya Bankının da əsas məqsədi ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq və qloballaşma şəraitində rəqabətə davam gətirmək üçün orta və ali təhsil zamanı qazanılmış təcrübəni inkişaf etdirməkdir. Yalnız 2004-cü il 30 iyun tarixinə qədər olan dövrdə Dünya Bankı tərəfindən orta və aşağı gəlirli 89 ölkədə, ümumi məbləği 8,5 mlrd ABŞ dolları dəyərində 142 layihə maliyyələşdirilmişdir" [6, s.73].

Təhsilə ayrılan investisiyalar davamlı iqtisadi artıma təminat verməklə yanaşı, bərabərsizliyi aradan qaldırmaqla yoxsulluğun azaldılmasına şərait yarada bilər. Təsadüfi deyildir ki, hələ 1930-1965-ci illərdə ABŞ-da yoxsulluqla mübarizə çərçivəsində əsas diqqət təhsil və peşə hazırlığına yönəldilmişdir. Belə ki, yoxsul ailələrdən olan uşaqlara məktəbəqədər müəssisələrə və kolleclərə daxil olmaq üçün hazırlıq proqramları hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 2012-ci ildən iqtisadi inkişaf tempi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Hətta 2010-2012-ci ilin statistik məlumatlarına görə bu iki il ərzində ÜDM-in artım tempində iqtisadi və sosial dəyişikliklər qeyri-neft sektorunun hesabına mümkün olmuşdur. Xüsusilə də qeyri-neft sektorunda iqtisadi islahatların davamlılıq halına gətirilməsi, idxaldan asılılıq tələbatının azaldılması, daha çox yerli xammalla işləyən və qabiliyyəti yüksək olan məhsullar istehsal edən sənaye sahələrinin yaradılmasına, azad biznes mühitinin əlverişli inkişafına dəstək verilməsi, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi, hətta ölkə sahibkarlarının maarifləndirilməsi istiqamətində müəyyən işlərin görülməsi diqqətəlayiq məsələlərdəndir" [8, s.94].

Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası aşağıdakı sənədlərə uyğun olaraq hazırlanmışdır: "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 2 iyul tarixli 358-2Q nömrəli qanunu, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 oktyabr 2002-ci il tarixli 809 nömrəli Fərmanı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 24 may tarixli 75 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları". Xüsusilə də bu Konsepsiya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020 - gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı dövlət proqramı", eləcə də Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş digər normativ hüquqi sənədlər və təsdiq edilmiş sahə inkişaf proqramları.

Bu baxımdan konsepsiyanın əsas məqsədləri sırasına sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün mümkün variantlardan istifadə etmək, qeyri-neft sektoruunu dirçəltmək, ətraf mühitin qorunması, məşğulluq problemlərinin köklü həlli, nəticə etibarilə əhalinin davamlı və layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq kimi prinsiplər aiddir. Müəyyən hədəflər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasının 2014-2017-ci illərdə sosial

iqtisadi inkişaf siyasəti aşağıdakı başlıca vəzifələr üzrə istiqamətlənmişdir: iqtisadiyyatın diversifikasiyasının tezləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətini yüksəldərək milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, regionların davamlı və stabil inkişafının təmin edilməsi, sosial siyasətin inkişafını daha tarazlı formada inkişaf etdirilməsi, əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək [8, s.32].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində, yeni və səmərəli, perspektivli iş yerlərinin açılmasında, kommunal xidmət və infrastruktur sahələrinin yeni səviyyədə qurulmasında, yoxsulluq və işsizlik faizinin aşağı düşməsində və ümumilikdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm və həlledici rol oynaya bilmişdir. Ən azından bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, cənab Prezidentin mütəmadi və vaxtaşırı regionlara səfərləri bu proqramın icrasını sürətləndirməklə yanaşı, həm də yeni iş yerlərinin açılması və xalqın ümumi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə böyük təkan və stimül vermişdir. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müasir texnologiyalardan istifadə etməklə rəqabətə dözümlü, ixracqabiliyyətli məhsul istehsalına, xarici investorların diqqətinin buraya cəlb olunmasına, xüsusilə də yeni və ixtisaslı iş yerlərinin açılmasına, milli sahibkarlığın inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə təkan verəcəkdir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan Respublikasında işsizliyin sosial mahiyyəti məqalədə açıqlanır, işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər ardıcıl şəkildə təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər işsizliyin növləri haqqında geniş məlumat əldə edəcəkdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları haqqında ətraflı məlumat əldə edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səlimxanlı D. Diplomatiyadan siyasi olimpə qədər yol. Bu yol İlham Əliyevin yoludur. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2016, 158 s.
2. Abdullayev E. Dövlət Quruculuğu. Bakı: Ozan, 2002, 232 s.
3. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı : Avropa, 2013, 422 s.
4. Sosial müavinətlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 7 fevral tarixli Sərəncamı
5. Həsənov Ə.M. Geosiyasət. Dərslük. Bakı: Aypara-3, 2010, 604 s.
6. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. Mikro- və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azər nəşr, 2010, 508 s.
7. Mirzəzadə A. Azərbaycan, zaman, inkişaf. Bakı: Azərbaycan, 2008, 608 s.
8. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: Səda, 2012, 44 s.
9. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyası. 39 s. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.12.2012 tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
10. Abbasov Ç. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s.

РЕЗЮМЕ
СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ БЕЗРАБОТИЦЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
И ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ

Рзагулиева С.Д., Адыгезалова Г.Р.

Ключевые слова: бюджет, обмен, обменный курс, программа, инфляция, экономика, работа

Меры социальной политики включают в себя перераспределение и социальное страхование, минимизацию уровня жизни населения, создание социальной инфраструктуры, улучшение условий жизни и предоставление социальных услуг.

SUMMARY
THE SOCIAL ESSENCE OF UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
AND WAYS OF ITS SOLUTION

Rzaguliyeva S.D., Adigozelova G.R.

Key words: budget, exchange, exchange rate, program, inflation, economy, work

Social policy is a set of measures to minimize the differences between income, reorganization, social security and social insurance, ensuring a minimum living standard, social infrastructure, improving living conditions and providing social services.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	04.06.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 577.472(28)

VƏLVƏLƏÇAYIN HİDROBİOKİMYƏVİ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

¹MƏMMƏDOV VAQİF ƏLİAĞA oğlu

²ƏLİYEV SALEH İLTİZAM oğlu

³ƏBDÜRRƏHMANOVA ZEMFİRA YUSİF qızı,

⁴QASIMOVA ARZU EDİSON qızı

1- AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu, c.e.d.

2-Bakı Dövlət Universiteti, dosent

AMEA Zoologiya İnstitutu, 3- elmi işçi, 4-kiçik elmi işçi

vmamed@rambler.ru; alisaleh@rambler.ru

Açar sözlər: mikrozoobentos, zooplankton, bentos, biokütlə, fauna.

Giriş. Mənbəyini Baş Qafqaz suayırıcı silsiləsinin şimal-şərq yamacında, Babadağ yaxınlığında 2920 m yüksəklikdən başlayan Vəlvələçay 98 km məsafə qət edəndən sonra sularını Çay Qaraqaşlı kəndinin şərqində Xəzər dənizinə çatdırır və deltanın dəniz hissəsində sualtı bar əmələ gətirir. 628 km² olan sutoplayıcı hövzə sahəsinin çox hissəsi Quba rayonu, az hissəsi Xaçmaz rayonu ərazisindədir. Hövzə ərazisinin >70%-i 1000 m-dən yüksəkdə yerləşir. Hövzənin orta yüksəkliyi 1495 m, orta eni 6.4 km, çay şəbəkəsinin orta sıxlığı 0.84 km/km²-dir, meşələr hövzə sahəsinin 12-13 %-ni əhatə edir. Vəlvələçay Qonaqkəndin aşağı hissəsin-də sağdan Cimiçay (uzunluğu 29 km) və soldan Dərəkçayın (uzunluğu 10 km) qovuş-ması nəticəsində formalaşır. Yuxarı axında çayın dərinliyi 0.1-0.3 m, axın sürəti 1.5-2.0 m/san olub, çay yatağı çaqıl və daha böyük ölçülü zəif cilalanmış daşlardan ibarət-dir. Aşağı axın zonasında çayın dərinliyi 0.1-0.3 m, axın sürəti 0.3-0.5 m/san (qıt sulu dövrdə daha az) olub, məcrası kiçik ölçülü çınqıl və qumlardan ibarətdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Vəlvələçayın mənsəbə yaxın hissəsində görünüşü.

Vəlvələçayın su təchizatı ilə yanaşı, həm də balıqçılıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində əhəmiyyəti vardır. Keçici və yarımkeçici balıqlar kürüləmək üçün dənizdən çaya daxil olurlar. Eyni zamanda çayda onurğasız heyvanların genofondu qorunub saxlanılır. Bu baxımdan çayın hidroloji, hidrokimyəvi və hidrofaunasının öyrənilməsinin mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Hidrobiontlar suyun təbii biofiltratorları olub, suyun bioloji yolla təmizlənməsində fəal iştirak edirlər və onların bəzi növləri bioindikator orqanizmlərdir, yəni suyun üzvi maddələrlə çirklənmə dərəcəsini göstərir. Həmin orqanizmlər balıq, balıq körpələrinin və su-bataqlıq quşlarının yem bazasının əsasını təşkil edərək, ekosistemdə qida zəncirinin bir həlqəsini yaradır. Orqanizmlərin bir sıra növləri parazitlərin 1-ci və ya 2-ci aralıq sahibi olurlar.

Material və metodika. Vəlvələçaydan biomüxtəlifliyə dair materiallar 2015-ci ildə fəsillər üzrə toplanmışdır. Toplanmış materiallar mikrozoobentos (sərbəst yaşayan kirpikli infuzorlar), zooplankton, makrozoobentosa aid olmuşdur. Materiallar çayın müxtəlif hissələri və biotoplarından toplanmışdır. Materialların toplanması və işlənməsi hidrobiologiyada qəbul olunmuş ümumi metodlar əsasında [1, s.226-288], [2, s.176-190], [3, s.110-120] yerinə yetirilmişdir.

Çay sularının kimyəvi tərkibi, dib çöküntülərinin mikroelement (Ti, Mn, Fe, Cu, Zn, Cd, Sr, Ba, Pb, V, Cr, Co) və mineraloji (kvars, çöl şpatı, kalsit, kaolinit, illit, montmorillonit, gips, halit, dolomit, hematit) tərkibinə aid nümunələr 2016-cı ilin yay mövsümündə götürülmüşdür. Dib çöküntülərindəki mikroelementlərin miqdarı onların klark ədədləri ilə müqayisə olunmuşdur. Hidrokimyəvi qiymətləndirmə [4, s.310-314] təsnifatına, rejimi haqqında parametrlər isə hidrometeoroloji monitoring məlumatlarına əsaslanır.

Məlumatların müzakirəsi. Vəlvələçay müxtəlif mənbələrdən qidalanır, Təngialtı məntəqəsində axımın 35%-ni qar, 27 %-ni yağış və 38 %-ni yeraltı sular təşkil edir. İllik axımın 11.7%-i qışda (XII-II), 38.8 %-i yazda (III-V), 31.2 %-i yayda (VI-VIII) və 18.3 %-i payızda (IX-XI) keçir [5, s.73-76]. Orta çoxillik su sərfi $4.81 \text{ m}^3/\text{san}$, maksimum $256 \text{ m}^3/\text{san}$ (05.05.1963-cü ildə), asılı gətirmələr sərfi $25 \text{ kq}/\text{san}$, orta illik bulanıqlıq $5100 \text{ q}/\text{m}^3$ -dir.

Çay suyunun orta aylıq temperaturları qışda $0.7-1.7 \text{ }^\circ\text{C}$, yazda $3.1-11.7 \text{ }^\circ\text{C}$, yayda $15.7-18.2 \text{ }^\circ\text{C}$ və payızda $14.5-5.2 \text{ }^\circ\text{C}$ arasında dəyişir. Maksimal temperatur $29.8 \text{ }^\circ\text{C}$ (29.07.1957-ci ildə) olub. Qış aylarında iki aya yaxın müddətdə sahil buzları müşahidə olunur.

Çayın suyu kimyəvi tərkibinə görə hidrokarbonatlı sular sinfinə aid olub, mineralaşma dərəcəsi təxminən $300-600 \text{ mq}/\text{dm}^3$ arasında dəyişir. Vəlvələçay və onun qollarından 2016-cı ilin iyul-avqust aylarında götürdüyümüz su nümunələrinin mineralaşma dərəcəsi orta çoxillik göstəricilərdən qismən fərqlənərək aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cimiçay-Qonaqkənd– $457 \text{ mq}/\text{dm}^3$, Dərəkçay-Dərək– $492 \text{ mq}/\text{dm}^3$, Talışçay-Talış – $1179 \text{ mq}/\text{dm}^3$, Yerfiçay-Yerfi– $546 \text{ mq}/\text{dm}^3$, Babaçay-Nohurdüzü– $55 \text{ mq}/\text{dm}^3$, Vəlvələçay-Təngialtı– $462 \text{ mq}/\text{dm}^3$, Vəlvələçay-Mənsəb– $1413 \text{ mq}/\text{dm}^3$.

Göründüyü kimi, çay sularının mineralaşma dərəcəsi ümumən mənbədən mənsəbə doğru artır və bu artımın miqdarı ilin fəsillərindən asılı olaraq fərqlənir. Babaçayın sol sahil qolu olan Talışçayda suyun mineralaşmasının $1179 \text{ mq}/\text{dm}^3$, temperaturunun isə $24.8 \text{ }^\circ\text{C}$ olması bu çayın mənbə zonasında yerləşən isti sulu mineral bulaqlarla qidalanmasını bildirir.

Dib çöküntülərində süxurəmələgətirici komponentlərdən əsas yeri SiO_2 (40-50%) və CaO (10-23%) təşkil edir ki, bu da hövzəni təşkil edən süxurların litoloji tərkibi ilə sıx əlaqəlidir. Mineraloji tərkibdə də müvafiq olaraq kvars və kalsit çoxluq təşkil edir. Dib çöküntü nümunələrinin əksərində mikroelementlərdən nikel, kadmium, xrom və kobaltın miqdarı onların çökmə süxurlardakı klark ədədindən yüksəkdir. Ağır metalların (Cu, Pb, V, Fe və s.) miqrasiya qabiliyyəti zəif olduğundan onların miqdarı çayın mənbəyindən mənsəbinə doğru azalır və bəzən bu qanunauyğunluq lokal antropogen təsirlə pozula bilər.

Vəlvələçayın mənbə zonasından mənsəbə doğru sudakı mikroelementlərin miqdarının dəyişməsinə nəzərdən keçirək:

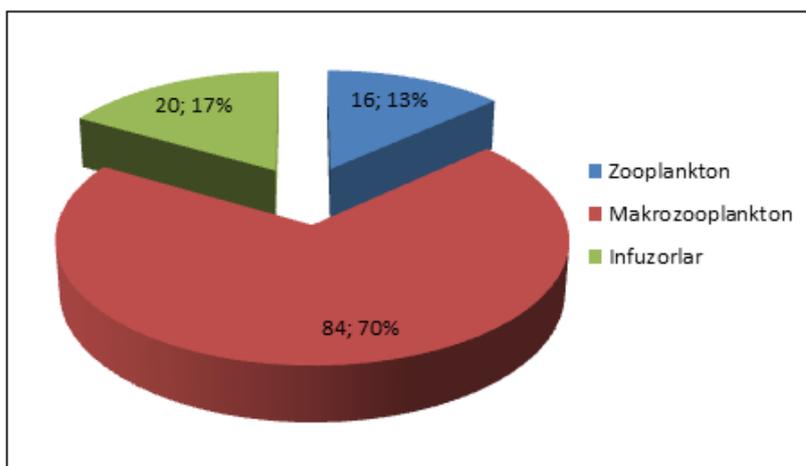
Artır: molibden (3.9 dəfə), uran və dəmir (3.2 dəfə), qurğuşun (2.8 dəfə), mis (2.7 dəfə), nikel (1.3 dəfə), vanadium (1.1 dəfə);

Azalır: manqan (3.8 dəfə), arsen (1.8 dəfə), barium (1.7 dəfə).

Vəlvələçayın Nohurdüzü məntəqəsindən yuxarıda olan hissəsində yura sisteminin orta və qisməndə üst mərtəbələrini təşkil edən boz, boz-qara rəngli gilli-şistli süxurlarında təbii radioaktivlik ətraf ərazilərdən 1.5-2.5 dəfə artıq olsada yol verilən həddi keçmir.

Çay sularının codluğu zəif və ya mülayimdir, həll olmuş oksigenin miqdarı hidrobiontlar üçün kifayət dərəcədə olub əksərən $\geq 80-90\%$ -dir [6, s.20-24].

Çaydan biomüxtəlifliyə dair 15 sistematik qrupa daxil olan 120 növ onurğasız heyvan qeydə alınmışdır. Aşkar olunan orqanizmlərin 20 növü sərbəst yaşayan kirpikli infuzorlara, 16 növü zooplanktona, 84 növü isə makrobentik orqanizmlərə aiddir (şəkil 2).

Şəkil 2. Vəlvələçayın onurğasızlar faunasının biomüxtəlifliyinin qruplar üzrə faizlə nisbəti.

Məlumatların təhlili göstərir ki, orqanizmlərin fəsilələr üzrə inkişafı müxtəlif olmuşdur. Beləki, qış fəslində 36, yazda 92, yayda 116, payızda isə 76 növ qeydə alınmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Vəlvələçayın biomüxtəlifliyi (2015-ci il)

Qruplar	Fəsilələr üzrə fərdlərin sayı			
	Qış	Yaz	Yay	Payız
Mikrozoobentos(İnfuzorlar)	10	18	20	16
Zooplankton	6	14	16	12
Makrozoobentos	20	60	80	48
Cəmi	36	92	116	76

Şəkil 2-dən göründüyü kimiorqanizmlərin maksimal inkişafı yaz və yay fəsilələrində müşahidə olunur. Bu fəsilələrdə növlərin sayı 92-116 arasında dəyişmişdir.

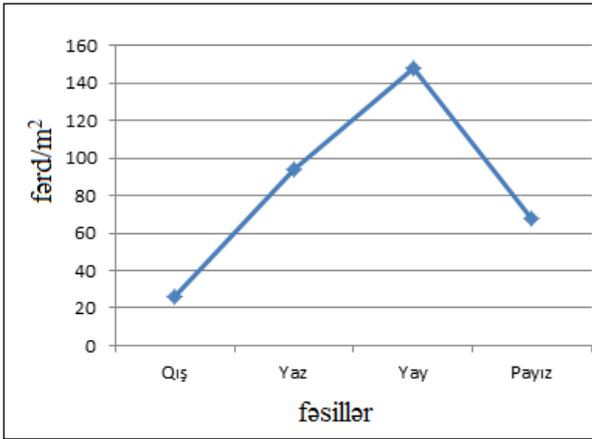
Qış fəslində növlərin sayı az olmuşdur ki, bu da suyun temperaturu ilə əlaqəlidir. Aşkar olunan növlərin çoxu çayın aşağı axınında qeydə alınmışdır. Bu dövrdə rastgəlmə intensivliyinə görə *Trichocerca elongata*, *Synchaeta pectinata*, *Asplanchna priodonta*, *Dero dorsalis*, *Nais communis*, *Costatella acuta*, *Helius sp.*, *Tabanus sp.* və s. növlər fərqlənirlər. Çayın yuxarı hissəsində *Tabanus sp.*, *Helius sp.* növlərinə daha çox rast gəlinir.

Yaz və yay fəsilələrində orqanizmlərin gur inkişafı müşahidə edilir. Bu dövrlərdə zooplankton orqanizmlərin sayı 14-16, infuzorların sayı 18-20, makrobentik orqanizmlərin sayı isə 60-80 növ arasında dəyişmişdir. Növlərin intensiv inkişafı çayın orta və aşağı hissələrində müşahidə olunur.

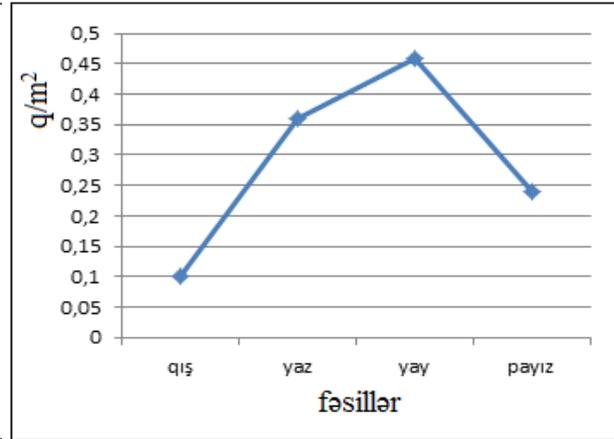
Tədqiq olunan qruplar zooplankton orqanizmlərdən şaxəbiğciqlı xərçənglər və kürəkayaqlı xərçəngləri, makrobektik orqanizmlər isə az qıllı- qurdları, zəliləri, molyuskaları, yanüzən xərçəngləri, su gənələrini, iynəcə sürfələrini, gündəcələri, sərtqanadlıları, yarım sərtqanadlıları, bulaqçıları, xironomid sürfələrini əhatə etmişdir. İlin isti mövsümündə növlərin rastgəlmə intensivliyinə görə *Brachionus quadridentatus*, *B. leydii*, *B. calycifloraus*, *Keratella cochlearis*, *Euplotes patella*, *Aspidisca costata*, *Vorticella nebulifera*, *Daphnia magna*, *D. longispina*, *Simocephalus patulus*, *Alona rectirostris*, *Macrocyclops fuscus*, *Eucyclops secrullatus*, *Dero dorsalis*, *Nais communis*, *Lymnaea auricularia*, *Costatella acuta*, *Gammarus lacustris*, *Palingenia longicauda*, *P. fuliginosa*, *Eonumus tenellus*, *Oecetis furva*, *Lestes virens*, *Coenagrion hastulatum*, *Peltodutes caesus*, *Noterus crassiconis*, *Corixa punctata*, *C. affinis*, *Helius sp*, *Tabanus sp*, *Stempelina bausei*, *Micropsectra praecox*, *Culex pipienus* və s. növlər fərqlənmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaz-yay fəsillərində makrozoobentosa dair aşkar olunan növlərin 65,4 %-i su həşəratlarına aiddir. Su həşəratlarından da 1-ci yeri xironomid sürfələri tutur (18 növ). Digər qruplar 3-5 növlə təmsil olunmuşlar. Bir sıra növlər isə, məsələn: *Nais communis*, *Lymnaea auricularia*, *Costatella acuta*, *Helius sp*, *Tabanus sp* və s. ilin bütün fəsillərində rast gəlinir.

Makrobentik orqanizmlərin sayı 26-148 fərd/m², biokütləsi isə 0,10-46 q/m² arasında dəyişmişdir (şəkil 3).

Şəkil 3. Vəlvələçayın makrozoobentosunun fəsillər üzrə say dinamikası.

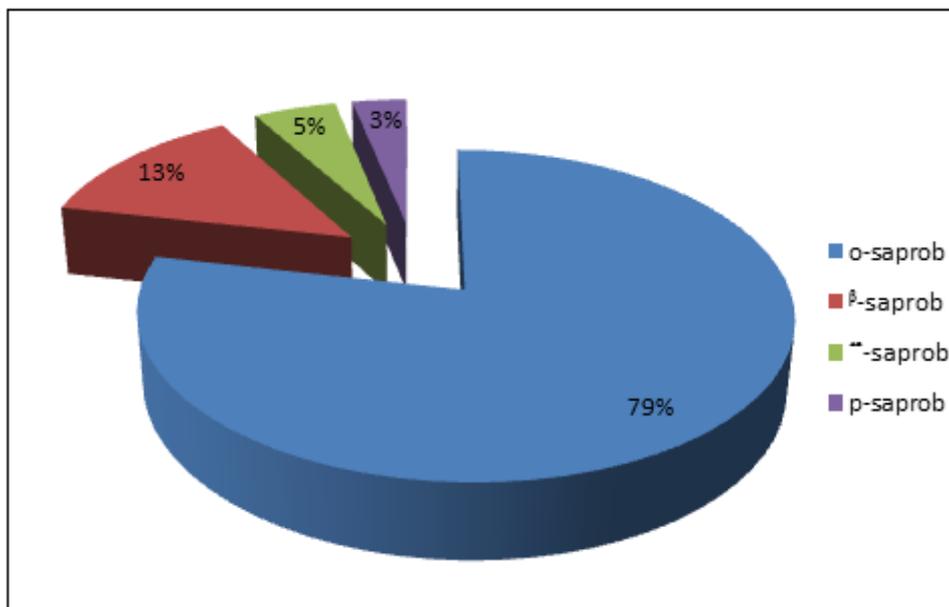

Şəkil 4. Vəlvələçayın makrozoobentos biokütləsinin fəsillər üzrə dəyişməsi.

Çayda hidrobiontların miqdarca inkişafı müxtəlif olmuşdur. Maksimal inkişaf sərbəst yaşayan kirpikli infuzorlara və makrobentik orqanizmlərdə müşahidə olunur (şəkil 4).

Çayda orqanizmlərin biosenozlar üzrə formalaşmasına abiotik amillərdən olan səviyyəsinin intensiv tərəddüdü, sel və daşqın hadisələri, suyun bulanıqlığının artması və s. təsir edir. Müəyyənləşdirilib ki, çayın yuxarı hissəsində litofil, aşağı hissəsində isə fitofil biosenozlar üstünlük təşkil edir.

Su hövzələrində aşkar olunan növlərin indikator rolu müəyyən olunmuşdur [6, s.40-42], [7, s.53-55], [8, s.90-93], [9, s.30-32]. Məlum olmuşdur ki, aşkar olunan növlərin hamısı indikator orqanizmlərdir. Orqanizmlərin saprob zonalar üzrə yayılması da araşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, aşkar olunan növlərin 94-ü (78,3%-i) oligosaprobulara, 16-sı (13,3%-i) β-mezosaprobulara, 5-i (6%-i) α-mezosaprobulara və 4-ü (3,3 %-i) polisaprobulara aiddir (şəkil 5). Tədqiqat obyektində biomüxtəlifliyin maksimal inkişafı makrobentik orqanizmlərdə, minimal inkişaf isə zooplanktona daxil olan qruplarda müşahidə olunur.

Şəkil 5. Vəlvələçayın saprobluq göstəriciləri (%-lə nisbəti).

Müəyyən olunmuşdur ki, çaylarda biomüxtəliflik fəsilərdən asılı olaraq dəyişir, biosenozların ekoloji şəraiti və su kütləsinin fiziki-kimyəvi parametrlərinin rolu da bu prosesdə böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Жадин В.И. Методика изучения донной фауны водоемов и экологии донных беспозвоночных. / В кн.: "Жизнь пресных вод СССР", 1956, т. 4, ч.2, с.226-288.
2. Киселев И.А. Методы исследования планктона. / В кн.: "Жизнь пресных вод СССР". 1956, т. 4, ч.2 с.183-203
3. Киселев И.А. Планктон морей и континентальных водоемов. М.-Л; Наука, 1969, 653 с
4. Алекин О.А. Основы гидрохимии. Л.: Гидрометеиздат, 1970, 444 с
5. Рустамов С.Г., Кашкай Р.М. Водные ресурсы Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1989, 180 с.
6. Мəmmədov V.A. Azərbaycan Respublikası çay hövzələrinin radiogeokimyəvi vəziyyətinin geokoloji qiymətləndirilməsi. EТН, АМЕА Geologiya və Geofizika İnstitutunun fondu, Bakı, 2016, 95 s.
7. Макрушин А.В. Биологический анализ качества вод с приложением списка организмов-индикаторов загрязнения. Л., 1974, 60с.
8. Sladechek V. System of water quality from the biological point of view. Ergev. 1973, Limnol.
9. Семерной В.П. Санитарная гидробиология. Ярославль: ЯГУ, 2002, 140с.
10. Танкевич В.П. Санитарная и техническая гидробиология. Керчь: КГМТУ, 2008, 80с.

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ГИДРОБИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ РЕКИ ВЕЛВЕЛЕЧАЙ

Мамедов В.А., Алиев С.И., Абдурахманова З.Ю., Гасымова А.Э.

Ключевые слова: микрозообентос, зоопланктон, бентос, биомасса, фауна.

В 2015 году был исследован биологический и гидрохимический режим реки Велвелечай. В результате исследований было установлено, что химические параметры воды соответствуют норме.

В то же время в статье представлена подробная информация о зоопланктоне, инфузориях и макрозообентозе, которая является одной из групп биоразнообразия. Было установлено, что развитие биоразнообразия меняется в течение сезонов. Максимальное развитие было весной и летом, а минимальные значения были зимой и осенью.

SUMMARY

EVALUATION OF THE HYDROBIOLOGICAL SITUATION VELVELECIA RIVER

Mammadov V.A., Aliyev S.I., Abdurakhmanova Z.Y., Gasymova A.E.

Key words: *microbenthos, zooplacton, benthos, biomassa, phauna*

In 2015, the biological and hydrochemical regime of the Velvelecai River was investigated. As a result of the research it was established that the chemical parameters of water correspond to the norm.

At the same time, the article provides detailed information on zooplankton, infusoria and macrozobenthose, which is one of the biodiversity groups. It was found that the development of biodiversity varies during the seasons. The maximum development was in spring and summer, and the minimum values were in winter and autumn.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.04.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 911.2

BÖYÜK QAFQAZ ÇAYLARINA YERALTI AXIMIN TÜKƏNMƏ ƏYRİLƏRİNİN TƏHLİLİ

ƏLİYEVƏ İRADƏ SABİR qızı

Bakı Dövlət Universiteti, dosent

aliyeva-1958@list.ru

Açar sözlər: yeraltı axım, yeraltı sular, minimal su sərfələri, tükənmə əyrisi, tükənmə əmsalı.

Çayların müxtəlif axım göstəricilərini qiymətləndirmək üçün təklif olunan bütün hesablama metodları baxılan axım xarakteristikasının əmələgəlmə mexanizminə əsaslanır. Dağ çaylarına yeraltı axımı kəmiyyətə qiymətləndirmək və azsulu dövr axımının proqnozunu vermək üçün tükənmə əyrilərindən geniş istifadə edilir. Bu zaman belə hesab olunur ki, dağ çaylarının yeraltı sularla qidalanma şəraiti hövzədə toplanmış yeraltı suların ehtiyatı və bu ehtiyatların tükənmə intensivliyi ilə sıx əlaqəlidir. Tükənmə əyriləri yağışsız dövrlərdə, yəni səth suları çayları qidalandırmadıqda yeraltı sularının ehtiyatlarının azalma intensivliyini göstərir. Buna görə də bu əyrilər, adətən, azsulu dövrlərdə müşahidə olunmuş su sərfələrinə görə qurulur [1, s.2]. Tükənmə əyrilərindən çaylara yeraltı axımı hesablamaq və onun proqnozunu verməklə yanaşı, minimal və azsulu dövr axımının əmələgəlmə şəraitinə görə ərazilərin hidroloji rayonlaşdırılmasında da istifadə oluna bilər [3].

Tükənmə əyrilərinin düsturları və onların təhlili. Tükənmə əyrilərini riyazi tənlikləri müxtəlifdir. Daha çox Bussneskin quraq dövrlərdə bulaqların debitinin azalması üçün təklif etdiyi eksponensial tənliyindən istifadə olunur:

$$Q_t = Q_0 e^{-\alpha t}. \quad (1)$$

Tez-tez Bussneskin hiperbolik tənliyi də tətbiq edilir:

$$Q_t = Q_0 / (1 + \beta t)^2. \quad (2)$$

Burada, Q_t və Q_0 - müvafiq olaraq su sərfəsinin son (hesabi) və başlanğıc zaman anında qiymətləri; α və β - tükənmə əmsalları; t – hesabi zaman intervalının davamiyyətidir (sutka, dekada, ay).

Qonşu zaman anlarında müşahidə edilən su sərfələri arasında əlaqə xətti olduqda və koordinat başlanğıcından keçdikdə birinci tənlikdən istifadə olunur. Lakin bu əlaqə xətti olmadıqda ikinci tənliyə üstünlük verilir. Bu tənliklərə daxil olan αt və βt parametrləri vahiddən kiçik olduqda, hər iki tənlik, demək olar ki, eyni nəticə verir.

Rusiyanın Şimal-Şərq regionunda da donmayan çayların qış azsulu dövrlərdə minimal su sərfələri eksponensial qanuna uyğun azalır. Müəyyən olunmuşdur ki, tükənmə əmsalı çayın istilik axımının kəmiyyətindən asılıdır, yəni istilik axımına çay sutoplayıcısına daxil olan istilik və rütubətin dolaylı göstəricisi kimi baxılır. İstilik su balansı indeksi (illik axım layı normasının havanın orta çoxillik temperaturunun 20° C artırılmış qiymətinin hasili) təklif edilmiş və göstərilmişdir ki, bu indeksi nəzərə alaraq baxılan ərazinin həm müşahidə məlumatları olan, həm də olmayan çaylarının sutkalıq su sərfələrini hesablamaq olar [4].

Bəzən, üstlü tənlikdən də istifadə edilir [5].

$$Q_t = Q_0 K^t. \quad (3)$$

Burada, K – tükənmə sabitidir. O, yerüstü və yeraltı axımın nisbətindən asılı olaraq 0,5-0,9 arasında dəyişir. Tükənmə əyrilərinin aşağıdakı riyazi ifadələri də var [6]:

$$Q_t = Q_0 e^{-\alpha t} + Q_{QS} \quad (4)$$

$$Q_t = (Q_0 - q) e^{-\alpha t} + q \quad (5)$$

Burada Q_{0S} və q yeraltı axımın sabit hissəsidir.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, azsulu dövr uzun müddət ərzində davam etdikdə axım daha güclü şəkildə tükənir və bu səbəbdən düstur 5-in tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Çayın qidalanmasında iştirak edən sulu horizontların sayı azaldıqca, başqa sözlə, hidrogeoloji şərait dəyişdikcə, tükənmə əyrisi də dəyişir. Tükənmə əyrisi azsulu dövrə yerinə yetirilən hidroloji planaalma və məcra su balansının köməyi ilə dəqiqləşdirilə bilər:

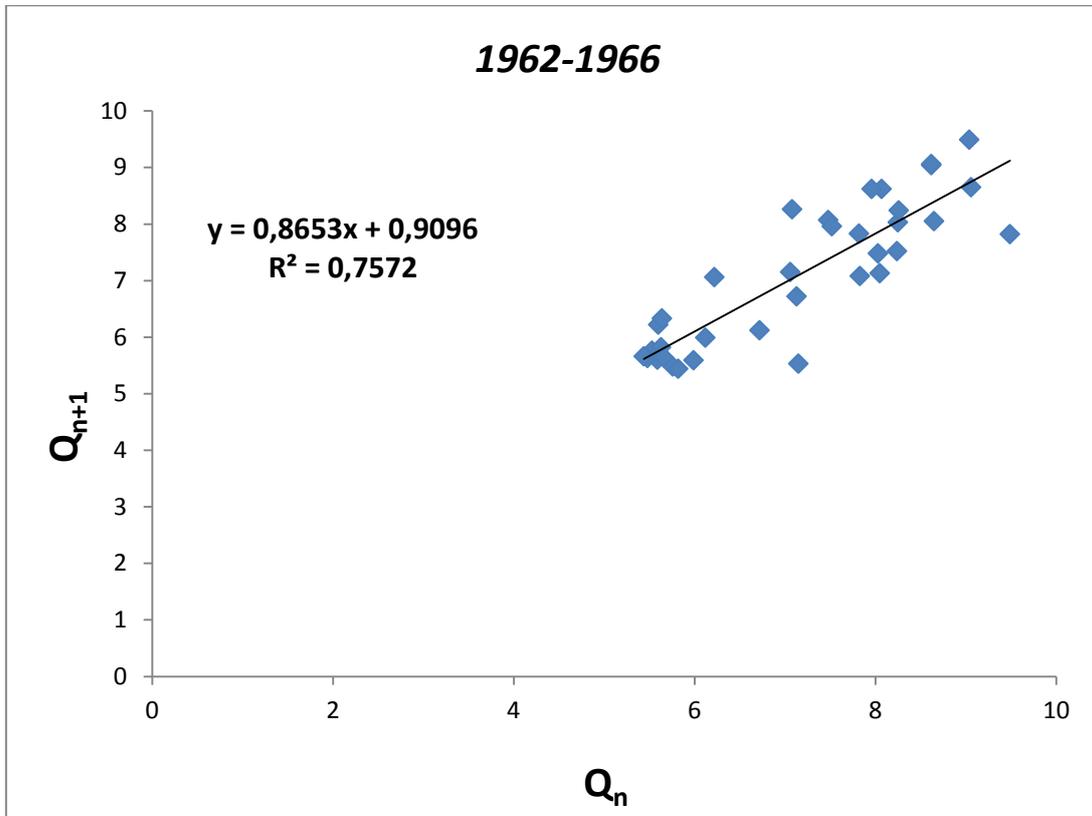
$$\Delta Q = Q_a - Q_y - \Sigma Q_{y.a} \quad (6)$$

Burada, Q_a –aşağı kəsikdə su sərfi; Q_y –yuxarı kəsikdə su sərfi; ΔQ – bu iki kəsik arasında axımın artımı; $\Sigma Q_{y.a}$ – kəsiklər arasında yan axımdır [7].

Belə hesab olunur ki, əksər çay hövzələrində yeraltı suların tükənmə əmsalları kifayət qədər sabitdir, çünki onlar hövzənin geoloji şəraiti ilə əlaqədardır və bu şərait demək olar ki, dəyişmir. Buna baxmayaraq, buxarlanma, donma və s. amillərin təsiri nəticəsində tükənmə əmsalı azsulu dövr ərzində dəyişə bilər [5]. Təcrübə göstərir ki, α və β tükənmə əmsalları, həmçinin K əmsalı eyni bir əyri üçün sabit qalmır və azsulu dövrlərin sonunda azalır. Bu, azsulu dövrlərin sonunda çayların daha dərinə yerləşən sulu horizontlardan qidalanması ilə izah olunur. Doğrudan da tədqiqatlar göstərmişdir ki, α , β , K əmsallarının qiymətləri yalnız tükənmə dövründə deyil, ildən-ilə də dəyişir və bu qiymətlər arasında fərq 105-240% təşkil edə bilər. Bunu nəzərə almaq üçün aşağıdakı düstur təklif olunmuşdur [8].

$$Q_t = Q_0 e^{-\alpha_1 t} + Q_{m_0} \frac{\alpha_1}{\alpha_1 - \alpha_2} e^{-\alpha_2 t} + Q_\pi \quad (7)$$

Burada, α_1 və α_2 - qış mövsümünün birinci və ikinci hissələrində tükənmə əmsalları; Q_{m_0} - qışın ikinci hissəsinin başlanğıcında çaya yeraltı axım sərfi; Q_π –ən dərinədəki sulu horizontlardan çaya daimi yeraltı axımdır (üçüncü hissədə, $\alpha_3 \approx 0$).

Şəkil 1. Göyçay (Göyçay məntəqəsi) üçün qonşu dekadaların su sərfələri arasında əlaqə qrafiki

Təcrübi məlumatlara görə, α_1 , α_2 -ilə müqayisədə orta hesabla 2-4 dəfə böyükdür. Eyni bir əyri üçün tükənmə əmsalları sabit qalmadığına görə təklif olunur ki, əyrinin müxtəlif hissələri üçün əmsalın 2-3 müxtəlif qiymətlərindən istifadə olunsun. Bu isə öz növbəsində hesablamaları mürəkkəbləşdirir.

Düstur 5-ə görə, azsulu dövrlərdə qonşu zaman anlarında müşahidə edilən eyni davamiyyətli (dekada, ay) su sərfələri arasında xətti əlaqə olmalıdır:

$$Q_{n+1} = aQ_n + (1 - a)q \quad (8)$$

Burada, Q_n və Q_{n+1} – əvvəlki və sonrakı zaman intervalları T (dekada, ay) üçün orta su sərfələri; a – bucaq əmsalıdır:

$$a = e^{-\alpha T} \quad (9)$$

$Q_{n+1}=f(Q_n)$ əlaqəsinə (şəkil 1) görə bucaq əmsalı tapıldıqdan sonra, tükənmə əmsalı (α) hesablana bilər:

$$\alpha = \frac{\ln a}{T} \quad (10)$$

Müşahidə məlumatları və alınmış nəticələrin təhlili. Böyük Qafqazda Qusarçaydan başqa qalan çayların təbii rejimində iki azsulu faza müşahidə olunur: qış və yay-payız. Hər iki azsulu dövrdə çaylar başlıca olaraq yeraltı sularla qidalanır. Lakin bütün çaylarda qış azsulu dövrdə orta su sərfi yay-payız azsulu dövrlə müqayisədə kiçikdir [9]. Bu, o deməkdir ki, qış azsulu dövrdə ərazi çayları daha dərində yerləşən yeraltı sularla qidalanır və qış dövründə tükənmə əmsalı çay hövzəsinin hidrogeoloji şəraitini daha yaxşı səciyyələndirir.

Cədvəl 1.

Çayların tükənmə əmsalları (α)

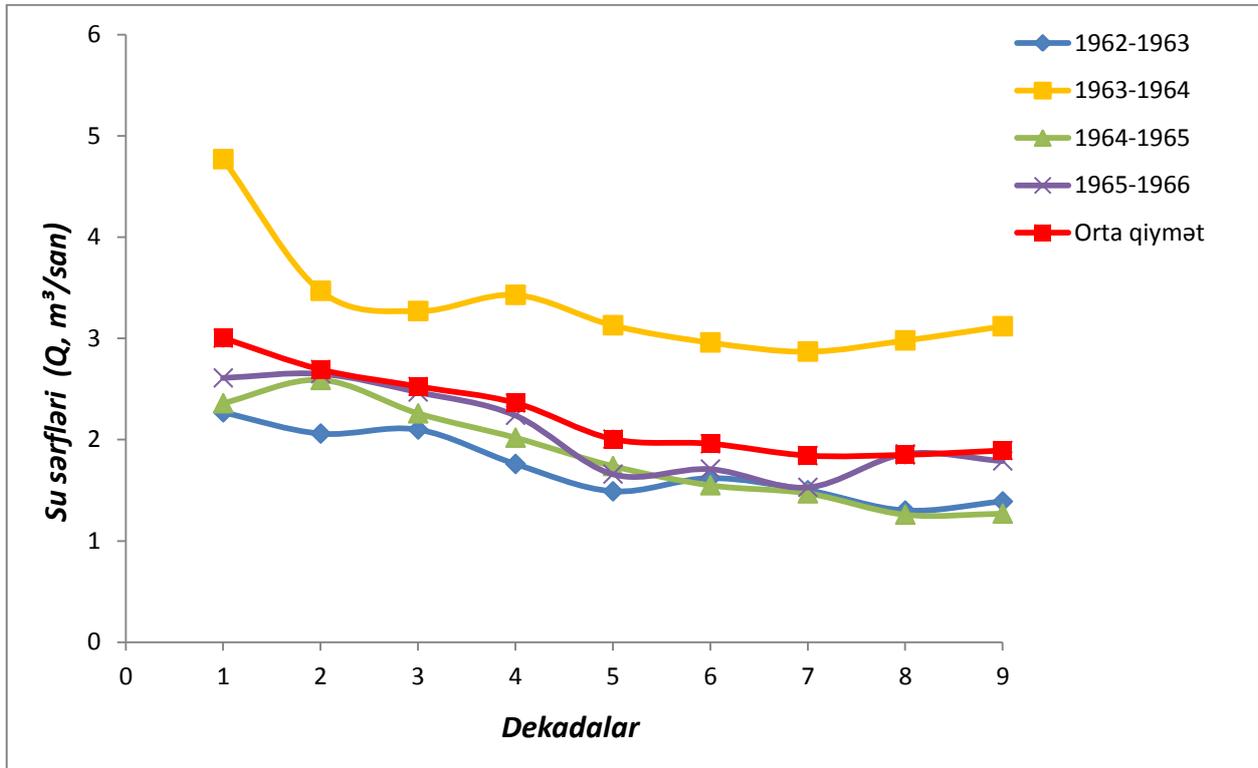
№	Çay	Məntəqə	α
1	Qusarçay	Quzun	0,0145
2	Quruçay	Susay	0,0089
3	Qudyalçay	Qırız	0,0280
4	Qudyalçay	Küpçal	0,0066
5	Qudyalçay	Xınalıq	0,0150
6	Qaraçay	Rük	0,0087
7	Çaqacukçay	Rustov	0,0135
8	Vəlvələçay	Təngialtı	0,0233
9	Xarmidorçay	Xaltan	0,0138
10	Damarcıq	Mənsəb yax.(Kiş)	0,0039
11	Balakənçay	Balakən	0,0153
12	Talaçay	Zaqatala	0,0193
13	Əyriçay	Baş Daşaqıl	0,0043
14	Əlicançay	Qayabaşı	0,0166
15	Dəmiraparançay	Qəbələ	0,0155
16	Bumçay	Bum	0,0098
17	Axoxçay	Xanagah	0,0125
18	Göyçay	Göyçay	0,0048
19	Girdimançay	Qaranohur	0,0079
20	Pirsaat	Poladlı	0,0359

Bunu nəzərə alaraq, hövzələri Böyük Qafqaz təbii vilayətinin müxtəlif fiziki-coğrafi rayonlarında yerləşən 18 çayın (20 müşahidə məntəqəsi) 5-illik (hidroloji il) (1962-1966) orta

dekadalıq su sərfələrinə görə qış azsulu dövr üçün tükənmə əyriləri (şəkil 2) qurulmuş və tükənmə əmsalları hesablanmışdır (cədvəl 1). Bu cədvəldən görüldüyü kimi, müxtəlif çaylar üçün tükənmə əmsalının qiymətləri təqribən 10 dəfə fərqlənir: 0.0039 (Damarcıq – mənsəb) və 0.0359 (Pirsaat – Poladlı).

Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ yaylasının qərb hissəsi çaylarının orta aylıq minimal su sərfələri haqqında məlumatlarına görə hesablanmış tükənmə əmsalının qiymətləri də çox böyük intervalda dəyişir: 0.002 (Azat çayı - Qarni məntəqəsi) və 0.045 (Arpa çayı – Cermux məntəqəsi).

Tükənmə əmsallarının ərazi üzrə paylanma qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün onların çay sutoplayıcılarının sahəsi və orta hündürlüyündən asılılıqları təhlil olunmuşdur. Lakin baxılan əlaqələr aşkar edilməmişdir. Bu, tükənmə əmsalının dəyişkənliyinin böyük və təhlildə istifadə edilən məlumatların qısa müddəti (5 il) əhatə etməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Şəkil 2. Dəmiraparançayın (Qəbələ məntəqəsi) tükənmə əyriləri

ƏDƏBİYYAT

1. Иманов Ф.А., Тарвердиева Н.Н., Османов Ф.Б. Анализ кривых истощения рек Азербайджана // R.X. Piriyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: 2014, s.20-25
2. George M. Hornberger, Jeffrey P. Raffensperger, Patricia L. Wiberg, Keith N. Eshleman. Elements of Physical Hydrology. The Johns Hopkins University Press, USA, 1998, 302 p.
3. Imanov F.A., Gurbanov Ch.Z., Gojamanov M.H. The patterns of distribution of depletion coefficient of river flow on the territory of Azerbaijan in periods of low flow // International scientific-technical Conference. Natural disasters and human safety. Abstracts of presentations. December 04-06, 2017. Baku, Azerbaijan. pp.264-265.
4. Ушаков М.В. Модель кривых истощения зимнего стока рек северо-востока России // Вестник САФУ. Сер.: Естеств. науки. №3, 2016, с.5-14

5. Виссмен У., Харбаф Т.И., Кнэпп Д.У. Введение в гидрологию. Л.: Гидрометеиздат, 1979, 470 с.
6. Руководство по гидрологическим прогнозам. Выпуск 1. Л.: Гидрометеиздат, 1989-357с.
7. Владимиров А.М., Малышева Н.Г. Оценка вероятности появления гидрологической засухи // Ученые записки РГГМУ. Гидрология, № 24, 2012, с.5-17.
8. Ситников В.К. Особенности подземного питания рек в бассейнах Зеи и Буреи в период зимней межени. // Труды ДВНИГМИ, 1965, вып. 20, с.86-92.
9. Иманов Ф.А., Минимальный сток рек Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2000, 299 с.

РЕЗЮМЕ
АНАЛИЗ КРИВЫХ ИСТОЩЕНИЯ ПОДЗЕМНОГО СТОКА РЕК
БОЛЬШОГО КАВКАЗА

Алиева И.С.

Ключевые слова: *подземный сток, подземные воды, минимальные расходы воды, кривая истощения, коэффициент истощения*

Статья посвящена анализу кривых истощения рек Большого Кавказа в периоды минимального зимнего стока. Используются данные по стоку 20-ти рек. Коэффициенты истощения рассчитаны по экспоненциальному уравнению Буссинеска. Рассмотрены пространственные закономерности изменения этого коэффициента.

SUMMARY
ANALYSIS OF DEPLETION CURVES OF UNDERGROUND FLOW
OF GREAT CAUCASUS RIVERS

Aliyeva I.S.

Key words: *underground flow, underground water, minimum discharges, depletion curve, depletion coefficient*

The article is devoted to the analysis of the curves of the depletion of rivers of the Greater Caucasus during winter periods. The data on the flow of 20 rivers was used. The coefficients of depletion are estimated from the Boussinesq exponential equation. The spatial regularities of this coefficient change are considered.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	02.07.2018
	Son variant	28.09.2018

İSTEHSAL İNFRASTRUKTURUNUN FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

¹MƏMMƏDOV İLQAR SƏMƏNDƏR oğlu

²ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-müəllim

tarana.7474@mail.ru

Açar sözlər: infrastruktur, sahibkarlıq, rəqabət, əmək məhsuldarlığı, əmək resursları

Giriş. Sənaye müəssisələrində az xərclə daha çox və yüksəkkeyfiyyətli məhsul hazırlanması təkcə texnoloji əməliyyatların səmərəli təşkil edilməsi və istehsalın əsas fondlarının təkmilləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmir. Yüksəkkeyfiyyətli məhsul buraxılışında, onun maya dəyərini aşağı salınmasında, deməli, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində maşın və avadanlıqların iş daim saz vəziyyətdə hazır olması, əsas sex və istehsal sahələrinin xammal və materiallarla, yanacaq və enerji ilə, alət və tərtibatlarla təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində istehsala texniki xidmətin təşkil olunmasından bilavasitə asılıdır.

Xidmət sahəsinin ayrı-ayrı sahələrinin ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [1]:

1. İctimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət sahəsinin təsiri:

a) təqvim vaxtından səmərəli istifadə və xəstəliklərin azaldılması (bu işdə səhiyyə, bədən tərbiyəsi, idman, ictimai iaşə, mənzil-məişət, kommunal, istirahətin düzgün təşkili mühüm rol oynayır);

b) əmək resurslarından səmərəli istifadə.

2. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi:

a) işçilərin təhsil və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi;

b) istehsalatda sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması (iş yerlərində ictimai iaşə, kommunal-məişət, tibb, satış, mədəni-maarif xidmətinin düzgün təşkili);

c) işdən kənar vaxtdan səmərəli istifadə (işdən kənar vaxtdan səmərəli istifadə, ev işlərinə vaxt sərfinin azaldılması, ticarət, ictimai iaşə, nəqliyyat, məişət, mənzil-kommunal xidmətlərinin yaxşı təşkil edilməsi);

ç) asudə vaxtdan səmərəli istifadə (bədən tərbiyəsi, idman, turizm, təhsil, mədəniyyət və incəsənətin yaxşı təşkili).

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində milli iqtisadiyyatın normal inkişafı, bilavasitə xidmətlər bazarı və onun infrastrukturunun formalaşması ilə sıx surətdə bağlıdır.

İstehsal infrastrukturunun əsas istehsal agentləri müəyyən subyektlərin formalaşmasında xərclərin azaldılmasında, səmərəliliyin yüksəldilməsində və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin artırılmasında başlıca yer tutur. Burada istehsal infrastrukturalarının əsas meyarları kimi aşağıdakıların qəbul olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

- əsas istehsal prosesinə birbaşa və dolayısı münasibət;

- müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar istehsal xərclərinin ölçülə bilən olması.

Ölkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti təkcə maddi istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil, həm də onların köməkçi istehsallara olan tələbatının ödənilməsindən asılıdır. Göründüyü kimi, istehsala xidmət sahələrinin inkişafı ölkədə maddi istehsal sahələrinin inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır [2].

İnfrastruktur sahələr ölkədə mövcud müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə və son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, istehsala xidmət

sahələrinin zəruri inkişaf səviyyəsinə malik olmayan ölkələrdə təkrar istehsal prosesinin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, müəssisələrin fəaliyyətinin ahəngdarlığı və birqərarlılığı pozulur və bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi çətinləşir. Ölkədə ümumi iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün istehsalın bütün infrastruktur sahələri, o cümlədən sosial və bazar infrastrukturunu ahəngdar inkişaf etdirilməlidir. İstehsala xidmət sahələrinin inkişafı ölkədə maddi istehsal sahələrinin inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Son illərdə ölkədə ÜDM-in əhəmiyyətli dərəcədə artması infrastruktur sahələrin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə ÜDM-in həcmi 2000-ci ilə nisbətən təqribən 4,5 dəfə artmışdır. 2010-cu ilə qədər ÜDM-in artımı əsasən istehsal sahələri hesabına təmin edilmişdir. Bu artım əsasən neft strategiyasının reallaşması hesabına baş vermişdir. Nəticədə, neft hasilatı sahəsinin ölkənin ÜDM-in formalaşmasında payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2010-cu ildən sonra ölkədə neft hasilatının nisbətən azalması baş vermişdir. Belə ki, ölkədə neft hasilatı 2000-ci ildə 14,0 mln. tondan 2010-cu ildə 50,8 mln. tona qədər artmış, 2014-cü ildə isə təqribən 42,0 mln. ton təşkil etmişdir. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması infrastruktur sahələrə investisiya qoyuluşlarının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2000-ci ilə nisbətən 25,4 dəfə, dövlət büdcəsinin əsaslı xərcləri isə təqribən 115 dəfə artmışdır. Bütün bunlar infrastruktur sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Cədvəl 1.

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin artım dinamikası (2004=100)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	107,5	108,5	112,8	119,7	123,9	121,4	128,4	136,9	143,6	139,9
Mədən çıxarma sənayesi	170,4	282,9	391,8	418,0	481,6	488,3	438,5	416,1	418,9	407,4
Emal sənayesi	116,3	126,8	139,7	149,6	130,8	139,7	149,2	156,2	159,4	166,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	105,3	116,0	108,0	113,4	99,4	105,5	117,2	130,8	135,0	143,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	88,4	87,3	72,8	73,1	72,3	71,8	80,4	81,5	90,9	97,3
Tikinti	102,5	112,4	131,3	178,6	164,0	200,7	240,8	284,2	344,7	376,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	112,8	133,1	153,5	177,3	193,0	212,9	234,6	257,2	282,6	310,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	110,4	146,9	166,9	189,3	206,7	215,8	214,1	224,8	239,0	250,3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	126,1	161,8	219,5	296,2	346,8	405,8	497,5	591,0	685,6	810,3
İnformasiya və rabitə	136,0	168,6	222,6	285,4	323,0	423,5	473,5	548,8	607,5	699,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	101,6	110,7	114,5	119,7	125,3	127,8	129,6	131,4	147,4	163,4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	102,5	116,9	122,5	137,2	145,4	148,3	166,8	181,7	203,3	210,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	101,1	106,7	110,5	117,7	123,6	126,0	134,2	139,6	149,2	151,8
İnzibati və yardımçı xidmələrin göstərilməsi	101,3	105,3	108,9	115,5	122,4	128,3	138,3	148,1	161,9	169,2
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	102,0	107,9	112,2	117,1	122,3	122,8	128,3	137,8	149,5	154,3
Təhsil	101,5	106,5	110,4	115,7	121,3	124,9	129,7	134,2	135,7	143,8

Cədvəl 1 (ardı)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	101,9	106,6	110,2	118,4	124,8	125,4	133,3	141,0	142,4	149,3
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	101,1	105,0	108,2	116,0	126,2	130,0	144,1	157,8	163,3	172,5
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	101,3	111,4	115,9	123,9	130,9	133,2	136,1	139,1	165,7	166,6
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi:	127,9	174,5	219,6	242,5	266,2	279,0	277,6	282,9	298,8	306,7

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2004-2010-cu illərdə milli iqtisadiyyatda əlavə dəyər göstəricisinə görə ən yüksək artım mədənçıxarma sənayesində baş vermişdir. Belə ki, qeyd edilən dövrdə bu sahədə artım ölkə üzrə orta göstəricidən təqribən 1,7 dəfə çox olmuşdur. Nəqliyyat və anbar sahəsində yaradılan əlavə dəyərin həcmi qeyd edilən dövrdə əsasən neft hasilatı sahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, 2006-cı ildən Azərbaycanda hasil edilmiş karbohidrogenlərin dünya bazarına nəql edilməsi üçün layihə gücü ildə 50,0 milyon ton olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəməri, eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz boru kəməri istismara verilmiş və beləliklə, Azərbaycan neft və qaz ixracatçıları sırasına daxil olmuşdur. Dövlətin apardığı çevik və ardıcıl siyasət Azərbaycanı Xəzər regionunda əsas multimodal nəqliyyat qovşağına çevirmiş və beynəlxalq neft və qaz tranzit ixrac marşrutlarının məhz ölkənin ərazisindən keçməsi üçün zəmin yaratmışdır. Bütün bu amillər nəqliyyatda yaradılan əlavə dəyərin həcmində artımına səbəb olmuşdur. 2010-2014-cü illər ərzində mədənçıxarma sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmində azaldığı bir şəraitdə yaradılan cəmi əlavə dəyərin həcmində artım davam etmişdir. İnfrastruktur sahələrin inkişafına irihəcmli dövlət investisiya qoyuluşlarının bu sahələrdə yaradılan dəyərin də həcmində artmasına səbəb olmuşdur.

İstehsal infrastrukturuna aid mühüm sahələrdən biri də rabitədir. Respublikada rabitənin inkişafı ötən əsrin sonuna təsadüf edir. Bu infrastruktur sahəsi son illərdə də ardıcılıqla inkişaf edir. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, daxili investisiyaların həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Nəticədə, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən yeni birgə müəssisələr yaradılmışdır.

Azərbaycanın informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı əhəmiyyətli rabitə sahələrinin daha intensiv şəkildə istismarı, habelə yeni xidmət növlərinin yaranması ilə səciyyələndirilir. 2014-cü ildə rabitə sahəsində əlavə dəyərin həcmi 2000-ci ilin səviyyəsini təqribən 9 dəfə ötərək, 1067,6 milyon manat təşkil etmişdir. 2004- 2013-cü illər ərzində 1000-ə yaxın poçt binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Hər 100 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı 1,6 dəfə, mobil telefon abunəçilərinin sayı 9,6 dəfə artmış, hər 100 nəfərdən 70-i internet istifadəçisi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində uzunluğu 1161 km olan Trans-Asiya–Avropa (TAE) fiber-optik kabel magistralı çəkilmişdir. Bu şəbəkədəxili resurslar hesabına daha da genişləndirilmiş, ölkənin digər bölgələri magistral xəttə qoşulmuş və şimal sərhəddinə qədər optik xəttin tikintisi təmin edilmişdir. Beynəlxalq internet kanallarının ümumi əhatəsi 2013-cü ildə 210 Gb/s-a çatdırılmış, mövcud əhəmiyyətli şəbəkəyə alternativ yaradılan və respublikanın bütün ərazisini əhatə edən “AzDataCom” şəbəkəsinə əksər rayonların qoşulması təmin edilmişdir. Görülmüş tədbirlər nəticəsində ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası təmin olunmuşdur. Ümumi istifadədə olan telefon aparatlarının sayının artım dinamikasına görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında ön sıralardan birini tutur [3].

Son illərdə ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması hesabına cəmiyyətin

gəlirlərinin artması və iqtisadi fəallığının yüksəlməsi infrastruktur sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla belə, bu sahələrin inkişafına maliyyə və tələb amillərinin təsiri ilə yanaşı, onların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, onların restrukturizasiyası, onların fəaliyyətinin bazar prinsipləri əsasında qurulması və s. amillər təsir göstərir.

Nəticə. Ölkədə ümumi daxili məhsulun həcminin artırılması və dayanıqlı iqtisadi inkişafın əldə olunması məqsədi ilə istehsal infrastrukturunun bütün sahələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu baxımdan mühüm istehsal infrastrukturalarının, xüsusilə də yanacaq-enerji, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal infrastrukturalarının inkişafının təmin olunması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəbiyev R. M. Azərbaycanca bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 2000, 236 s.
2. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı: Azər nəşr, 2007, 276 s.
3. Abbasov T.A. Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri. Bakı: Elm, 2002, 218 s.

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Мамедов И.С., Ахмедова Т.М.

Ключевые слова: *инфраструктура, предпринимательство, конкуренция, производительность труда, производственные ресурсы*

В статье указаны актуальные, неотъемлемые социальные отношения научной деятельности и инфраструктуры общества. С развитием инфраструктуры общества, развивается также спрос на более нормальное, высокое снабжение. В основном это очень заметно в высокоразвитых странах, где инфраструктура характеризуется более широкими, качественными показателями.

SUMMARY

ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF PRODUCTION INFRASTRUCTURE ACTIVITY

Mammadov I.S., Ahmadova T.M.

Key words: *infrastructure, ownership, rivalry, labor productivity, labor resources*

In the article infrastructure has been shown as an inseparable, necessary part of the progressive activity of all social relationships in society. As the infrastructure develops, the evolution and demand are highly ensured. Especially, in highly developed countries this situation is more prominent and infrastructure has a much wider and more qualitative range of features.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.04.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 339.9

AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQI İLƏ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

ŞİRVANİ KÖNÜL VAQİF qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent
shafigamammadova@mail.ru

Açar sözlər: inteqrasiya, ixtisaslaşma, beynəlxalq əmək bölgüsü, tədiyyə balansı, milli maraq

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya siyasətində strateji istiqamət kimi Avropa İttifaqına qoşulması cəhdi tamamilə təbii dir.

Azərbaycanı Avropa İttifaqına (Aİ) yaxınlaşdırən və onun bu birliyə inteqrasiyasının ən vacib şərtlərindən biri ticarət-iqtisadi əlaqələrin gündən-günə daha da genişlənməsi və dərinləşməsidirsə, digər tərəfdən Aİ-nin müasir dünya iqtisadiyyatında və dünya siyasətində tutduğu mövqe və rolu ilə izah edilməlidir.

Aİ-yə daxil olmaq Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının, xüsusilə, iqtisadi inteqrasiya siyasətinin strateji istiqaməti kimi müəyyən olunur və bu sahədə əsas ağırlıq mərkəzi bu birliyə daxil olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin, beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından maksimum istifadə etməklə, ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi, birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq proqramların və layihələrin birgə yerinə yetirilməsi və s. kimi vəzifələrin üzərinə düşür.

Bu səbəbdən Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf perspektivlərinin araşdırılması əsas məsələlərdən biridir.

Məlumdur ki, 1993-cü ildə Kopenhagendə Avropa İttifaqı tərəfindən Aİ-yə daxil olan ölkələr üçün 3 qrup (kateqoriya), yəni siyasi, iqtisadi və institusional həqiqi normalar müəyyən olunmuş və onlar Masstrix müqaviləsi ilə təsdiq olunmuş strategiyanın keçid iqtisadiyyatı ölkələrə aid edilmişdir.

Nəzərdə tutulmuş meyarların sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün xüsusi Dövlət proqramının işlənilməsi vacibdir. Bu proqram birliyin üzvlərinin və namizəd ölkələrin təcrübəsini hərtərəfli öyrənmək əsasında, Azərbaycanın milli mənafehlərinə müvafiq olaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmaqla işlənilməlidir.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycanın müasir iqtisadi, siyasi, sosial durumunun və hüquqi bazasının Aİ-nin tələblərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxsahəli inkişafını təmin etmək üçün böyük üstünlüklər verə bilər. Məhz buna görə də Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin inkişafı istiqamətində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla, yəni regional və birləşmiş millətlər təşkilatının təşkilat və proqramları üzrə həyata keçirilir.

Azərbaycanın regional iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri onların müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaları, global geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir.

Avropa İttifaqı (Aİ) Azərbaycanda özəl sektorun inkişafında, sahibkarlıq üçün şəraitin yaradılmasında, bu sahəyə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində və s. məsələlərdə texniki yardım etməkdədir.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolunu seçmiş ölkəmizin ticarət dövriyyəsi xeyli artmışdır. Xarici ticarətin əmtəə strukturunun qeyri-neft və neft-qaz ticarət dövriyyəsinin artması ilə əlaqədar olmuşdur.

Qeyri-neft məhsulları ixracı üzrə Aİ-dən böyük güzəştlər əldə etmək hüququna malik olsaq da, bu güzəştlərdən istifadə səviyyəsi xeyli aşağı olmuşdur. Buna səbəb Azərbaycan mallarının Avropa bazarlarına çıxışı yolunda ən böyük maneə standartlaşdırma sahəsindəki vəziyyətlə əlaqədardır. Azərbaycanın ixrac etdiyi mallar arasında əsas yeri xammal və enerji daşıyıcıları tutur.

Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələrinin əsasında enerji sektorunda və neft sənayesində bir sıra layihələr imzalanmış və beləliklə, uğurlu əməkdaşlığın əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycanın Aİ-yə üzv olmağa real namizəd ölkələr arasında ən yüksək göstəriciləri ilə fərqlənən ölkələrdən də irəlidədir. Lakin, bu göstəricilərin miqyasına gəlincə Azərbaycan Aİ ilə müqayisə olunan səviyyədən hələ çox uzaqdır. Belə ki, Azərbaycanın ərazisi Aİ-nin ümumi sahəsinin 2,67%-ni, əhalisi 2,16%-ni təşkil etdiyi halda ən mühüm makroiqtisadi göstərici olan ÜDM həcminə görə onun cəmi 0,075%-ni təşkil edir.

Maastrix razılaşmasına görə uzunmüddətli kredit faizlərinin dərəcələri Aİ-nin ən aşağı faiz dərəcəsinə malik olan üç ölkənin səviyyəsindən 2%-dən çox uzaqlaşmamalıdır [1. səh.132]. Maksimal norma 4,2%-ə qədər müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda bu göstərici hazırda 10% -ə qədər təşkil edir.

Daha bir ciddi məsələ valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Qoyulmuş tələblərə müvafiq olaraq yeni Avropa valyutasına keçən ölkə iki ildən az olmayan müddət ərzində valyuta məzənnəsinin dəyişilmə sərhədlərinin avrovalyuta sisteminin mövcud mexanizmi əsasında müəyyən edilməlidir. Bu sərhəd 2.25% həcmində müəyyənləşdirilmişdir.

Bütün bu qeyd olunanları nəzərə alsaq, Azərbaycanın milli maraqları kontekstində Avropa İttifaqı məkanına inteqrasiyasının vəd etdiyi inkişaf perspektivlərini aşağıda göstərilənlər nəzərdə tutulmuşdur.

Aİ-nin daxili bazarında pay sahibi olmaqla bərabər ittifaqın layihə və proqramlarında daha yaxından iştirak etmək.

- Ticarət və iqtisadi əlaqələrin artırılması, sərmayə qoyuluşu və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin azaldılması;
- İttifaq tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafına dəstək ola biləcək maliyyə dəstəyinin miqdarının artırılması;
- Mədəniyyət, məhsul, ətraf mühit, elm və texnika sahələrində Aİ proqramlarının sayının artırılması;
- Aİ-yə üzvlüyün prosedur qaydalarının və təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi və nəzərə alınması. Birləşmiş üzv ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılması;
- Azərbaycanın Aİ-yə üzvlük prosesində zəruri olan müvafiq institutların və koordinasiya strukturunun yaradılması;
- Regionda geoiqtisadi maraqların və geosiyasi şəraitin qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması.

Avropa İttifaqının irəli sürdüyü tələblərə Azərbaycanın tam uyğun gəlməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

– Özəlləşdirmənin tam başa çatdırılması və iqtisadiyyatın bütün sahələrində, birinci növbədə yanacaq - enerji kompleksində əsaslı struktur dəyişikliklərinin intensivləşdirilməsi, eləcə də kənd təsərrüfatının islahatlaşdırılmasının daha da dərinləşdirilməsi;

– Bütçə kəsirinin azaldılması. Azərbaycan üçün dövlət büdcəsinin balanslaşdırılmasının təmin edilməsi üçün düzgün fiskal siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir;

– Tədiyyə balansının kəsirinin azaldılması. Hazırda və yaxın perspektivdə tədiyyə balansının tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə kapitalın hərəkəti balansı və cari transferlər üzrə balanslılığın təmin edilməsi üçün ciddi tədbirlər görülməlidir;

– İqtisadi inkişafın gələcək artımına şərait yaratmaq məqsədilə infrastrukturun əsaslı surətdə inkişaf etdirilməsinə nail olunması, xidmət sahələrinin və xidmətin keyfiyyətinin müasir tələblər və standartlar səviyyəsinə çatdırılması;

– Həyat səviyyəsi göstəricilərinin və həyat şəraitinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinin təmin edilməsi adambaşına düşən ÜDM-in və məcmu gəlirlərin ən azı on dəfəyə qədər artırılmasına nail olunması.

– Normativ-hüquqi bazanın və bazar tənzimlənmə mexanizmlərinin Aİ-nin tələblərinə və standartlarına tam uyğunluğunun təmin edilməsi.

Şübhəsiz, bütün bu vəzifələr ardıcıl olaraq mərhələlər üzrə, sistemli şəkildə kompleks həyata keçirilməli və bu məqsədlə xüsusi Dövlət Proqramının işlənilib hazırlanması zəruridir. Bu proqram Aİ-nin namizəd ölkələr qarşısında qoyduğu tələblərə müvafiq olaraq birliyin yeni üzvlərinin və namizəd ölkələrin təcrübəsini hərtərəfli öyrənmək əsasında, Azərbaycanın milli mənafeələrinə müvafiq olaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmaqla işlənilib hazırlanmalıdır. Və bütün bunlar strateji konsepsivada öz əksini tapmalıdır.

Fikrimizcə, Azərbaycanın Aİ-yə üzv olunmasını nəzərdə tutan strateji konsepsiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıda göstərilənləri nəzərdə tutmalıdır:

1. Azərbaycanın Avropa İttifaqına üzvlüyünün əsas prinsiplərinin, prioritetlərinin və mərhələlərin müəyyən edilməsi (assosiativ üzvlükdən, namizəd ölkə statusuna və tam üzvlüyə qədər);

2. Aİ-yə üzvlüyün prosedur qaydalarının və təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi və nəzərə alınması. Birliyin üzv ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılması;

3. Azərbaycanın Aİ-yə üzvlük prosesində zəruri olan müvafiq institutların və koordinasiya strukturlarının yaradılması;

4. Aİ-nin namizəd ölkələr qarşısında qoyduğu (Kopenhagen Sammitinin qərarına əsasən) siyasi, iqtisadi, hüquqi və institusional tələblərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan ardıcıl, kompleks tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və onların reallaşma mexanizmlərinin müəyyən edilməsi;

5. Regionda geoiqtisadi maraqların və geosiyasi şəraitin qiymətləndirilməsi (xüsusilə ABŞ-ın, Rusiya, Türkiyə və İranın) və nəzərə alınması;

6. Azərbaycanın Aİ-yə üzvlüyünün, onun milli maraqlarına və müstəqilliyinə təsiri ilə bu üzvlükdən əldə edəcəyi səmərəliliyinin və üstünlüklərin müqayisə olunaraq qiymətləndirilməsi və onların optimal əlaqəsini təmin edən tədbirlər sisteminin hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (dərs vəsaiti). Bakı: Nurlan, 2008, 213 s.
2. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (dərslük). Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 559 s.

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАСШИРЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

Ширвани К.В.

Ключевые слова: интеграция, специализация, международное разделение труда, платёжный баланс, национальный интерес.

Стремление Азербайджана сблизиться с Европейским Союзом (ЕС) и расширить торгово-экономические связи с ним объясняется той позицией, которую занимает ЕС в современном экономическом мире. К странам, стремящимся стать членами этого Союза, предъявляются очень серьёзные требования. Чтобы соответствовать данным требованиям, Азербайджану необходимо выполнить множество обязательств, о которых говорится в этой статье.

SUMMARY
DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF ECONOMIC RELATIONSHIPS BETWEEN
AZERBAIJAN AND EUROPEAN UNION

Şirvani K.V.

Key words: *integration, qualification, international division of labor, payments balance, national interest*

Attempts of Azerbaijan in order to get close with the European Union and to expand the trading and economic relationships are explained with significant reputation of the Union in the modern economic world. The countries that are wishing to be a member of the European Union are facing serious requirements by the Union. Azerbaijan has to fulfill many commitments in order to meet those requirements which are mentioned in this article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.05.2017
	Son variant	28.09.2018

UOT 336.77.01

KREDİT TƏŞKİLATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMİ¹ƏMİRASLANOVA DİLARƏ ƏMİRASLAN qızı²MƏMMƏDOVA ŞƏLALƏ RƏHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-baş metodist, 2-assistent

dilare.amiraslanova@mail.ru

Açar sözlər: kredit təşkilatları, bank əməliyyatları, mühasibat uçotu, təsərrüfat əməliyyatları, pul vəsaitləri

Kredit təşkilatları hüquqi şəxs kimi, ümumiyyətlə, çox sayda şöbəsi olan, minlərlə insanın işlədiyi, milyonlarla insanın əlaqədə olduğu müəssisələrdir. Bu səbəblə kredit təşkilatlarının təşkilat quruluşu və vahidlər arasındakı koordinasiyası çox əhəmiyyətlidir. Bu quruluş texniki təchizatla və fiziki infrastruktur ilə dəstəklənmək məcburiyyətindədir. Əlavə olaraq kredit təşkilatları (əsasən banklar) cəmiyyətin pul vəsaitləri ilə çalışdığı üçün onlara etibar çox əhəmiyyətlidir. Açıqlıq, şəffaflıq, dürüstlük prinsipləri və yoxlama, bank sektorunun imtinaedilməz ünsürləridir. Banklar haqqında Qanununda banklarla bağlı təşkilat quruluşunun əsas sütunları öz əksini tapmışdır.

Kredit təşkilatlarında həm şöbələr bir-birləri ilə həm də ümumi rəhbərlik ilə davamlı əlaqə halında olmaları, üfui və şaquli məlumat axınının çox sürətli bir şəkildə təmin edilməsi tələb olunur. Bank əməliyyatlarına aid məlumatların yazıldığı, təsnifləşdirildiyi və hesabata alındığı vahidlər mühasibat uçotu xidmətləridir. Bu səbəbdən istər şöbələr arasında və istərsə də ümumi rəhbərlik səviyyəsində əlaqə təmin etmənin ən əhəmiyyətli vasitəsi mühasibat uçotu sisteminin təşkilidir. Banklardakı əməliyyatlar, özünəxas bəzi xüsusiyyətlər daşdığından mühasibat tətbiqlərinə təsir etməkdədir. Məsələn: təşkilati olaraq tək bir vahid olmalarına baxmayaraq, hər bir şöbə öz mühasibat qeydlərini digərlərindən müstəqil olaraq uçota almaqdadır. Şöbələrdəki əməliyyatlar ümumi rəhbərlik tərəfindən konsolidə edilir. Digər bir cəhət, xarici pulla əməliyyatlar ölkəmizdə Azərbaycan manatı qarşılığı ilə mühasibatlıqda öz əksini tapmasıdır. Banklar isə xarici pullu əməliyyatları həm sabit, həm də cari məzənnə üzərindən uçota alır. Bir başqa xüsusiyyət isə banklarda varlıq və qaynaqlarda (ehtiyatlarda) dəyişmə yaratmayan əməliyyatların və bunların yaratdığı öhdəliklərin çox tez rast gəlinən bir vəziyyət olması səbəbiylə bank qeydlərində nəzm hesabları geniş olaraq istifadə edilməsidir [1].

Kredit təşkilatlarında tətbiq olunacaq mühasibat uçotu sistemi aşağıdakı başlıqlar altında ələ alınmaqdadır.

-Bankların hesab və qeydiyyatında şəffaflıq və tək uçotun təmin olunması.

-Qanunsuz və qeydiyyatsız uçotun qarşısının alınması.

-Fəaliyyətlərin həqiqi mahiyyətinə uyğun olaraq, sağlam və etibarlı bir şəkildə uçota alınması.

-Konsolidə və konsolidə olmayan əsasda maliyyə vəziyyətləri, maliyyə nəticələri ilə rəhbərliyin fəaliyyəti haqqında məlumatları ehtiva edən maliyyə hesabatlarının vaxtında və doğru bir şəkildə hazırlanması, raportlanması və nəşr etdirilməsi ilə bağlı əsas, üsul və qanunların təyin olunmasıdır.

Mühasibat uçotu sistemi vəsaitlərin və təsərrüfat əməliyyatlarının dinamikasının pul formasında, sənədlərə əsaslanan fasiləsiz və bir-birilə əlaqəli əks etdirilməsidir. Dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən qanuniləşdirilmiş statistik məlumat massivlərinin formalaşdırılması üçün vahid qayda və formalarda həyata keçirilir. Mühasibat uçotunun məlumatları əsasında mühasibat hesabatı-kredit təşkilatlarının hesabat dövrü (ay, rüb, il) üzrə vəsaitlərinin və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəsaitlərinin vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi tərtib olunur. Mühasibat uçotunun əsas məqsədi aşağıdakılardır [2]:

-kredit təşkilatının fəaliyyəti və onun əmlak vəziyyəti haqqında mühasibat hesabatının daxili investitorlar, kreditorlar və mühasibat hesabatının digər istehlakçıları üçün lazımı, ətraflı (geniş), doğru və dolğun informasiyanın formalaşdırılması;

-bütün bank əməliyyatlarının, tələb və öhdəliklərinin mövcudluğu və hərəkətinin, kredit təşkilatı tərəfindən maddi və maliyyə ehtiyatlarının istifadəsinin müfəssəl, tam və səhih mühasibat uçotunun aparılması, kredit təşkilatının maliyyə sabitliyinin təmin olunması, onun fəaliyyətinin mənfi nəticələrinin qarşısının alınması üçün təsərrüfatdaxili ehtiyatların üzə çıxarılması;

-idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün mühasibat uçotunun istifadə edilməsi.

Mühasibat uçotu sistemi dünya praktikasında qəbul olunmuş tam sənədləşdirmə; inventarlaşdırma; informasiyanın hesablarda cəmləşdirilməsi; ikihesablı qeydlər; balans və hesabatın tərtib edilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Mühasibat uçotu vacib və mürəkkəb bir sistemdir. Müəssisənin gələcəyi bəzi hallarda bu sistemin düzgün və effektiv qurulmasından aslıdır. Mühasibat şöbəsinin işi müəssisənin daxili idarəetmə hesabatlarının və maliyyə hesabatlarının hazırlanması, vergi uçotunun aparılmasıdır. Burada biliklər ilə yanaşı, işçi-mühasiblər arasında işlərin düzgün bölüşdürülməsi, qarşılıqlı yardımlaşma və komanda şəklində işləmə kimi amillər də mühüm rol oynayır. Ümumən kredit təşkilatları olaraq bank sistemində mühasibat uçotunun əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir.

- bankın fəaliyyəti, aktivləri, öhdəlikləri və kapitalın vəziyyəti haqqında maliyyə hesabatlarının daxili istifadəçilərinə: rəhbərliyə, təsisçilərə, bankın iştirakçılarna (payçılarna, səhmdarlarına), habelə xarici istifadəçilərə: investitorlara, kreditorlara, nəzarət və dövlət orqanlarına, maliyyə hesabatlarının digər istifadəçilərinə dolğun, tam, düzgün və təfsilatı ilə məlumatların təqdim olunması;

- aparılan bütün bank əməliyyatları haqqında, tələb və öhdəliklərin mövcudluğu və bank tərəfindən istifadə olunan maddi və maliyyə resursları haqqında ətraflı, tam və düzgün uçotun aparılması;

- bankın aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti, nağd pul və digər qiymətlilərin saxlanması, əmək resurslarının, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin səmərəli istifadəsi, habelə bank tərəfindən aparılan digər əməliyyatlar üzrə nəzarətin təmin olunması.

Banklarda mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasında, bank əməliyyatlarının aparılması üzrə qanunvericiliyin təmin olunmasında, uçot siyasətinin formalaşdırılmasında, maliyyə hesabatlarının düzgün, tam və vaxtında təqdim olunmasında ilk növbədə bank rəhbərliyi məsuliyyət daşıyır.

Banklarda mühasibat uçotu, bankın hüquqi şəxs kimi qeydiyyatına alındığı gündən onun yenidən təşkili və ya qanunvericiliyə uyğun olaraq digər şəkildə ləğv olunması tarixinə qədər fasiləsiz olaraq aparılmalıdır. Bank aktivlərin, öhdəliklərin, xüsusi kapitalın və onlar üzrə həyata keçirilən əməliyyatların uçotunu Hesablar Planına uyğun olaraq müvafiq balans və balansdankənar hesablarda ikili yazılış üsulu ilə həyata keçirir.

Banklarda mühasibat uçotu MHBS-yə əsasən müəyyən olunmuş prinsiplərə: hesablama metodu, fasiləsizlik, şəffaflıq (aydınlıq), əhəmiyyətlilik, etibarlılıq və müqayisəlilik prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir [3].

Banklarda analitik uçot kağız və ya elektron daşıyıcıları vasitəsilə köməkçi mühasibat jurnallarında və ya şəxsi hesablarda aparılır. Sintetik uçot üzrə məlumatlar baş kitab, kassa kitabı, dövriyyə cədvəlləri və balanslardan (gündəlik, aylıq və illik) ibarətdir. ABİS vasitəsilə alınan balans və balansdankənar hesablar üzrə gündəlik dövriyyə-qalıq cədvəlində hesablar üzrə giriş qalığı, hesabın debeti və krediti üzrə dövriyyə, çıxış qalığı məbləğləri əks olunur. ABİS-də gündəlik olaraq qalıq cədvəlləri çap olunur, bankın baş mühasibi və rəhbəri tərəfindən imzalanır. Gündəlik olaraq, baş mühasib analitik uçot məlumatlarını sintetik uçot məlumatları ilə üzləşdirir və üzləşdirmənin aparılması faktını qalıq cədvəlində və balansda öz imzası ilə təsdiqləyir. Baş mühasibin tapşırığına əsasən üzləşdirməni digər mühasibat işçisi həyata keçirdikdə, həmin şəxs aparılmış üzləşmə

haqqında sənədə imza edir. Üzləşmə zamanı hər hansı bir fərq müəyyən olunduqda onun səbəbləri araşdırılır və uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasına dair müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Əgər hər hansı səhv üzrə düzəliş mühasibat yazılışlarının aparılması tələb olunarsa, həmin yazılışlar Milli Bankın müvafiq normativ xarakterli aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir [4].

Mühasibat uçotunun təşkilinə ümumi tələblər və baş mühasibin hüquq və vəzifələri.

Bankın mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına, qanunvericiliyə riayət olunmasına bank rəhbərliyi məsuliyyət daşıyır. Bank rəhbərliyi mühasibat uçotunun düzgün aparılması üçün zəruri şərait yaratmalı, habelə uçot sənədlərinin və məlumatların rəsmiləşdirilməsi və təqdim edilməsi qaydası üzrə bankın uçot siyasətinin tələblərinin uçota aidiyyəti olan bütün bölmələr, xidmətlər və işçilər tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Banklarda mühasibat uçotunun aparılmasına bankın baş mühasibi başçılıq edir və o, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərir. Bankın baş mühasibi vəzifəsinə «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən olunmuş tələblərə cavab verən şəxs təyin edilir. Bankın baş mühasibi qüvvədə olan qanunvericilik aktlarını, Milli Bankın normativ xarakterli sənədlərini, bankın daxili qaydalarını öz işində rəhbər tutur və MHBS-yə uyğun olaraq müəyyən olunmuş mühasibat uçotunun ümumi metodoloji prinsiplərə əməl olunmasında məsuliyyət daşıyır. Baş mühasib bank rəhbərliyi ilə birlikdə mal və qiymətliyə, pulların mədaxil və məxarici üçün əsas olan sənədləri, habelə hesablaşma sənədlərini imzalayır. Göstərilən sənədlər baş mühasibin imzası olmadıqda etibarsız sayılır və icraya qəbul edilmir. Bank rəhbərliyi ayrı-ayrı uçot sahələri üzrə sənədləri imzalamaq hüququnu yazılı sərəncamla digər müvəkkil şəxslərə verə bilər. Təşkilatçılıq və nəzarət funksiyalarını icra edən bankın rəhbərləri müvəqqəti olaraq işdə olmadıqda baş mühasib onların vəzifələrini, habelə mühasibat əməliyyatlarının bilavasitə yerinə yetirilməsi üzrə vəzifələri həyata keçirə bilməz.

Bu gün mühasibat uçotu müəssisənin elə bir sahəsidir ki, bu sahədən müəssisə gəlir də əldə edə bilər, zərər də. İdarə heyətinin müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı effektiv qərarlar qəbul etməsi vaxtında və düzgün idarəetmə uçotunun məlumatları ilə təmin etməsindən asılıdır. İnvestorların, kreditorların, müştərilərin qərarları maliyyə hesabatlarında təqdim olunan müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılıdır.

Kredit təşkilatları mühasibat uçotunun təşkilini həyata keçirərkən uçot siyasətini, mühasib işinin təşkilati formasını, Azərbaycanda qüvvədə olan forma və metodlara əsaslanaraq, ümumi metodoloji prinsiplərə riayət etməklə mühasibat uçotunun forma və metodlarını, uçot məlumatının işlənməsi texnologiyasını, idarəetmə uçotunu, hesabat və nəzarət sistemini müstəqil surətdə müəyyən edə bilər.

Kredit təşkilatları öz filiallarını, nümayəndəliklərini, şöbələrini ayrıca balansla ayıra bilər. Kredit təşkilatlarının uçot siyasəti dedikdə onun seçdiyi mühasibat uçotunun aparılması üsullarının cəmi: ilkin müşahidə, dəyər əsasında ölçmə, təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının cari qruplaşdırılması və yekun ümumiləşdirilməsi başa düşülür. Mühasibat uçotunun aparılması üsullarına təsərrüfat həyatının faktlarının qruplaşdırılması və qiymətləndirilməsi, aktivlərin dəyərinin ödənilməsi, sənəd dövriyyəsinin təşkili üsulları, mühasibat uçotu hesablarının istifadə üsulları, uçot registrləri sistemi, informasiyanın işlənməsi və digər üsul və metodlar aid edilir [5].

Kredit təşkilatlarında, onun filiallarında uçot siyasətinin tərkibində mühasibat uçotu hesablarının Mərkəzi Bankının təsdiq etdiyi hesablar planına əsaslanan iş planı; filialları ilə hesablaşma qaydası, Mərkəzi Bankın qanunvericiliyinə və normativ aktlarına zidd olmayan ayrı-ayrı uçot əməliyyatlarının aparılması qaydası; inventarlaşdırmanın aparılması qaydası və əmlak növlərinin və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi metodları; sənəd dövriyyəsi qaydaları və uçot informasiyasının işlənməsi texnologiyası; bank daxilində aparılan əməliyyatlara nəzarət qaydası; analitik və sintetik uçot sənədlərinin çapa verilməsi qaydası və dövriliyi, mühasibat uçotunun aparılması üçün digər lazımı qərarlar təsdiq edilməlidir.

Uçot siyasətinin tamlıq, vaxtlı-vaxtında olma, ehtiyatlılıq, məzmunun qarşısında üstünlüyü, qeyri-ziddiyyətlik, səmərəlilik tələbləri vardır.

Bu tələblərə əsasən məlumatlardan əldə ediləcək səmərə onun alınmasına çəkilən məsrəflərdən artıq olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərova R. Pul, kredit və banklar. Bakı: Mütərcim, 2007, 391 s.
2. Hüseynov İ. Bank Uçotu. Bakı: UNEC, 2014, 227 s.
3. Bəşirov R.A. Bank işi, Bakı: UNEC, 2007, 117 s.
4. Dr. Yusuf Dinç (Ünite 1,2), prof.dr. Hüseyn Akay (Ünite 3,4), Eskişehir: Ocak, 2013.
5. Yıldırım M. Banka Mühasebesi. İstanbul, Bankalar Birliğı Yayınları, 2008.

РЕЗЮМЕ

СИСТЕМА БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Амирасланова Д.А., Мамедова Ш.Р.

Ключевые слова: *кредитные организации, банковские операции, бухгалтерский учет, хозяйственные операции, денежные средства*

В статье дается подробная информация о действиях, направленных на соответствие системы бухгалтерского учета требованиям международных стандартов финансовой отчетности в кредитных учреждениях, действующих в Азербайджанской Республике. Подробно описаны формы, принципы и требования системы бухгалтерского учета.

SUMMARY

ACCOUNTING SYSTEM IN CREDIT INSTITUTIONS

Amiraslanova D.A., Mammadova Sh.R.

Key words: *credit organizations, banking operations, accounting, business operations, cash*

This article provides detailed information on actions aimed at matching the accounting system with the requirements of international financial reporting standards in credit institutions operating in the Republic of Azerbaijan. The forms, principles and requirements of the accounting system are described in detail.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.05.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 334.012

MÜƏSSISƏNİN TƏSƏRRÜFATÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA İQTİSADI TƏHLİLİN ROLU

XƏLİLBƏYLİ ALİYƏ ELMAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş metodist

alia_xalilova1975@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi təhlil, idarəetmə, müəssisə, strateji təhlil, operativ təhlil, cari təhlil

Azad sahibkarlıq şəraitində fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin əsas strateji məqsədi insan tələbatlarını ödəyə bilən maddi nemətlər çoxluğunu istehsal etməklə mənfəətin hər vasitə ilə maksimumlaşdırılmasına nail olmaqdır. Miqyasından asılı olmayaraq, bu məqsədin reallaşdırılması üçün hər bir müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması, onun optimal vəziyyətə gətirilməsi tələb olunur. Hər bir müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyəti bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan çox müxtəlif iqtisadi prosesləri özündə birləşdirir. Məsələn, müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti nəinki onun istehsal fəaliyyətinin nəticələrini özündə əks etdirir, eləcə də onun investisiya imkanlarını müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, o, müəssisənin idarə edilməsinin və iqtisadi fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisi kimi də qiymətləndirilə bilər. Müəssisədə təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması isə bir sıra amillərdən asılıdır. Belə amillərdən biri müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin təhlilidir.

İqtisadi təhlil müəssisənin əsas fəaliyyət növlərindən biridir. İqtisadi təhlil nəticəsində müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş idarəetmə qərarları qəbul olunur. Qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının səmərəlilik səviyyəsi aparılmış iqtisadi təhlil nəticəsində əldə edilmiş məlumatların obyektivliyindən, onların reallıq səviyyəsindən asılıdır [1]. İqtisadi təhlil fəaliyyəti ilə ya müəssisənin tərkibində təşkil olunmuş xüsusi bir şöbə (bir qayda olaraq iri müəssisələrdə), ya da iqtisadiyyat (və ya mühasibat uçotu) şöbəsinin tərkibində bir və ya bir neçə iqtisadçı mütəxəssislər məşğul olurlar.

İqtisadi təhlil fəaliyyətinin mahiyyətinin, eləcə də müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasında iqtisadi təhlilin rolunun öyrənilməsində iqtisadi təhlil fəaliyyətinin təsnifatının, onun müxtəlif növlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlil mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatın pozitiv tərəfini ifadə edir və “necədir?” sualına cavab verir. İqtisadiyyatın digər tərəfi isə normativ iqtisadiyyatdır. Normativ iqtisadiyyat isə “nə etməli?” sualına cavab verir və pozitiv iqtisadiyyatın, yəni iqtisadi təhlilin davamıdır. Pozitiv iqtisadiyyat nəticədirsə, normativ iqtisadiyyat mövcud iqtisadi vəziyyətin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsidir.

Müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi təhlil fəaliyyəti çox müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlaşdırıla və ya müxtəlif növlərə ayrıla bilər. Belə əsas təsnifat əlamətlərindən zaman, ərazi (məkan), təhlil obyektləri, obyektlərin öyrənilmə üsullarını göstərmək olar.

Zaman əlamətinə görə müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin təhlili üç növə ayrılır:

- perspektiv (strateji) iqtisadi təhlil;
- cari iqtisadi təhlil;
- operativ iqtisadi təhlil.

Təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin perspektiv təhlili müəssisənin gələcək dövrdə iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə aparılır. Perspektiv iqtisadi təhlil uzunmüddətli dövrdə iqtisadi inkişafda baş verə biləcək dəyişikliklər barədə müəssisə rəhbərliyini zəruri məlumatlarla təmin edir. Bu məlumatlar, hər şeydən əvvəl, strateji məqsədlərin müəyyən edilməsinə imkan verir. Perspektiv iqtisadi təhlil yaxın üç və üç ildən artıq bir dövr üçün iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Perspektiv iqtisadi təhlili üç əsas qrupa ayırmaq olar:

- marketing mühitinin təhlili;
- müəssisədaxili iqtisadi vəziyyətin təhlili;
- müəssisənin xarici mühitinin təhlili.

Marketing mühitinin təhlilinə tələbin inkişaf istiqamətlərinin, istehlakçıların yeni növ məhsullara tələbatlarının yaranmasının, müəssisənin istehsal edəcəyi məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin öyrənilməsi və s. daxildir. Müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin təhlilinə isə onun istehsal-texniki bazasının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dəyişməsinin, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, onun sosial-iqtisadi göstəricilərinin dəyişməsinin öyrənilməsi və s. daxildir. Müəssisənin xarici mühitinin təhlilinə bazar konyunkturasının, sahənin iqtisadi vəziyyətinin, yeni texnika və texnologiyaların inkişaf istiqamətlərinin və digər iqtisadi məsələlərin öyrənilməsi daxildir.

Perspektiv iqtisadi təhlildən fərqli olaraq, cari və operativ iqtisadi təhlil növləri keçmiş dövrlərdə müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin təhlilini əhatə edir. Cari iqtisadi təhlil üçün təhlil dövrü kimi ay, rüb, 6 ay, 9 ay və 1 illik hesabat dövrləri, operativ iqtisadi təhlil üçün isə növbə, sutka və dekada əsas götürülür.

Cari təhlil üçün mühasibat və statistik hesabat məlumatları əsas təşkil edir. Cari təhlilin əsas vəzifəsi müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istehsal daxili ehtiyatların aşkar edilməsidir. Cari iqtisadi təhlilin nəticələri strateji təhlilin aparılmasında, strateji idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində istifadə olunur. Müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətini əks etdirən faktiki nəticələr plan göstəriciləri ilə, əvvəlki dövrün nəticələri ilə, sahənin digər müəssisələrinin iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə olunur.

Operativ iqtisadi təhlil zaman etibarilə istehsala ən yaxın olan təhlil növüdür. Operativ iqtisadi təhlil təsərrüfat əməliyyatları başa çatdıqdan sonra dərhal qısa zaman ərzində (növbə, sutka, dekada) yerinə yetirilən təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələrinin təhlil edilməsidir. Operativ təhlilin əsas vəzifəsi müəyyən olunmuş normativlərdən və istehsal tapşırıqlarından təsərrüfat fəaliyyəti prosesində kənarlaşmaların aşkar edilməsi, bu kənarlaşmaların daxili və xarici səbəblərinin tez bir zamanda müəyyən edilməsi, istehsal fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasının daxili ehtiyatlarının istifadə olunması təşkil edir.

Ərazi əlamətinə görə iqtisadi təhlil iki növə ayrılır:

- müəssisədaxili təhlil;
- müəssisələrarası iqtisadi təhlil.

Müəssisədaxili təhlil zamanı bilavasitə tədqiq olunan müəssisənin və onun struktur bölmələrinin iqtisadi fəaliyyəti təhlil olunur. Müəssisələrarası iqtisadi təhlil nəticəsində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri digər müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə olunur. Bu zaman müqayisə oluna biləcək müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri təhlil olunmalıdır [2].

Təhlil obyektləri əlamətindən asılı olaraq, iqtisadi təhlil aşağıdakı növlərə ayrılır:

- müəssisənin istehsal-təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin kompleks təhlili;
- müəssisənin əmək resurslarından istifadənin təhlili;
- müəssisədə istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin təhlili;
- müəssisənin istehsal proqramının və məhsul istehsalının təhlili;
- müəssisənin əsas fondlarından və istehsal güclərindən istifadənin təhlili;
- müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin təhlili;
- məhsulun maya dəyərinin təhlili;
- mənfəət və rentabellik göstəricilərinin təhlili;
- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- müəssisənin sosial inkişafının təhlili və s.

Təhlil obyektlərinə görə təhlil növlərinin hər birinin özünəməxsus təhlil xüsusiyyətləri, məsələn, iqtisadi təhlilin məqsəd və vəzifələri, təhlil göstəriciləri və təhlil istiqamətləri mövcuddur. Göstərilən təhlil növlərinin öyrənilməsi iqtisadi təhlil fəaliyyətinin bütövlüyünü təmin edir.

İqtisadi təhlilin təsnifatlaşdırılmasının əsas əlamətlərindən biri obyektin öyrənilməsi üsulları təşkil edir. İqtisadi təhlilin öyrənilməsi üsullarından asılı olaraq iqtisadi təhlil aşağıdakı növlərə ayrılır:

- statistik müşahidə;
- sintez və təhlil;

- induktiv və deduktiv təhlil;
- analitik müqayisə;
- balans təhlili;
- riyazi iqtisadi təhlil;
- funksional dəyər təhlili və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin iqtisadi təhlil fəaliyyəti arasıkəsilməz prosesdir. O vaxtında aparılmalıdır, sistemətik xarakterli və konkret olmalıdır. Təhlil növlərindən asılı olmayaraq, hər bir iqtisadi təhlil üç mərhələdə aparılır [3]. Birinci mərhələdə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin ilkin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. İkinci mərhələ bilavasitə iqtisadi təhlil mərhələsidir. Bu zaman müəssisənin malik olduğu texniki-iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsi və müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri müəyyən edilir. İqtisadi təhlilin üçüncü mərhələsində aparılmış müxtəlif analitik tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilir və tələb olunan idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazımi tövsiyələr formalaşdırılır.

Müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin yaşxılaşdırılmasında iqtisadi təhlilin rolu əsaslandırılmış və müxtəlif əlamətlərə görə iqtisadi təhlilin növləri müəyyənləşdirilmişdir məqalədə nəzərdən keçirilən məsələlər iqtisadi təhlil fənni üzrə mühazirə mətnlərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Любшин Н.П., Лешева В.Б., Сучков Е.А. Теория экономического анализа. Учебно-методический комплекс. Под ред. проф. Н.П.Любшина. М.: Экономист, 2014, 480 с.
2. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Под ред. А.И.Алексеева. М.: 2011. 672 с.
3. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002. 441 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В УЛУЧШЕНИИ УПРАВЛЕНИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

Халилбейли А.Е.

Ключевые слова: *экономический анализ, управление, предприятие, стратегический анализ, оперативный анализ, текущий анализ*

В статье рассматриваются роль экономического анализа в улучшении управления хозяйственной деятельностью предприятия и виды экономического анализа по различным признакам их классификации. Также указываются основные этапы проведения экономического анализа на предприятии.

SUMMARY

THE ROLE OF ECONOMIC ANALYSIS IN IMPROVING THE MANAGEMENT OF ECONOMIC ACTIVITIES OF THE ENTERPRISE

Khalilbeyli A.E.

Key words: *economic analysis, management, enterprise, strategic analysis, operational analysis, current analysis*

The article examines the role of economic analysis in improving the management of the economic activities of an enterprise and the types of economic analysis based on various characteristics of qualifications. Also, the main stages of economic analysis at the enterprise are indicated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.04.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 33.(479.24)

MAKROMALİYYƏ SABİTLİYİNİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU

MÖNSÜMOV RƏŞİD VƏLİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: maliyyə, dayanıqlı inkişaf, büdcə siyasəti, büdcə gəlirləri, büdcə xərcləri, vergi siyasəti, vergi dərəcələri, gömrük rüsumları

İqtisadi proseslərin qlobalaşdığı müasir dövrdə dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün ölkədə əsas şərtlərdən biri kimi makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi zəruridir. Dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişaf cəmiyyətin inkişafıdır. Belə ki, dövlət makromaliyyə sabitliyini təmin etməklə iqtisadi inkişafa təkan verərək, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Ona görə də büdcə-vergi sahəsində makromaliyyə sabitliyini öyrənmək və tədqiq etmək mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycan Respublikası dinamik inkişaf yolu gedir və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Son onillikdə milli iqtisadiyyatda dinamik inkişaf və şaxələnmə prosesləri davam etmiş, müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə ölkənin beynəlxalq reytingləri daha da yaxşılaşmışdır. Bunu beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsini bir çox sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə yüksək balla qiymətləndirməsindən daha aydın görmək olar. Milli iqtisadiyyat global gərginliyə və risklərə qarşı daha yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirmiş, iqtisadi artım davam etmişdir. Lakin dünya maliyyə böhranları makromaliyyə sabitliyinə, milli iqtisadi inkişafa müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərir. Gələcək illər ərzində də dünya üzrə inkişaf meyilləri də nəzərə alınmaqla uzunmüddətli dövrdə ölkədə makromaliyyə sabitliyinin qorunması, möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməsi vacibdir.

Makromaliyyə sabitliyi büdcə-vergi və pul-kredit siyasətlərinin dövrü olaraq səmərəli tətbiqindən asılıdır. Əgər iqtisadçılar iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini heç olmasa bir il əvvəl qabaqcadan dəqiq görə bilmək imkanına malik ola bilsəydilər, hətta vaxt amillərini nəzərə almaqla fiskal və monetar siyasətin vasitələrinin istifadəsi heç bir etirazla rast gəlməzdi. Lakin tənəzzül və böhran xəbərdarlıq etmir. Oudur ki, ən düzgün iqtisadi siyasət kimi yaranan iqtisadi problemlərin vaxtında həllidir.

Gələcək illərdə makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi üzrə vergi siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- vergi dərəcələrini təkmilləşdirmək, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması;
- vergi ilə orqanları vergi ödəyiciləri arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi, vergi inzibatçılığının, vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi;
- operativ vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və elektron auditin, elektron ticarətə nəzarətin həyata keçirilməsi ilə vergidən yayınmaların aradan qaldırılması;
- ümumi bəyannamə sisteminə keçidlə bağlı tədbirlərin təkmilləşdirilməsi;
- vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, vergidən azadolmaların və vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- vergi yükünün tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;
- ƏDV-də güzəşt və imtiyazların aradan qaldırılması və onun dərəcələrinin differensiasiyasına keçilməsinin təmin edilməsi;

- beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq vergi sistemində inteqrasiyasının daha da gücləndirilməsi [2, s.435].

Cədvəl 1-ə uyğun olaraq Azərbaycanın son illərdə yeritdiyi maliyyə siyasətinin büdcə tarazlığına, makromaliyyə sabitliyinə təsirini müəyyən etmək üçün dövlət büdcə gəlir və xərclərinin miqdarını və büdcə kəsirini təhlil edək.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, milyon manatla [3].

	2012	2013	2014	2015	2016
Gəlirlər-cəmi	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7
Xərclər-cəmi	17416,5	19143,5	18709,0	17784,5	17751,3

2012–2016-cı illərin statistik göstəricilərinə əsasən demək olar ki, vergi daxilolmaları içərisində əsas yeri ƏDV və mənfəət vergisi tutur. 2015-ci ilə nisbətən büdcə kəsiri 2016-cı ildə 40,9 mln.manat azalmışdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 32,1 %-dən 29,0 %-ə düşmüşdür.

Müasir dövrdə Azərbaycanın gömrük xidməti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini və makromaliyyə sabitliyini qoruyan çoxfunksiyalı bir kompleksə çevrilib. Dövlət Gömrük Komitəsi indi öz işini müasir tələblərə uyğun quraraq müasirləşmiş, təşkilləşmiş bir sistemdir. Dövlət Gömrük Komitəsi ölkədə azad rəqabət şəraitinin yaradılmasında birbaşa iştirak edir. Gömrük orqanları gömrük tariflərindən istifadə etməklə daxili bazarı və milli istehsalçıları xarici istehsalçıların haqsız rəqabətindən qoruyur. Gömrük orqanlarının səmərəli fəaliyyəti nəticəsində ölkəyə zərərli, zəhərli, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına zərər vura biləcək maddələrin gətirilməsinin qarşısını alır [1, s.217].

Aşağıdakı cədvəldə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmaları haqqında məlumat verilmişdir.

Cədvəl 2.

Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmaları haqqında məlumat [3].

Gömrük ödənişləri	Məbləğ (min AZN)		
	01.01.2015- 31.12.2015	01.01.2016- 31.12.2016	01.01.2017- 31.12.2017
Gömrük rüsumları üzrə	387379,80	600208,37	706874,34
ƏDV üzrə	1101155,34	1515252,82	1773189,74
Aksizlər üzrə	83588,73	92894,26	93923,40
Yol vergisi üzrə	19783,56	83242,06	34792,13
Cəmi	1591907,43	2291597,51	2608779,61

Cədvəl 2-yə diqqət yetirsək, görərik ki, 2017-ci il ərzində Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən dövlət büdcəsinə 2016-cı illə müqayisədə 317182,10 min manat və yaxud 13,8 % çox müxtəlif vergi və rüsumlar daxil olmuşdur. O cümlədən gömrük rüsumları üzrə 106665,97 min manat və yaxud 17,8 %, əlavə dəyər vergisi üzrə 257936,92 min manat və yaxud 17,0 %, aksizlər üzrə 1029,14 min manat və yaxud 1,1 % çox vergi və rüsumlar daxil olmuşdur. Lakin 2017-ci il ərzində dövlət büdcəsinə 2016-cı illə müqayisədə yol vergisi üzrə 48449,93 min manat və yaxud 2,4 dəfə az ödənişlər daxil olmuşdur.

Dünya ölkələri xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük rüsumlarını tətbiq etməklə ölkə üzrə makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə və makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə çalışırlar. Bu məqsədlə məcmu tələbin və məcmu təklifin tarazlıq vəziyyəti uyğunlaşdırılır. Ölkə əhalisinin maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə beynəlxalq ixtisaslaşmanın üstünlüklərindən istifadə olunur. Bu isə gömrük rüsumlarının tətbiqi yolu ilə inkişaf etdirilməli olan digər istehsal sahələrinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və davamlı iqtisadi inkişaf sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək və əlverişli investisiya mühitini yaratmaq üçün vergi dərəcələri, vergi yükü yol verilən həddə olmalıdır. Vergi dərəcələrinin yüksək olması ölkəyə investisiya axınının qarşısını alır və nəticədə, tədiyə balansının pozulmasına gətirib çıxarır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, vergi tutulmalarının səviyyəsi artdıqca iqtisadi artım tempi aşağı düşür. Əksinə, vergi yükü azaldıqca həm mikro, həm də makro səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlərdə makromaliyyə sabitliyinin təmin olunması bütövlükdə büdcə-vergi sisteminin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Elmi yeniliyi: Məqalədə makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində büdcə-vergi sisteminin rolu tədqiq edilmiş, bununla bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı irəli sürülən təklif və tövsiyələrin reallaşması ölkənin dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Gənclik, 2009. 400 s.
2. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2004, 792 s.
3. www.azstat.org - AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT STATİSTİK A KOMİTƏSİ.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В УКРЕПЛЕНИИ МАКРОФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Мансумов Р.В.

Ключевые слова: финансы, устойчивое развитие, бюджетная политика, доходы бюджета, бюджетные расходы, налоговая политика, налоговые ставки, таможенные пошлины

В статье отмечена необходимость укрепления макрофинансовой стабильности. Одновременно исследуются основные приоритетные направления бюджетно-налоговой системы по улучшению бюджетно-налоговой политики как приоритетного направления в обеспечение макрофинансовой стабильности. А также рассматриваются структура доходов и расходов государственного бюджета за последние 5 лет.

SUMMARY

THE ROLE OF FISCAL POLICY AS A PRIORITY IN ENSURING MACRO-FINANCIAL STABILITY

Mansumov R.V.

Key words: finance, sustainable development, budget policy, budget revenues, budget expenditures, tax policy, tax rates, customs duties

The article stresses the need to strengthen macro financial stability. Simultaneously, the main priority directions in the fiscal system to strengthen the improvement of fiscal policy as a priority in securing macro financial stability are being explored. Also, the structure of income and expenditures of the state budget for the last 5 years is considered.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.07.2018
	Son variant	28.09.2018

UOT 37.046.14

TƏLİM PROSESİNDƏ MÜASİR TƏLİM ÜSULLARI İLƏ TƏDQIQATLARIN TƏŞKİLİ

ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

agaisa.askerov.55@bk.ru

Açar sözlər: araşdırma, dəyişənlər, asılı dəyişən, hipoteza

Təlim prosesində şagirdlərdə idraki fəaliyyəti inkişaf etdirmək, onlarda müvafiq bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq təhsilin əsas funksiyası kimi diqqətdə saxlanılır. Mənimsənilən nəzəri biliklər o zaman həqiqi bilik hesab edilir ki, şagirdlər bu bilikləri praktikaya tətbiq etmək qabiliyyətinə malik olsunlar. Dərstdə bilikləri sistemləşdirmək məqsədi ilə şagirdlərə onların bilik, intellektual və qavrama səviyyələrinə uyğun tədqiqat və elmi araşdırmalar təşkil edilir. Bu isə onlarda sərbəst fikir söyləmək, fikirlərini arqumentlərlə sübut etmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətini formalaşdırır.

Müasir təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir. Dərstdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərəcərpacaq dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərqli nöqtəyi–nəzəri təsdiq, yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərinin formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə, təfəkkürün tənqidliyinə, müstəqilliyə və çevikliyinə zəmin yaradır.

Müasir təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının toplusudur. Bu təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (fərdi olaraq) idraki problem situasiyasının yaradılması;
- problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının tək cə yeni elmi biliklərlə (informasiyalar ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi ən mühüm bacarıq və vərdişlərin şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materiallarının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər

Müasir üsulla təşkil olunan dərslər şagirdlərdə müstəqil düşünməyi, sərbəst rəy söyləməyi, şəxsiyyəti qiymətləndirməyi, təhlil etmək qabiliyyətini, əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün fikirlərin bölüşdürülməsi), başqalarını dinləməyi, başqa fikirlərə dözümlü olmağı, öz fikirlərini arqumentlərlə dəqiq izah etməyi, tənqidi təfəkkürün, kompromis variantın tapılmasını və natiqlik qabiliyyətini inkişaf etdirir [1, səh.6-10].

Müasir dərslər zamanı aşağıdakı xüsusiyyətlərə (paradiqmalara) diqqət yönəldilir:

Təhsilalanlara subyekt kimi yanaşma. Öyrənənə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır. Bu zaman:

- Təhsilalanların maraqları nəzərə alınır;
- Dərsdə fərdiləşdirilmiş, diferensiallaşdırılmış, problemlə təlim texnologiyalarına və İKT-yə üstünlük verilir;
- Dərsdə psixoloji, valioloji və sosial- pedaqoji xidmətlər inkişaf etdirilir;
- Seçmə fənlər üzrə dərslərin təşkili genişləndirilir.

Dioloji yanaşma. Təhsilalanlar arasında ən humanist ünsiyyət üsulu olan dioloji münasibətlərə (subyekt- subyekt münasibətlərinə) üstünlük verilməsi nəticəsində:

- Dərsdə problemlə, dialoqlu, refleksiv təlim texnologiyalarına, kollektiv (qruplarla) fəaliyyətə üstünlük verilir;
- Kommunikativ fəaliyyətlər (dinləmə və eşitmə), açıqlıq, səmimiyyət, tolerantlıq, həmsöhbətə hörmət etmək bacarığı inkişaf edir;
- Sağlamlığı qoruyan mühit yaranır;
- Tələb olunan çoxlu sayda informasiya mənimsənilir.

Ekzistensiallıq (insan təbiətinin bütövlüyünün nəzərə alınması). Dərsin insan təbiətinin bütövlüyünün nəzərə alınmaqla qurulması (yalnız intellektual imkanların deyil, həmçinin obrazlı düşünmə, intuisiya, yaradıcı təxəyyül, emosiyalar, hislər və s. psixoloji halların nəzərə alınması) nəticəsində:

- İnsan təbiətinin bütövlüyü təmin olunur;
- Öyrənənlər mənəvi və ruhi cəhətdən inkişaf edir;
- Öyrənənlərin səhhətinə müsbət təsir göstərilir;
- Dərsdə informasiyaların yadda saxlanması deyil, başa düşülməsi dominant xarakter alır.

İntegrativlik. Dərslərdə fənlərin tədrisinə kompleks yanaşmaqla tədris- təlim prosesinin bütövlüyünün təmin edilməsi nəticəsində:

- Öyrənənlərin bütöv halda dünyanı dərk etməsi təmin olunur;
- Öyrənənlərin sağlamlığının qorunmasına müsbət təsir göstərilir;
- Dərsdə rəqabət mühitinin formalaşması təmin edilir.

İnkişafetdirici xarakterin təmin edilməsi. Bu halda tədris- təlim prosesinə öyrədənin (pedaqoqun) münasibəti dəyişir. Bilikvermə, bacarıq və vərdislərin aşılmasından başqa, dərsdə fərdi və sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin (təfəkkür, nitq, emosional hissi davranış, kommunikativ, fiziki, yaradıcı) inkişaf etdirilməsi nəticəsində:

- Dərsdə şəxsiyyətyönlü və problemlə texnologiyalar üstünlük təşkil edir;
- Dərsin praktik, həyati və mənəvi- pragmatik yönümlülüyü (öyrənən həm inkişaf edir, həm də cəmiyyət üçün faydalı insana çevrilir) güclənir.

Pedagoji kadrların müasir tələblərə cavab verən səviyyədə formalaşdırılması. Öyrədənlərin konseptual metodoloji hazırlığının, texnoloji hazırlığının (yüksək elm tutumlu pedaqoji, informasiya və idarəetmə texnologiyalarına yiyələnmə), metodiki hazırlığının həyata keçirilməsi nəticəsində:

- Pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılıq üstünlük təşkil edir;
- Pedaqoji fəaliyyətdə bacarıqlı müəllimlərə tələbat artır;
- Başqasının iş təcrübəsinin kor-koranə tətbiq olunmasına imkan verilmir.

Tədris-təlim prosesinin fundamentallığı. Dərsdə tədris fənləri və sinifdən xaric tədbirlərin məzmunca və mənəca zənginliyi (klassik və ən yeni elmi nailiyyətlərə əsaslanmaq, tədris fənləri və tərbiyəvi işlərin fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya və mənəviyyat fənləri ilə əlaqələndirilməsi) nəticəsində:

- Dərsdə rəqabət genişlənir;
- Dərsdə motivasiya yüksəlir;

– Müasir dünyagörüşün, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafı təmin olunur [3].

Qeyd olunan qabiliyyətlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması təlim prosesində elmi araşdırmaların təşkil olunmasından biavasitə asılıdır.

Təcrübələr göstərir ki, araşdırmaların aparılmasının bir sıra formaları mövcuddur. Burada xüsusi olaraq araşdırma və tam araşdırmanı qeyd etmək lazımdır. Baxmayaraq ki, tam araşdırma çox sadədir, amma o, şagirdləri aşağıdakı fəaliyyətə cəlb edir:

- hipoteza – fərziyə qurmaq
- praktiki yanaşmalar hazırlamaq və yerinə yetirmək
- nəticələrin yadda saxlanması və çatdırılması
- qiymət vermə
- nəticələrin qrafikinə çəkilməsi və əldə olunmuş məlumatların əlaqələndirilməsi.

Sual oluna bilər: araşdırma nədir? Araşdırma bir sıra qarşılıqlı əlaqəsi olan intellektual və fiziki prosesləri özündə cəmləşdirən iş formasıdır. Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

- sual qoymaq
- hipoteza qurmaq
- planlaşdırmaq
- həyata keçirmək
- ölçmək
- məlumatları qeyd etmək
- sübutları (dəlilləri) izah etmək
- nəticə çıxarmaq
- dəlilləri qiymətləndirmək
- əlaqələndirmək
- proqnoz vermək və s.

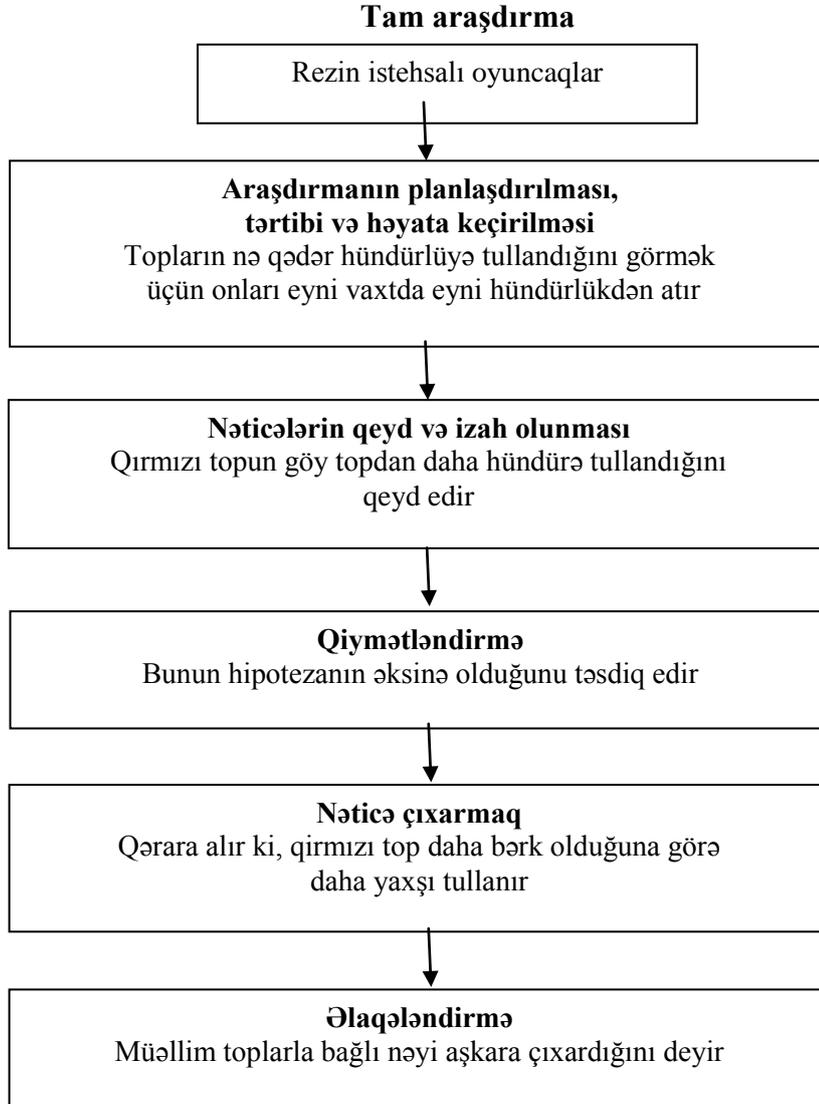
Təlim prosesində müəllim hansı amillərə xüsusi diqqət yönəltməlidir: şagirdlər hipoteza qurmazdan əvvəl dəyişənləri təsdiq etmək və araşdırma üçün dəyişən seçməklə məşğul olacaqlar; prosesi planlaşdırmanın və həyata keçirmənin bir hissəsi olaraq gözəl sınaqlar keçirməklə, dəyişənləri bacarıqla idarə edəcək və onlara nəzarəti həyata keçirəcəklər; daha bacarıqlı və təcrübəli şagirdlər öz nəticələrinin etibarlılığını necə təmin etmək haqqında düşünəcəklər və dəlilləri (faktları) şərh etməyin izahı olaraq daha çox uyğun gələn xətlərdən ibarət qrafik çəkməyə cəlb olunacaqlar [2, s.40].

Göstərdiyimiz nümunənin araşdırılmasında aşağıdakı qərarlar meydana gəlib:

- Əsas dəyişənlə bağlı qərar verilməsi.
 - *Siz nəyi dəyişəcəksiniz?*
 - *Siz nəyi ölçəcəksiniz?*
- Suallar verilməsi.
 - *Siz nəyi aşkara çıxaracaqsınız?*
- Proqnoz vermə və hipoteza qurmaq.
 - *Sizcə, nə baş verəcək və niyə?*
- Sınağın planlaşdırılması və tərtib olunması.
 - *Asılı olmayan dəyişənə nə qədər əhəmiyyət verəcəksiniz?*
 - *Asılı olan dəyişəni ölçmək üçün hansı avadanlıqlardan istifadə edəcəksiniz?*
 - *Bunu hansı formada düzgün etmək olar?*
- Nəticələrin qeyd olunması.
 - *Nə baş verdiyini necə göstərəcəksiniz?*
- Nəticələrin içərisindən nümunə tapılması.
 - *Siz, nəticələrin içində nümunə ola biləcək nəşə görə bilirsinizmi?*
- Nəticələrin içərisindəki nümunənin mənalandırılması.

- Sizin nəticələrinizin mənası nədir?
- Nəticələrin ehtibarlılığının qiymətləndirilməsi.
- Bu sınaq nə dərəcədə sizi qane etdi və nə dərəcədə yaxşı sınaq idi?

Belə nəzəri bilginin verilməsi ilə qeyd etdiyimiz məsələni tam mənimsəməyin müəyyən çətinlik yaratdığını nəzərə alaraq sadə bir nümunə göstərək:

Qeyd olunan amillər hər biri müəllim tərəfindən dəqiqliklə planlaşdırılır və dərs zamanı və ya fakültativ məşğələlərdə həyata keçirilir. Bu işlərin həyata keçirilməsi şagirdlərdə tədqiqat aparmaq qabiliyyətini nəzəri biliyin praktikaya tətbiqini formalaşdırır [2, s.42].

Dəyişənlər nədir və onları necə başa düşmək olar? Dəyişənlər araşdırma işində o amildir ki, onlar dəyişirlər və ya müəllim onları olduğu kimi saxlamaq qərarı verir. Elm öyrədən müəllimlər dəyişənləri o qədər mükəmməl başa düşməlidirlər ki, onlar: araşdırmanın strukturunu və nailiyyətlərin irəliləyişini başa düşsünlər; araşdırmaları effektiv idarə etsünlər; uşaqların araşdırmalardakı uğurlarına dəstək olmaq, uşaqların nailiyyətlərinə səhfsiz yanaşmağı bacarsınlar .

Müəllimlər dəyişənlərin növləri haqqında müfəssəl biliyə malik olmalıdırlar. Dəyişənlərin növlərinə aşağıdakılar daxildir:

Bizim bilərəkdən dəyişdiyimiz dəyişənlər – daxil edilmiş dəyişənlər (bunları bəzən asılı olmayan dəyişənlər adlandırırlar);

Bizim əvvəldən nəyi isə dəyişdiyimizə görə dəyişən dəyişənlər - nəticə dəyişənlər (bunları bəzən asılı dəyişənlər adlandırırlar);

Bilərəkdən olduğu kimi saxladığımız dəyişənlər – nəzarət olunan dəyişikliklər (həmçinin nəzarət dəyişiklikləri adlandırılır).

Müəllim bu istiqamətdə təlimi təşkil edərkən dəyişənlərin hansı qrupa məxsus olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, bütün araşdırmaların bu qruplardan birinə təyin olunan dəyişəni olmalıdır.

Araşdırmanın əsas parametrlərini müəyyənləşdirən iki dəyişən mövcuddur:

- daxil edilmiş və ya asılı olmayan dəyişənlər;
- nəticə və asılı dəyişənlər.

Ona görə də bu dəyişənlər həmçinin əsas dəyişənlər kimi nəzərdən keçirilir. Araşdırmada əsas dəyişənlər sizin dəyişməyə və ölçməyə qərar verdiyiniz dəyişənlərdir. Lakin başqa bir qrup dəyişənlər var ki, dəqiq, doğru sınaq keçirmək üçün onları olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Bu dəyişənlər nəzarət dəyişiklikləridir.

Təlim prosesində müəllimin əsas diqqət mərkəzində saxlaması tövsiyə edilən istiqamətlərdən biri də şagirdlərdə elmi araşdırma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Elmi araşdırma bacarıqları aşağıdakı vasitələrlə inkişaf etdirilə bilər:

- bacarıqları artıran praktiki iş, kurslar və ya dərslər;
- praktiki iş zamanı istifadə olunan köməkçi materiallar;
- müdaxilə (müəllim və şagirdin müdaxiləsi, fəaliyyəti);
- müəllimin təqdimatı ilə və s. [2, s. 45].

Uşaqlar üçün tam araşdırma işində bütün bacarıqlarını birləşdirmək imkanına malik olmaq çox vacibdir. Bununla belə, həmin bacarıqlar uşaqlara öyrədilməli və əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bu bir faktır ki, çox zaman araşdırma müddətində bütün mühüm məqamları (nöqtələri) üzə çıxarmaq üçün çox az vaxt qalır. Bacarıqların artırılması dərsləri, məsələn, sadəcə uzunluğun və ya temperaturun ölçülməsi, kimyəvi qablar, tərəzi və s. kimi cihazlardan istifadənin öyrədilməsi və istifadənin formalaşdırılmasını təmin edən dərslərdən istifadə oluna bilər.

Elmi yeniliyi: Təklif olunan formada təlimin təşkili zamanı şagirdlərdə xüsusi bacarıqlar, tədqiqatçılıq və tənqidi təfəkkür formalaşır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Xüsusi qabiliyyətləri inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq məqsədi ilə məqsədyönlü düşünülmüş qrafiklərin qurulması, cədvəllərin çəkilməsi, məlumatların şərh edilməsi kimi işlərin tədris proqramlarına daxil edilməsi təlimin daha effektiv olmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim // SDU, Elmi xəbərlər, c.10, №1. Sumqayıt: SDU, 2014.
2. BP-BRİTİSH COUNCIL “İTERAKTİV ELM” layihəsi. Faza 1, seminar- 2, “Azərbaycanda təbiət fənlərini tədris edən müəllimlər və təlimatçılar üçün davamlı peşəkar inkişaf proqramı” 1-5 iyul 2008, Bakı, 2008.
3. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013, 706 s.

РЕЗЮМЕ
СОВРЕМЕННЫЕ УЧЕБНЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
Аскеров А.Б.

Ключевые слова: *исследования, переменные значения, зависимые показатели, гипотеза.*

В статье говорится о том, что во время учебы в среднеобразовательных школах школьники должны привлекаться к первичным научным исследованиям. На основе примеров в упрощенной форме изъясняются пути организации этого процесса и приводятся предложения самого автора.

SUMMARY
ORGANIZING RESEARCHES WITH MODERN TRAINING METHODS
IN THE PROCESS OF TRAINING
Askerov A.B.

Key words: *research, variables, dependent variable, hypothesis.*

The article gives information on involving the pupils in secondary schools in initial scientific research. On the basis of examples, the ways of arrangement of this process in a simple way are introduced and proposals of the author are presented.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.04.2018
	Son variant	28.09.2018

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ROLU

¹QURBANOV MEHDİ MƏHƏMMƏD oğlu

²QOCAYEV MURĞUZ MUĞAN oğlu

³MƏMMƏDOV SƏMƏNDƏR CƏFƏR oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1, 2, 3-dosent

qocayev.52@mail.ru

Açar sözlər: pedaqoqika, psixologiya, pedaqoji təcrübə, sınaq dərsi, müəllim hazırlığı, pedaqoji ustalıq.

Biz müəllim dedikdə ixtisasını dərinlən bilən, onu metodik cəhətdən düzgün tədris etməyi bacaran və şəxsi nümunəsi ilə daim başqalarına örnək olmağa çalışan peşə sahibini başa düşürük. Bu peşəni seçmiş tələbəninin müəllim kimi yetişməsi isə uzun bir hazırlıq prosesi keçməklə mümkün olur.

Müəllim hazırlığı üçün tərtib olunmuş ali məktəb proqramları nə qədər mükəmməl olsa da, onlar həmişə sürətli elmi inkişafdən geri qalırlar. Elə buna görə də ali məktəbləri bitirən mütəxəsislər tezliklə əlavə mənbələrdən məlumatlar almaqla öz bilik və bacarıqlarını zənginləşdirmək məcburiyyətində qalırlar.

Müəllim hazırlığının əsas mərhələlərindən biri də pedaqoji təcrübədir. Burada tələbələr siniflərə, sinif rəhbərinin köməkçisi kimi təhkim olunmaqla artıq özləri sinif rəhbərinin iş planının tərtibində, tədbirlərin keçirilməsində, divar qəzetinin çıxarılmasında, valideyn iclasının keçirilməsində və s. bilavasitə iştirak edir və müəyyən təkliflər verirlər.

Tələbələr təcrübə keçən zaman əvvəlcədən tərtib etdikləri və təcrübə rəhbərinin təsdiq etdiyi plan üzrə işləyirlər. Həmin planda təlim-tərbiyə işləri, ixtisas üzrə tədris işi, şagirdlərlə pedaqoji və psixoloji iş, məktəb gigiyenası üzrə iş, eləcə də ictimai faydalı iş nəzərdə tutulmuş olur.

Bütün bu işlər haqqında tələbəninin pedaqoji təcrübə gündəliyində geniş yazılmışdır. Lakin bu təlimatlar ümumi xarakter daşıyır.

Son illərdə Sumqayıt şəhərində tam orta məktəblərdə apardığımız araşdırmalar göstərmişdir ki, respublikamızda təhsil sistemində aparılan islahatlarla əlaqədar məktəblərdə yaradıcılıq dərnəkləri, “Sabahın alimləri”, “Valideyn universitetləri” və digər layihələr fəaliyyət göstərir. Biz belə hesab eirik ki, bununla əlaqədar pedaqoji təcrübənin təlimatlarında da müəyyən yeniləşmə aparılmalıdır. Hər il tədris planları və proqramları yeniləşdiyi kimi, pedaqoji təcrübənin təlimatlarında da müəyyən dəyişikliklər aparılmalıdır.

Pedaqoji təcrübə keçən tələbələr orta məktəbin istedadlı şagirdlərindən “Sabahın alimləri” qrupuna cəlb etməli, onlara təmsil olunduqları ali məktəb, onun maddi-texniki bazası, pedaqoji kollektivi və orada hazırlanan ixtisaslar haqda məlumat verməlidirlər. Lazım gələrsə, maraqlanan şagirdlərin həmin ali məktəbə ekskursiyasını da təşkil etməlidirlər. Bu tədbir buraxılış sinifləri şagirdlərinin gələcək ixtisas seçiminə də kömək edir.

Bu cür tədbirləri pedaqoji təcrübənin rəhbərləri də öz iş planlarına daxil edə bilər. Orta məktəblə ali məktəbin daha sıx əlaqəsini yaratmaq məqsədi ilə ayrıca bir gecə də keçirmək olar. Həmin gecəyə məktəbin rəhbərliyi, fənn müəllimləri, ali məktəblə maraqlanan şagirdlər, təcrübəçi tələbələr, eləcə də ali məktəbin nüfuzlu müəllimlərindən dəvət etmək olar. Gecənin proqramına həm orta məktəbdən, həm də ali məktəbdən çıxışlar salınmalıdır. Çıxışlar disput yaxud dialoq şəklində aparılsa, daha yaxşı olar. Burada bir məruzə də hökmən ixtisas yönümlü olmalıdır. Pedaqoji təcrübəyə dair apardığımız araşdırmalar göstərir ki, pedaqoji təcrübənin keçiriləcəyi yer və vaxtı əvvəlcədən şəhərin təhsil şöbəsi ilə razılaşdırılır. Təhsil şöbəsindən bu barədə orta məktəblərə məlumat çatdırılır. Lakin sonralar pedaqoji təcrübənin gedişi ilə təhsil şöbəsində az maraqlanırlar.

Yaxşı olar ki, təhsil şöbəsində də pedaqoji təcrübənin gedişi izlənilsin və məktəbin illik hesabatında bu sahə də öz əksini tapsın. Bu cür yanaşma pedaqoji təcrübənin daha keyfiyyətli aparılmasına səbəb olar və bu sahə üçün ayrılmış orta məktəb müəllimlərinin də məsuliyyəti artmış olar.

Bütün bunlarla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji təcrübənin daha səmərəli keçirilməsinin əsas məsuliyyəti yenə də təcrübəçi tələbənin və təcrübə rəhbərinin üzərinə düşür. Tələbələrin apardıqları sınaq dərslərinin müzakirəsi bu sahədə olan çatışmazlıqları daha qabaraq şəkildə üzə çıxarır.

Nəzərə çarpan çatışmazlıqlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: Tələbələr tərəfindən dərslərin mərhələləri üzrə vaxt bölgüsünə düzgün əməl edilmir, keçmiş dərslərlə yeni dərslərin mövzuları arasında yaxşı əlaqə yaradılmır, yeni dərslərin izahına az vaxt ayrılır, yeni dərslərin izahında əyani vasitələrdən az istifadə olunur, yeni dərslərin izahı zamanı əlavə materiallardan az istifadə olunur, dərslərin möhkəmləndirilməsi yaxşı aparılmır, ev tapşırıqları üçün az vaxt ayrılır və yeni keçirilən mövzuda izah edilən məsələlərin praktik tətbiq sahələri haqqında az məlumat verilir.

Bu çatışmazlıqları araşdırdığımız zaman, burada tələbələrin ümumi hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması ilə yanaşı, pedaqoji təcrübə keçirilən məktəblərin özlərində də əyani vasitələrin və eləcə də fənn laboratoriyası, yaxud fənn kabinetlərinin olmaması da müəyyən rol oynayır.

Yaxşı olar ki, gələcəkdə pedaqoji təcrübənin keçiriləcəyi tam orta məktəblər planlaşdırılan zaman həmin məktəblərin maddi-texniki bazası və lazımı texniki avadanlıqlarla necə təchiz olunduğu da nəzərə alınsın.

Bizim fikrimizcə, pedaqoji təcrübə üçün hazırlanan təlimatlarda aşağıdakı bölmələrin də salınması məqsədəuyğundur: Təcrübəçi tələbələrdə pedaqoji ustalığın formalaşdırılması, keçmiş dərslərlə yeni dərslərin əlaqələndirilməsinin metodik əsaslarının mənimsədilməsi, ev tapşırıqlarının əvvəlcədən hazırlanması və verilməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsi, yeni keçilən materialın praktik tətbiq sahələrinin göstərilməsi, yeni keçilən hər bir mövzuya tarixi yanaşma, yeni keçilən mövzunun tədrisində daha əlverişli üsulun seçilməsi, tədris olunan mövzu ilə əlaqədar əlavə materiallardan istifadə, məsələ həlli üsulunda məsələlərin düzgün seçilməsi və həlli metodikasının təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiyalardan və "ağıllı lövhələrdən" istifadə və fənnlərarası əlaqənin müasir problemləri sahəsində iş.

Tam orta məktəblərdə apardığımız araşdırmalar göstərmişdir ki, eyni mövzuların tədrisi zamanı ayrı-ayrı müəllimlər müxtəlif metodlardan istifadə edirlər.

VII-ci sinifdə "Birləşmiş qablar qanunu" mövzusu keçilərkən şagirdlər hidrostatika və aerostatikaya aid bir sıra fiziki hadisəni, anlayışı və qanunauyğunluqları öyrənirlər. Bu mövzunun tədrisi zamanı müəllimlərin bəziləri keçirilmiş materiallar əsasında suallar seçir və evdə həmin suallara cavablar hazırlanmasını tapşırır. Digər müəllimlər keçirilmiş bir neçə dərslərin evdə təkrarını tapşırır. Bir qrup müəllim də problemlə bağlı sual doğura bilən təcrübələr qoymaq və bunların üzərində müşahidələr aparmağı tapşırır. Dərslərin hansı üsulla keçirilməsindən asılı olmayaraq, elə suallar seçilməlidir ki, bununla əlaqədar meydana çıxan problem yeni keçiləcək dərslərdə həll edilə bilsin.

Bu suallardan bəzi nümunələr göstərmək olar:

Mayenin sərbəst səthi dedikdə nə başa düşülür?, Maye daxilində eyni səviyyədə və müxtəlif səviyyədə təzyiqlər necə olar?, Qabın dibinə və divarlarına mayenin göstərdiyi təzyiq qüvvəsinin hesablanması qaydası necədir?, $p = \rho gh$ - düsturuna daxil olan kəmiyyətlərin fiziki mənası necə izah olunur?, Mayenin qabın dibinə etdiyi qüvvəsinin qabın formasından asılılığını necə sübut etmək olar? Dəniz və okeanların dibinə düşən təzyiqin hesablanması qaydası necədir?

Sualların cavabları təhlil olunduqdan sonra ümumiləşdirilir və müəllim birləşmiş qablarla şagirdləri tanış edir. Bu zaman birləşmiş qablara şagirdlərin iştirakı ilə tərif verilir. Sonra birləşmiş qablarla təcrübələr aparılaraq şagirdlərlə birlikdə birləşmiş qablar qanununa tərif verilir.

Həyatı misallarla bu dərslərin möhkəmləndirilməsi aparılır. Burada şülzlər, su kəmərinin quruluşu və s. haqqında danışmaq olar. Beləliklə, şagirdlərdə təbiət qanunlarını praktikaya tətbiq etmək bacarığı yaranmış olur.

Təcrübə keçən tələbənin təhkim olunduğu sinifdə bir şagirdin bütün fəaliyyətinin pedaqoji və psixoloji baxımdan təhlil etməsi, onun gələcəkdə bir müəllim kimi yetişməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məşhur azərbaycan pedaqoqu Əhməd Seyidov həmişə təcrübəçi tələbələrin qarşısında belə bir sual qoyurdu: Əgər hər hansı sinifdə dərs dediyiniz zaman şagirdlərdən biri sizə və sinif yoldaşlarına mane olursa, onu necə neytrallaşdırarsınız? Təcrübəçi tələbələr çox zaman bu sualın cavabında çətinlik çəkirdilər, lakin şagird psixologiyasına yaxşı bələd olan tələbələr və müəllimlər o cür şagirdlərin “dilini tapır” və onu neytrallaşdırırlar.

Sınaq dərslərinin müzakirəsi göstərir ki, müzakirələrdə dərs aparın tələbədən başqa, dərstdə iştirak edən digər təcrübəçi tələbələrin həmin dərsi dərindən təhlil etmələri, onların özlərinin də gələcəkdə bir müəllim kimi formalaşmaları üçün çox vacibdir.

Təcrübə zamanı eyni bir tələbə həm ənənəvi üsulla, həm də kurikulum üsulu ilə dərs deyir və onların nəticələrinin müqayisəsini aparır. Beləliklə, o, dərs zamanı müxtəlif pedaqoji priyomlardan istifadə etmək bacarığı qazanır. Kurikulum üsulunun bir sıra üstünlüklərinə baxmayaraq, orada qrupların düzgün seçilməsi, hər qrupda bütün şagirdlərin, verilən sual ətrafında işləmələrinin təmin edilməsi və onların işinə nəzarət diqqətdə saxlanmalıdır.

Pedaqoji təcrübədə qarşıya qoyulan məsələlərdən biri də təcrübəçi tələbələrdə pedaqoji ustalığın formalaşdırılmasıdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, tələbələrimiz bu sahəyə az fikir verirlər. Belə ki, dərslərin gedişi zaman onların bir yerdə dayanma halları daha çox olur, sinfə nəzarət tamamilə yaddan çıxır, dərs danışan zaman səs tonunun qaldırılması və endirilməsinə rəyət olunmur, üzün mimikası dəyişdirilmir, lazım gələn hallarda əl-qol hərəkətlərindən istifadə edilmir, lazım olan məqamlarda dərslərin örtülməsi və açılmasına fikir verilmir, dərslərdə diqqətin daha çox edilməsi məqsədilə lazım gələn anlarda sinifdə şagirdlərin yerinin dəyişdirilməsi aparılmır, qruplarla dərs aparın zaman ayrı-ayrı qrup şagirdlərinə fərdi yanaşma olmur, qiymətləndirmə düzgün aparılmır və s.

Gələcəkdə bütün bu məsələlər də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Hər bir müəllim sinfi düzgün təşkil etmək, sinifdə yerimək qaydalarına rəyət etmək, zarafat etmək, şənəlmək və hirsənməyi də müəyyən normalar çərçivəsində yerinə yetirməyi bacarmalıdır.

Araşdırmalarımız göstərmişdir ki, təcrübə keçən tələbələrimiz ən çox təlim sahəsinə fikir verirlər, tərbiyə sahəsinə az yer ayırırlar. Onu qeyd etmək lazımdır ki, tələbənin şagirdlərlə bir başa ünsiyyət qurması onun özündə müəllim şəxsiyyətinin formalaşması üçün çox vacib amillərdəndir.

Bu cür tərbiyə mexanizmlərinə aid pedaqoji təcrübənin gündəliyində də qeyd olunmalıdır.

Biz belə hesab edirik ki, pedaqoji təcrübənin yekununda hər bir tələbə öz fikir və təkliflərini yazılı şəkildə yekun hesabat ilə birlikdə təqdim etməlidir. Eyni zamanda hər tədris ilinin sonunda pedaqoji təcrübəyə dair universitetin mətbuatında da məlumat verilməlidir.

Müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübənin və pedaqoji ustalığın formalaşdırılması yolları göstərilmişdir. Məqalədə pedaqoji təcrübənin keçirilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair verilmiş təkliflər gələcək müəllimlərdə pedaqoji ustalığın artırılmasında böyük rol oynaya bilər.

ƏBƏBİYYAT

1. Qaralov Z. Fizika qanunlarının tədrisi metodikası, Bakı: Maarif, 1978, 218 s.
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşoğlu, 2009, 27 s.
3. Dəmirova Z.V., Dəmirov A.H., Tağıyeva S.Ş. Kurikulumun əsasları. Bakı: 2017, 200 s.
4. Dəmirova Z.V. Fizika müəllimlərinin ixtisasartırmasının aktual məsələləri. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2012, 33 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРАКТИКУМА В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ

Курбанов М.М., Годжаев М.М., Мамедов С.Д.

Ключевые слова: педагогика, психология, педагогическая практика, проверочные уроки, подготовка учителей, педагогическое мастерство.

В статье представлены материалы, отражающие роль педагогической практики в подготовке учителей на ступени бакалавриата в высших учебных заведениях. Показаны пути обновления существующих инструкций и формирования педагогического мастерства для повышения качества подготовки учителей.

SUMMARY

**THE ROLE OF PEDAGOGICAL EXPERIENCE IN
TRAINING OF TEACHERS**

Gurbanov M.M., Gojayev M.M., Mammadov S.J.

Key words: pedagogy, psychology, pedagogical practice, test lesson, teacher training, pedagogical skills

The article presents materials reflecting the role of pedagogical experience in the training of teachers at the Bachelor level of higher educational institutions. The ways of updating existing instructions and forming pedagogical skills for improving the quality of teacher training are shown.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.05.2018
Son variant

UOT 372.851

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ AXTARIŞ VƏ ƏNƏNƏVİ METODLARDAN İSTİFADƏ

QASIMOVA GÜNAY İMAMƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

novreste82@box.az

Açar sözlər: ənənəvi təlim, interaktiv təlim, axtarış metodu, təlim metodu.

Təhsil fasiləsiz və dinamik proses olduğundan onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələr də daim dəyişir. İntellektli insan müasir dövrdə ən mühüm strateji vasitəyə çevrilib. Ona görə də xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da təhsildə əsaslı və çoxşaxəli islahatların keçirilməsinə başlanıb. Yeni qurulan təhsildə idraki inkişafın parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq, yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçmək əsas məqsəd hesab olunur. Təhsili bilavasitə inkişafyönümlü bir proses kimi stimullaşdırmaq məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifəyə çevrilir. Müasir təhsil hümanist prinsiplərə, qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanmalı, şagird subyekt kimi müəllimlə birgə pedaqoji prosesdəki problemlərin həllində fəal iştirak etməlidir. Təhsil prosesi şagirdə özünüinkişaf qabiliyyəti formalaşdırmalıdır. Bu məqsədlə məktəblərimizdə pedaqoji prosesin yeni məzmununda, yeni istiqamətdə təşkili mühüm rol oynayır. Təlim prosesində yeni texnologiyalar tətbiq edilir. Lakin bu zaman ənənəvi təlim prosesinin üstünlükləri və ənənəvi təlim metodları inkar edilir. Biz keçmişi, təhsil sahəsində qazandığımız təcrübəni inkar edə bilmərik. Nəsillər arasındakı varisiliyi təmin etmək üçün “nəyi, necə öyrətmək?” sualı daim ənənəvi didaktik suallardan biri kimi pedaqoq alimləri düşündürmüşdür. Ona cavab olaraq müxtəlif metodlar tapılmışdır. Metodlarsız qarşıda qoyulan məqsədə çatmaq, nəzərdə tutulmuş məzmunu öyrətmək, şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil etmək mümkün deyil. Metod tədris prosesinin özəyidir. Metod layihələşdirilmiş məqsəd ilə son nəticə arasında birləşdirici halqadır. Pedaqoji ədəbiyyatda metod anlayışı bəzən ancaq müəllimin və ya şagirdlərin fəaliyyətinə aid edilir. Müəllimin fəaliyyəti ilə bağlı olanda tədris metodları, şagirdlərin fəaliyyətinə aid edildikdə öyrənmə metodları, təlim müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətindən söhbət gedirsə, təlim metodları anlayışını işlətmək lazımdır. Metodlar sistemi mürəkkəb, çoxcəhətli, çoxkeyfiyyətli bir sistemdir.

Təlimin məqsədi, məzmunu, qanunauyğunluqları, prinsipləri, formaları təlim metodunda öz əksini tapır. Nə işin məzmunu, nə məqsədi, nə də formaları metodların tətbiqi imkanlarını nəzərə almadan müəyyənləşdirilə bilməz. Bu imkanları məhz metodlar təmin edir. Metodlar didaktik sistemin inkişaf sürətinə təkan verir. Təlimdə tətbiq edilən metodlar irəli getməyə nə qədər imkan verərsə, təlimin keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar. Metodu təkə müəllimin ustalığı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Belə ki, şagirdləri təkə improvizasiya ustaları yox, həm də sərt məntiq sahibləri yaxşı öyrədirlər. Ona görə də metoda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağı təmin edən alqoritmləşdirilmiş məntiqi əməliyyatlar sistemi kimi baxmaq olar. Metodda həm soyuq məntiq, həm alovlu müəllim qəlbi, həm niyyət, həm də improvizasiya vardır. Metodlar nəzəriyyəsinin və praktikasının əsaslandırılması bu məsələnin düzgün həllindən asılıdır.

Son dövrlərdə riyaziyyat və digər fənlərin tədrisi metodikasına aid dərslilər və dərslər vasaitələrində interaktiv təlim metodları ilə bağlı geniş məlumatlar verilmişdir. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, ənənəvi təlim metodlarından yazanlar ənənəvi təlim metodlarını, interaktiv təlim metodlarından yazanlar isə interaktiv təlim metodlarını ideallaşdırırlar.

Məlumdur ki, təlim metodları daim inkişaf edir, təkmilləşir, yenisi ilə əvəz olunur. Dövlətin təhsil siyasətinin, cəmiyyətin sifarişinin dəyişməsi yeni metodların yaranması zərurətini yaradır.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, təlimdə də yeni metodlar köhnələri ilə yanaşı işlədilir. Təlim həm ənənəvi, həm də axtarış metodlarının yanaşı işləndiyi dövrlərdə onların oxşar və fərqli cəhətləri dəqiqləşdirilməli, mütərəqqi cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Əks halda təlimin ənənəvi metodlarını axtarış metodları ilə bir araya gətirmək qeyri-mümkündür. Yenilik həmişə, hər yerdə ənənəviliyə, köhnəliyə alternativ kimi yanaşır. Yeni həmişə köhnənin bazasında yaranmış ona söykənmişdir. Yenilik təbliğ və tətbiqindən asılı olaraq, bir müddət ənənəviliklə yanaşı gedir, tətbiq dairəsini genişləndirir. Rəğbətlə qarşılanan hər bir yenilik sonradan yerini daha səmərəli, daha mükəmməl yeniliyə verəcəkdir. Yenilik nə varsa, hamısını atıb, onun yerini tutmamalı, əvvəlki sistemin yararlı, faydalı cəhətlərindən yaradıcılıqla istifadə etməlidir. Tədqiqat işinin aktuallığını təlimin axtarış və ənənəvi metodlarının mütərəqqi cəhətlərini nəzərə almaqla ibtidai siniflərdə riyaziyyat təlimində interaktiv və ənənəvi metodlardan vəhdətdə istifadənin təlimin keyfiyyətinə təsiri təşkil edir.

Elmdə “*interaktiv*” termini dialoq, qarşılıqlı əlaqədə, fəaliyyətdə olmaq, qarşılıqlı aktivlik, fəallıq kimi izah olunur. İnteraktiv təlim dedikdə hər hansı bir fikrin digər fikirlərlə bağlı, ifadəli uzlaşmış şəkildə qarşılıqlı öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Riyaziyyat təlimində interaktiv və ənənəvi təlim metodlarının vəhdətindən istifadə edən müəllimlər hərtərəfli biliyə malik olmalı, öz üzərlərində çox işləməli işlərinə yaradıcı yanaşmalıdırlar. Riyaziyyat təlimi prosesində müəllimlər həm də sərbəst olaraq bilməlidirlər ki, şagirdlərlə iş zamanı hansı mövzunun tədrisində hansı təlim metoduna müracət etsə, yaxşı nəticəyə nail olar. Bütün bu hallar interaktiv və ənənəvi təlim metodlarının vəhdətində öz əksini tapır. Burada şagird daha fəal, müəllim isə istiqamətverici olur, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərstdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafətdirici aspektini nəzərəcarpacaq dərəcədə gücləndirir. Axtarış metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərqli nöqtəyi-nəzəri təsdiq, yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərin formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə təfəkkürün tənqidliliyi, müstəqilliyi və çevikliyini zəmin yaradır.

Ənənəvi təlim metodlarının tətbiqi müəllimin şərh, daha doğrusu, müəllimin informasiyanı necə çatdırması, hazır informasiyanın mənimsənilməsi üçün şərait yaradılması, kitabla iş, illüstrasiya, demonstrasiya, çalışmaların yerinə yetirilməsi tədris prosesini hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli edir.

İnteraktiv metod elmi termin kimi ilk dəfə Britaniya alimi Con Raven tərəfindən işlədilmişdir. İnteraktiv təlimdə əsas məqsəd məktəbliləri təlim, öyrənmə prosesinin subyekti etmək, onları oxuyub öyrənməyə qabil bir insan kimi tərbiyə etməkdir.

İnteraktiv metodlar məktəblilərdə yeni keyfiyyətlər; müsahibini, hər hansı danışan yoldaşını səbrlə, diqqətlə dinləməyi, yeri gəldikcə münasibət bildirməyi, tənqidi və yaradıcı düşünməyi, öz fikrini sübuta yetirməyi, birgə işdə yoldaşları ilə əməkdaşlıq etməyi, sağlamlığını qorumağı və başqa keyfiyyətlər formalaşdırmağı nəzərdə tutur. Müasir məktəbin başlıca problemi bunu nəzərə almaq, bilik, bacarıqlara yiyələnməsinə görə bir-birindən fərqlənən, həyatda arzuladığı yerini tapmağa qadir gəncləri yetişdirməkdir.

Riyaziyyat təlimi prosesini intensivləşdirmək üçün, şagirdləri fəallaşdırmaq üçün müasir dövrdə məktəblərimizdə müəllimlərin bir xeyli qismi axtarış metodlarına üstünlük verir. Məktəbin və sinifin şəraitinə uyğun olaraq onlardan istifadə etməyə cəhd göstərirlər. Axtarış metodlarına əsaslanan müasir dərslər ənənəvi iş üslubunun səmərəli toxumlarını saxlamaqla, daha rəngarəng, çevik və maraqlı təşkil olunur. Yeni təfəkkür müasir məktəbdə şagirdlərə fikirləri öyrətmək deyil, daha çox fikirləşməyi, müstəqil bilik qazanmağı öyrətməyi tələb edir. Müasir məktəb monoloqlar əvəzinə dialoqlar, müəllim-məktəbli münasibətlərində əməkdaşlıq, qarşılıqlı sərbəst fikir yürütməsini genişləndirib inkişaf etdirməyi özünə məqsədəuyğun sayır. Əgər ənənəvi təlimdə başlıca diqqət

məktəblidə biliklərin mənimsənilməsinə yönəlirdisə, müasir təlim metodlarında başlıca diqqət məktəblinin şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamətlənir. Bu prosesdə müəllimin başlıca vəzifəsi məktəblinin yardımçısı olmaq, təlim prosesində onların fəaliyyətini əlaqələndirməkdən və məktəblilərdə yaradıcı axtarışa həvəs yaratmaqdan ibarətdir. Məktəbli və müəllim məktəbli-tədqiqatçı, müəllim-bələdçi kimi çıxış etdikdə məktəbli məsələni axtarış yolu ilə həll edir. Müəllim isə ən zəruri halda müdaxilə edir. Müəllimin əsas funksiyası əlverişli şərait yaratmaqdır, yəni köməkçi sualların köməyi ilə diskussiyaları təşkil etmək, məktəbliləri fəallaşdırmaqdır. Riyaziyyatda axtarış metodları pedoqoji prosesin intensivləşdirilməsi, məşğələdə məktəblinin fəallığının maksimum artırılması hər bir məktəbli üçün daha maraqlı fəaliyyətin təşkili və bununla da təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələrinin yerinə yetirilməsi prosesidir. Axtarış metodlarının tətbiqi zamanı elmi texniki tərəqqinin son nailiyyətləri hesab olunan kompüter texnologiyasından, internetdən və digər təlim texnologiyalarından və təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi faydalı hesab olunur. Axtarış metodunun əsas üstünlüyü biliklərə yiyələnmək həvəsinin yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gərcək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Burada biliklərin mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır. Axtarış və ənənəvi təlim metodlarının vəhdəti ilə keçirilən riyaziyyat dərslərində müəllim tədrisin gedişində yönəltmə, dərkətmə, düşünmə proseslərindən istifadə etməklə məktəbliləri fəallaşdırır. Dərkətmə, tətbiqətmə, anlama, müqayisə aparmaq kimi keyfiyyətlərin yaranması məktəblilərdə yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişafını stimullaşdırır. Axtarış və ənənəvi təlim metodlarının vəhdətindən istifadə təfəkkürün inkişafı, məktəblilərin fəal iştirak etməsi, biliklərin müstəqil əldə edilməsi, tədqiqat və dərkətmə üçün şəraitin yaradılması, biliklərin yaradıcı tətbiqi, təfəkkürün müstəqilliyi və əməkdaşlıq etmək bazarığı vacib amillərdəndir. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti və təlim motivasiya sahəsinə, təfəkkürə əsaslanaraq biliklərin müstəqil və yaradıcı şəkildə əldə edilməsi sayəsində daha qısa müddətdə daha çox informasiyanı mənimsəmək imkanı xeyli artır. Axtarış və ənənəvi təlim metodundan qarşılıqlı istifadə edərkən məktəblilərin meyil və maraqları, idrak səviyyələri, qabiliyyətləri nəzərə alındıqda hər bir dərslər optimal qurulmuş hesab oluna bilər və nəticədə, mənimsəmə elə dərslərin özündə 70-80% olar.

Metodların düzgün seçilməsi müəllim yaradıcılığından asılıdır. Uşaq aləmi sirli dünyadır. Ona görə də ona nüfuz etmək çətindir. O, bir göz qırpmında dəyişir, başqalaşır. Fənnini sevən müəllim onu çox maraqla və həvəslə tədris edir, işinə məhəbbət, tükənməz biliklə yanaşır və hər vaxt yeni ideyalar, metodlar axtarışında olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: Mütərcim, 2009, 280 s.
2. Babanski Y.K. Müasir ümumtəhsil məktəblərində təlim metodları, M.: 1989.
3. Həmidov S.S., Quliyev V.S. Şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi yolları və vasitələri, Bakı, 1998.

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОИСКОВЫХ И ТРАДИЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ КУРСУ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Гасимова Г.И.

Ключевые слова: *традиционные занятия, интерактивное обучения, метод поиска, метод обучения.*

В последние годы в учебниках и учебных пособиях по методике преподавания математики и других предметов даётся подробная информация о методах интерактивного обучения. В результате проведённых исследований выяснилось, что как авторы работ о традиционных методах обучения, так и авторы работ об интерактивном методе обучения идеализируют описываемые ими методы.

SUMMARY
USE OF SEARCH AND TRADITIONAL TEACHING METHODS IN
MATHEMATICS IN THE PRIMARY GRADES

Gasimova G.İ.

Key words: *traditional teaching, interactive training, the search method, training method.*

In recent years, textbooks and manuals on the methods of teaching mathematics and other subjects provide detailed information on the methods of interactive learning. As a result of the research it was found out that both the authors of the works on traditional methods of teaching and the authors of the works on the interactive method of teaching idealize the methods they describe.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.07.2018
	Son variant	28.09.2018

TAMAHKAR TIP QADIN CİNAYƏTKARLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹VƏLİYEVƏ YƏMƏN AZİZ qızı

²HƏŞİMOVA NƏZRİN MİRDAMƏT qızı

Bakı Dövlət Universiteti, 1-dosent əvəzi, 2-magistrant

Açar sözlər: məhkum, qadın cinayətkarlar, cinayi davranış, tamahkar tip, tamahkar xidməti tip, oğrular, qadın cinayətkarlığının amilləri, motivlərin tipi, qadın cinayətkarlığının səbəbləri

Cinayi davranışı anlamaq, xüsusilə cinayətkarın hər hansı davranışını qiymətləndirmək üçün ilk öncə cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi, törətdiyi əməlin mənəvi, psixoloji və hüquqi meyarda verdiyi zədələrin hansı səviyyədə mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Bu davranışlar dəyən zərərin formasından, miqdarından, davam etmə müddətindən və s. kimi amillərin nisbətindən asılı olaraq, hər cür mənəvi, psixoloji, cinayi-hüquqi qiymətləndirməyə əsaslanaraq bir-birinə bənzəməyən fərqli hüquqi növləri əhatə edir. Məsələn: qəsdən adam öldürmə, oğurluq, təcavüz, hərbi və dövlət əhəmiyyətli sirlərin açığlanması, təhlükəsizliyin pozulması və s. kimi cinayi əməllərin həyata keçirilməsi. Məlum olduğu kimi, cinayi davranışa ümumi izahlı sxem kimi yanaşdıqda burada hər bir törədilən əmələ görə fərqli cəza növünün təyin olunması nəzərdə tutulur. Buna görə də cinayi davranışın ümumi təhlili zamanı cinayi əməlin başvermə səbəbləri daha dərin təhlili olunmalıdır.

Cinayi davranışların fərdi növləri arasında daha geniş yayılanı tamahkar və zorakı məqsədlə törədilən cinayi davranışlardır. Ümumiyyətlə götürsək, tamahkar tip cinayətlər tamah məqsədilə törədilsə də zorakı tip cinayətlərin motivi rolunda isə təcavüz, xuliqanlıq, intiqam və digər oxşar subyektiv səbəblər dayanır. Bundan əlavə, eqoist motivlər də ola bilər ki, bu da öz-özlüyündə qeyri-qanuni yolla hədəfə çatma yolları ola bilər. [6].

Bir şəxsin ictimai tipik əlamətləri müəyyən həyat tərzində ifadə olunur. Sosial tipli şəxsiyyət kimi cinayətkar digər sosial növlərin nümayəndələrindən fərqlənir ki, bu da sosial cəhətdən təhlükəli şəxslər olmaları ilə izah olunur.

Beləliklə, şəxsiyyətin bir növü kimi, cinayətin şəxsi strukturunda cinayi davranışın psixoloji şərtləri olan elementlər mövcuddur. Cinayətin şüurlu və şüursuz səviyyədə törədilməsi, cinayət motivləri və s. kimi xüsusiyyətlər əsas götürülür.

Qadın cinayətkarların kriminal-psixoloji təsnifatına nəzərən qadın cinayətkarların şəxsiyyətinə xas olan cinayi davranışların motivləri, başvermə səbəbləridə fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə habelə fərqli mühütdə yetişməkdən asılı olaraq, fərqli şəkildə təzahür edir. Cinayətkarın şəxsiyyəti aşağıdakı xüsusiyyətlərin birləşməsi ilə xarakterizə olunur:

1. Cinayətin törədilmə forması – cinayətin subyektivi, cinayətin təsadüf nəticəsində və ya xüsusi amansızlıqla törədilməsi, cinayət zamanı istifadə olunan alətlər və s;
2. Cinayətin forması, cinayətin səbəbi və məqsədi;
3. Cinayət törətmək üsulu cinayətkarın antisosial yönünün intensivliyinin göstəricisi kimi;
4. Cinayətin vəziyyəti və səbəbi;
5. Cinayəti ağırlaşdıran və ya azaldıcı halların olub-olması.

Bu xüsusiyyətlərin cəmi cinayətkar şəxsiyyətin ictimai təsiri ölçüsünü xarakterizə edir. Cinayətkarların tipologiyasının əsasları sosializasiyanın dərəcəsi, sosial dəyərli davranış dezadaptasiyasının ölçüsüdür. Sosial nizamlanma dərəcəsinə görə, cinayətkar şəxsiyyətin iki növü vardır:

1. Antisional tip – sabit antisosial istiqamətli, qəzəbli cinayətkar tip olub dafələrlə cinayət törədə bilən tip hesab olunur. Antisosial tamahkar istiqamətli bu qrup cinayətkarlar cəmiyyətin əmlakına, mülkə, maddi nemətlərə ölçü və maddi dəyərindən asılı olmayaraq sahib olmaq istəyən cinayətkarlardır. Bu tip dörd alt qrupdan ibarətdir:

a) cinayətkarların icarəçi iqtisadi qrupu – malların saxtalaşdırılması, vergiyə cəlb edilməməsi, lisenziyalaşdırılması və s.;

b) tamahkar xidməti alt qrupu – vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək, müştərilərin aldadılması, rüşvət alma;

c) oğrular - əmlakın gizli oğurlanması, oğurluqla bağlı zərər yetirən şəxslər;

d) sənədlərin saxtalaşdırılması ilə məşğul olan şəxslər.

2. Asosial tip – ilk dəfə cinayətkarlıqla məşğul olan, ümumi antisional yönüm əsasında qeyri-mütəşəkkil, daha az qəzəbli cinayətkar tipdir. Antisosial tamahkar-zorakı istiqamətli cinayətkarlar. Bura quldurluq, soyğunçuluqla bağlı cinayət törədən şəxslər aid edilir.

3. Aqressiv istiqamətli zorakı cinayətkarlar - digər insanların həyatına, sağlamlığına və şəxsi qüruruna son dərəcə mənfi münasibət göstərən, zərərverən şəxslər aid edilir.

Bu qrupda aşağıdakı dörd alt qrup ayrılır:

a) xuliqanlar;

b) qəzəbli xuliqanlar;

c) haqsızlıq və şər-böhtan ilə şəxsin şərəf və ləyaqətinə zərər verən şəxslər;

d) şəxs əleyhinə aqressiv-zorakı davranışlar – qətl, təcavüz, bədən xəsarəti kimi əməllər törədən şəxslər.

Tamahkar tip qadın cinayətkarların müxtəlif növləri mövcuddur. Buraya kimlər aiddir? Yüksək miqdarda maddi mənfəət əldə etmək məqsədilə başqalarına zərər yetirən (mənzilini, avtomobili talan edən) həmçinin narkotik maddələr (kokain, morfin, spirtli içkilər və s.) tamahkar məqsədlərlə insanlara zərər yetirən şəxslər nəzərdə tutulur [5,].

Oğurluq edən şəxslər bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, onlar ən çox sosial cəhətdən məhrum edilmiş cinayətkarların kateqoriyasıdır. Onların cinayi davranışı digər kateqoriyalı cinayətkarlardan daha əvvəl baş verir. Oğrular böyük bir cinayət təcrübəsinə malik olub, antisosial davranışın düşüncələri və stereotiplərinə malik şəxslər hesab olunurlar. Onların davranışı sabit bir "cinayət siyasəti" ilə xarakterizə olunur. Oğrular ümumiyyətlə xuliqanlar və sərxoşlardır. Onların ehtiyacları və maraqları son dərəcə məhdud və ibtidai olmaqla yanaşı, sosial dəyərlərdən də uzaqlaşır. Onların sosial cəhətdən dezadaptasiyası ailənin, ixtisasın, daimi işin və daimi yaşayış yerinin olmaması və müxtəlif psixi anomaliyaların mövcudluğu ilə daha da ağırlaşır. Cinayət mühitində onlar ən böyük nüfuza malikdirlər. Onların cinayi davranışı antisosial həyat tərzləri ilə xüsusilə sıx bağlıdır.

Tamahkar motivli cinayətkar şəxsiyyət bir qayda olaraq, cinayi mühitdə davamlı istirak edən, erkən yaşda natamam və ya yarımçıq ailə mühitində böyüyən, təhsil və pedoqi sferada baxımsız, qüsurlu olan şəxslərdir. Bu tip cinayətkarlar nəticə etibarilə şəxsiyyətin deformasiyası və düzgün olmayan tərbiyə nəticəsində öz tələbatlarını anında ödəmək məqsədi ilə törətdiyi əməlin hüquqa zidd olub-olmamasından asılı olmayaraq, cinayət törədirlər. Bu əməllərin nəticəsi kimi, maddi cəhətdən yaranan maneələrin daha tez və anında aradan qaldırılması təcrübəsinə malik olduqları üçün onlar cinayət əməlinə asanlıqla meyil edirlər.

Bəzən bu kimi cinayətlər bir şəxs tərəfindən deyil, xüsusi qrup tərəfindən birgə fəaliyyət nəticəsində təşkil olunmuş qadınlardan ibarət cinayətkar qrupları da əhatə edir. Bu cür xüsusi qrup tərəfindən törədilən cinayətlər üçün insanları aldatma, mükafatlandırılma, "rəsmi vəzifə", "biznes maraqları" və s. kimi qanunsuz maxinasiyalar, yalançı vədlərlə inandırma və sui-istifadə vasitələri əhatə edir. Onlar bir cinayətkar qrup olaraq əvəzlənməz fəaliyyət və yeni imkanlar açmaq üçün daima fəal axtarış aparırlar. Hələ də davam edən oğurluq halları, oğruların nəzarət və yoxlama xidmətini aldatma bacarıqları bu qrupların "peşəkar" üsullara malik olduğunu göstərir.

Bütün tamahkar tip qadın cinayətkarların təşviq mexanizmləri ortaq təmələ, tamah motivlərinin sabitliyinə əsaslanır. Bu cür cinayət hadisələrinin təkrarlanması və xüsusi peşəkarlıqla törədilməsi öncədən yüksək səviyyəli hazırlığın olduğunu izah edir. Təkrarən cinayət törədən tamahkar tip qadın cinayətkarların motivlərinin əsası kimi qeyri-adekvat olaraq özünü yüksək qiymətləndirmə, sonradan törətdiyi əmələ görə peşmançılıq hissənin olmaması və buna bənzər digər hislər əsas götürülür. Həmçinin cinayət törətməzdən öncə və ondan sonrakı dövrdə qrupun vəziyyəti, təsviri, hansı coğrafi mövqedə yerləşməsi, maddi müavinətlərin miqdarı və s. kimi amillər də əsas götürülərək qrupda yüksək statusa malik şəxs tərəfindən nəzərə alınır. Ziddiyyətli iqtisadi mexanizmlər şəraitində oğurluqlar yalnız şəxsi maddi faydalarla deyil, həm də iqtisadi zərurətlə əlaqələndirilir. Belə ki, tamah şəxsin ümumi oriyentasiya ilə deyil, eqoist motivli cinayətlərin səbəbləri olaraq bu motivasiyaya yönəldilmiş, amma bəşəriyyətin özünəməxsus münasibətlərini formalaşdıran amillərlə əlaqəli olur. Bu zaman xüsusi bir davranış növünə malik davranışın vəziyyətindən asılı sosial nəzarət olmadıqda sui-istifadə nəticəsində istənilən vəziyyətdə cinayət törətməyə meyil edən, bir qayda olaraq formalaşmamış, qeyri-sabit, mənfi keyfiyyətlər sisteminə malik bir şəxs nəzərdə tutulur.

Burada fərdlərə sosial nəzarətin zəif olması problemi, cəmiyyətə qarşı düşmən münasibətlərinin formalaşması ilə qarşılaşırıq. Onların davranışının qiymətləndirilməsi daxili meyarlarla əlaqələndirilərək şəxsiyyətin formalaşması zamanı yaranan boşluqlarla da əsaslandırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əliyev V.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Çinar-Çap, 2009, 620 s.
2. Əliyev V.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: Azərnaşr, 1996, 200 s.
3. Аминов И.И. Юридическая психология. М.: Юнити, 2007, 415с.
4. Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. М.: Юристъ, 1996, 336 с.
5. Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. М.: Наука, 1987, 208 с.
6. Гульдман В.В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей: Криминальная мотивация. М.: Наука, 1986, 198 с.
7. Еникеев М.И. Юридическая психология. СПб.: Питер, 2004, 320 с.
8. Ратинов А.Р. Психологическое изучение личности преступника. М.: Наука, 1981.
9. Аминов И.И. Юридическая психология. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007, с. 14.
10. Алауханов Е. Криминология. Учебник. Алматы: 2008, 429 с.
11. Зелинский А.Ф. Рецидив преступлений. Харьков: 1980, с. 50.
12. Кудрявцев В. Н. Причины конкретного преступления // Советская юстиция. 1970. № 22.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНЩИН-ПРЕСТУПНИЦ КОРЫСТНОГО ТИПА *Валиева Й.А., Гашимова Н.М*

Ключевые слова: осужденный, женщины-преступницы, поведение банд, корыстный тип, корыстно-служебный тип, воры, детерминанты женской преступности, типы мотивов, причины женской преступности, социально-психологические детерминанты женской преступности

Таким образом, с учетом рассмотренных данных о нравственных и психологических чертах преступников можно утверждать, что личность преступника отличается от личности законопослушного гражданина негативным содержанием ценностно-нормативной системы и устойчивыми психологическими особенностями, сочетание которых имеет криминогенное значение и специфично именно для преступников.

SUMMARY
THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY OF THE MERCENARY TYPE
FEMALE CRIMINALS

Valiyeva Y.A., Hashimova N.M.

Key words: *inmate, female criminals, criminal behavior, mercenary type, self-serving type, thieves, the determinants of female crime, types of motives, the causes of female crime, socio-psychological determinants of female crime*

Thereby, taking into account the mentioned data on the moral and psychological features of criminals, it can be asserted that the identity of the criminal differs from the person of a law-abiding citizen by the negative content of the value-normative system and by stable psychological characteristics, the combination of which has a criminal value and is specific for criminals.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2018
	Son variant	28.09.2018

MÜNDƏRİCAT СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Dilçilik

1. *Nəcəfova Ş.Y.* Azərbaycan və ingilis dillərində qarşılıqları olmayan samitlər 4
2. *Nəsirli A.A.* İngilis dilində metafor və simile (müqayisə): funksional fərqlər və bənzərliklər 9
3. *Həmzəyeva L.Ə.* Sosiolinqvistikanın başqa elmlərlə həmhüdəd anlayışları 13
4. *Bünyatova A.B.* Koqnitiv linqvistikanın müasir dilçilikdə yeri və vəzifələri 17

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Adışirinov K.F.* XX əsrin əvvəllərində Şəki teatrının ədəbi-mədəni mühitin inkişafına təsiri 21
6. *Rəsulova S.H.* Maarifçi-realist uşaq nəsrimizdə “gülməli nağıllar” silsiləsi 26
7. *Səfərova S.Q.* Şarlotta Brontenin əsərlərində qadın obrazlarının təsviri 30
8. *Allahverdiyeva L.N.* Yeni dramaturji strukturunda forma-məzmun məsələləri 34
9. *Quliyeva S.B.* Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural meyillər 38

Tarix

10. *Cəbrayilova F.S.* Azərbaycan milli mədəniyyəti ilə mütərəqqi dəyərlərinin qarşılıqlı əlaqəsi 42
11. *Rzaquliyeva S.D., Adıgözəlova G.R.* Azərbaycan Respublikasında işsizliyin sosial mahiyyəti və onun həlli istiqamətləri 46
12. *Məmmədov V.Ə., Əliyev S.İ., Əbdürrəhmanova Z.Y., Qasimova A.E.* Vəlvələçayın hidrobiokimyəvi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi 51
13. *Əliyeva İ.S.* Böyük Qafqaz çaylarına yeraltı axımın tükənmə əyrilərinin təhlili 57

İqtisadiyyat

14. *Məmmədov İ.S., Əhmədova T.M.* İstehsal infrastrukturunun fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 62
15. *Şirvani K.V.* Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə iqtisadi münasibətlərinin genişləndirilməsi perspektivləri 66
16. *Əmiraslanova D.Ə., Məmmədova Ş.R.* Kredit təşkilatlarında mühasibat uçotu sistemi 70
17. *Xəlilbəyli A.E.* Müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasında iqtisadi təhlilin rolu 74
18. *Mönsümov R.V.* Makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində büdcə-vergi siyasətinin rolu 77

Pedaqogika, psixologiya, metodika

19. *Əskərov A.B.* Təlim prosesində müasir təlim üsulları ilə tədqiqatların təşkili 80
20. *Qurbanov M.M., Qocayev M.M., Məmmədov S.C.* Müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübənin rolu 86
21. *Qasimova G.İ.* İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimində axtarış və ənənəvi metodlardan istifadə 90
22. *Vəliyeva Y.A., Həşimova N.M.* Tamahkar tip qadın cinayətkarların psixoloji xüsusiyyətləri 94

Kompüter yığıcı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*
Dil dəstəyi *Linqvistik mərkəz*

Çapa imzalanmışdır: 28.09.2018-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru